

ҚАЗАК ТІЛІ

Учебник для 8 классов общеобразовательных школ
с русским языком обучения

Четвертое издание,
переработанное, дополненное

Алматы "Мектеп" 2016

ӘОЖ 373.167.1(075.3)

КБЖ 81.2Каз.я72

Қ17

Авторы: С.Дюсебаев, Г.Байтилеуова, А.Кошкари,
Г.Боранбаева

Шартты белгілер:

— мәтінді оқып, түсініцдер

— Есте сақтаңдар!

— оқылым

— жазылым

|| — ереже

— тіл білімі

— айттылым

— Пікірлесейік!

— тілдесім

Қазақ тілі. Учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. с рус.
К17 яз. обучения. / Дюсебаев С., Байтилеуова Г., Кошкари А.,
Боранбаева Г., / Четвертое издание, переработанное, дополненное — Алматы: Мектеп, 2016. — 276 с.

ISBN

Қ 4306020200—196 2(1)—
404(05)—

ӘОЖ 373.167.1(075.3)
КБЖ 81.2Каз.я72

© Дюсебаев С., Байтилеуова Г.,
Кошкари А., Боранбаева Г., 2012

© Издательство “Мектеп”, художест-
веннное оформление, 2016

Все права защищены

Имущественные права на издание
принадлежат издательству “Мектеп”

ISBN

АЛФЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар!

Қолдарындағы оқулық құрылымы үш бөлімнен тұрады: “Әлеуметтік-тұрмыстық ая”, “Әлеуметтік-мәдени ая”, “Оқу-еңбек аясы”. Оқулықтың негізгі мақсаты — қазақ тілінің түрмистағы, мәдени ортадағы және оқу мен еңбектегі қолданысын үйрету. Оның негізгі мазмұны — ата-анаға көмек, дәмхана, сауықтыру орындары, уақытты жоспарлау, Алакөл, отбасы құндылықтары, Шарын шатқалы, Қазақстан балалар жазушылары мен Қазақстан қалалары сияқты тақырыптарды әңгімелей білуге бағытталған. Осы мақсатта Қазақстан Үлттық энциклопедиясы, балалар әдебиеті, ғаламтор материалдары, мерзімді баспасөз басылымдары және т.б. әдебиеттерден алынған мәтіндердің түпнұсқа үлгісін сақтау мүрат етілмеді. Ол мәтіндер сөйлеу тіліне лайықты болу үшін тілдік-стильдік, мазмұндық-құрылымдық өзгерістерге келтіріліп бейімделген. Сондықтан оқулықтағы лексикалық материалдар белгілі бір сала бойынша ақпараттық-деректік көз болып табылмайды. Олар танымдық қурал емес, дидактикалық және тәлімдік мәндегі мәтіндер қызметтің атқарады.

Тіл үйрену — өмірлік мәнді іс. Сәт сапар, жас достар!

I. ӘЛЕУМЕТТИК-ТҰРМЫСТЫҚ АЯ

1.1. АЛАҚӨЛДЕ БОЛДЫҢ БА?

1-қадам

Алакөл туралы аңыз

Алакөл — ерекше сұлу, табиғи рельефі таңғалдырылғы қазаншүңқырға жатады. Алакөл — түзды ағынсыз көл. Алакөлге қызықпайтын жан жоқ. Ол туралы аңыз-әңгімелер де көп. Қоғары заманда әлем уш бөліктен тұрган екен деп басталады соның бірі. Жоғары әлемді тәңір өзінің сүйікті де, көрікті жары ақылды Ұмаймен мекен етіпти. Орта әлемді адамдар мекендепті. Ал төменгі әлемді жын-перілер жайлапты. Адамдар тәңірге, Ұмайға және жер-суга, ал жын-перілер Ерлікке табынған көрінеді.

Сол заманда ұлан-байтақ даланы ержүрек түркі тайпалары мекендепті. Сол қасиетті жерде Қоған деген қатыгез, ашқөз адам болыпты. Ол қаншама жерді басып алыш, билесе де оған аз көрініпті. Тойымсыз Қоған бір күні аңдарды қырмақшы болып, жын-шайтандардың пірі Ерліктен көмек сұрапты. Ерлік жер бетін тұманға орап, Қоған сарбаздары құстар мен жануарларды қырып, өлтіре бастайды. Өзендер қанға толып, ұшқан жебелерден аспан көрінбей кетеді.

Қырылып бара жатқан құс пен жануарлар жер-суға жалбарынып, Ұмайдан көмек беруін сұрайды. Сонда Ұмай аққұға айналады да, көкке көтеріп, кең далаға қараса, қайғы, бақытсыздық, қырғын, соғыс, жоқшылық көреді. Ол наизагай құдайы Нацигаяны шақырады. Нацигая Ұмайдың тұрған жеріне наизагай ойнатып, жай түсіреді. Кенет сол жер терең, ұлken шұңқырға айналады. Жер-су көмекшілерін шақырып терең шұңқырларды суға толтырады. Құстар мен андар судың ортасында пайда болған аралда қалып қояды. Сөйтіп, азыз бойынша Алакөл пайда болыпты деседі.

табиги рельеф	— природный рельеф
таңғалдырларлық қазашұңқыр	— удивительный котлован
тұзды ағынсыз	— соленый, бессточный
жоғары әлем	— верхний мир
тәңір	— Тенгри
қатыгез	— жестокий
ашкөз	— жадный
жер бетін тұманға орапты	— на землю напустил туман
бақытсыздық	— беда

Тіл білімі!

ЕТІСТІК

Негізгі (жетекші) және көмекші етістіктер

Етістіктер мағынасы мен сөйлемдегі атқаратын қызметіне қарай негізгі және көмекші етістіктер болып бөлінеді. Мысалы: *Баласының жібек шатырынан өз туган елін, елінің қаласын көріп отыр* (F.M.) деген сөйлемдегі *көріп* — негізгі етістік (мағыналы сөз), *ottyр* — осы шақтық мән үстеп тұрған көмекші етістік.

Жеке тұрғанда толық мағынасы бар, жеке сөйлем мүшесі болатын етістіктер негізгі етістік деп аталады.

Толық мағынасы жоқ, негізгі етістікке тіркесіп сөйлем мүшесі болатын етістіктің түрі көмекші етістік деп аталады.

Көмекші етістік негізгі етістікten кейін қолданылады, кейде көмекші етістік бірнешеу болады. Мысалы: *Бала қорыққаннан жылап қоя берді* деген сөйлемдегі *қоя берді* көмекші етістіктері *жылап* деген негізгі етістікке тіркесіп, қосымша мағына үстеп тұр.

Көмекші етістіктер: *ал, баста, бол, біл, жүр, отыр, тұр, жатыр, қой, таста, шық, е* (еді, екен, емес), *жазда, ет, де* (дел, десе, деген). Көмекші етістіктер негізгі (жетекші) етістіктерге мынадай қосымша мән үстейді: нақ осы шақтық (айтып жатыр), қалау,

ниет білдіру (ойнағысы келді), шарттылық (айтар болса), өткен шақтық (айтып шықты), қымылдың басталуын білдіреді. Қемекші етістік пен негізгі етістік көсемше, есімше жүрнақтары арқылы байланысады. Мысалы: *тыңда-п отыр, көр-ген еди* т.б. Қемекші етістіктердің бірқатары өрі негізгі, өрі қемекші етістік қызметін атқара береді. Мына етістіктер ғана қемекші мәнде қолданылады: *е (еді, екен, емес), жазда, ет, де (ден, деген).*

 Қасиетті сөзіне синонимдер және антонимдер қатарын өрі онымен түбірлес сөздерді жазыңдар.

Синонимдер	Антонимдер	Түбірлес сөздер

Тапсырма. Сөйлемдерден етістікті теріп жазып, сұрақ қою арқылы дәлелдендер.

Өмірде денсаулықтан қымбат ештеңе жоқ. Алакөлдің суы емдік қасиетімен ертеден белгілі. Көл суының құрамында хлорлы натрий бар. Шипалы судан басқа күкіртті-сүтекті балшықтарға, минерал тұздарға бай. Алакөлдің осы қасиеттері, буын, жүйке, құян және басқа да көптеген сырқат түріне таптырмайтын шипа, тиімді ем екені дәлелденді.

Тапсырма. Сөйлемдердің етістіктерін дұрыс тауып қойыңдар.

1. Сен тағы да ертегі ... . 2. Алтай ертең Алакөлге ... . 3. Мен қазір ... . 4. Келгендер көлдің жағасындағы үйлерге ... . 5. Біз Алакөл туралы толық мәлімет ... . 6. Қайсарлар Алакөлге іссапармен ... . 7. Керекті құжаттарды мен ... . 8. Көлдің суы денсаулыққа өте ... .

Керекті сөздер: жауап бермекпін, айтып жатырсың, орналастырылып жатыр, журмекші екен, әкеліп қойдым, пайдалы болып отыр, бермекпіз, бармақ екен.

Тапсырма. Берілген сөздерді сәйкестендіріңдер.

ағынсыз	қасиет
емдік	етеді
денаулықты	көл
апат	бойынша
мекен	нығайтады
аңыз	тайпалары
туркі	аймағы

2-қадам

Алакөл — еліміздің маңтанышы

Алакөл атауы ежелгі түрік және монгол сөздерінен аударғанда ұлы көл немесе таулы көл деген мағына береді. XII ғасырдан бастап XIX ғасырға дейін Алакөл бірнеше атауга ие болған, мәселен: Алақтакөл, Алатеңіз, Алақта. Көл сүйнің түсін алғаш рет қарағанда анықтау қын. Жергілікті тұрғындар көлді түсінің, көлемінің әртүрлі болғаны үшін Алакөл деп атап кеткен.

Көлдің ортасында З тасты аралдар бар, олар Үлкен Араптөбе, Ортаныш Араптөбе, Кіші Араптөбе деп аталады.

Жағалаудың климаты шұғыл континентальды. Солтүстік жағында жел жылдамдығы 40—50 м/сек, ал оңтүстік-шығыс және орталығында 50—60 м/сек. Қыс және күз мезгілдерінде толқындардың биіктігі 2—2,5 метрге дейін жетеді. Ақпан, наурыз айларында мұз қатып, қалындығы 0,8 метр болады. Сөуір—маусым айларында мұз ери бастайды.

Көлдің су құрамы хлоридті-натрийлі және хлоридті-сульфатты-натрийлі болып келеді. Алакөл сүйнің құрамындағы фтор мен бромның деңгейі жоғары. Оның тұздылығы Балқаш көлінен екі есе жоғары.

ұлы көл	— великое озеро
тереніндігі	— глубина
толқындардың биіктігі	— высота волн
мұз	— лед

Керекті сөздер: жатпайды, тұлпар, таны, сүйен, жауар, қос, бол.

Сөйлемдерді аяқтандар.

Мен саған қонаққа ... (собираюсь пойти).

Ертең тексеру ... (собирается прийти).

Сен қайда ... (собираешься)?

Ол қайда ... (собирается пойти)?

Сен менімен ... (собираешься советоваться)?

Тапсырма. Берілген сөздердің ішінен етістікті теріп жазыңдар.

Мақтайды, көл, жүр, жолдас, күлкі, айтпа, кіси, қайырымдылық, қызыл, пайдалы, көрсет, нұр, шегеле, тіл, еңбек, су, ойлан, сыйлайды, бүгін, беттеді.

Сөйлемдерді аударып, толықтырыңдар.

Сен с того времени как приехал, бізде уайым көбейді.
Олар с того времени как переехали, құлағымыз тынышталды. Біз с того времени как встретились, ешқашан ұрыспаппзыз. Сен осынша кеш қайда собираешься ехать?
Сіздің әкеніз тағы да собирается ругаться? Мен осы үйді собираюсь срочно купить.

Мақал-мәтелдерді керекті етістіктерді қойып, түсініп өнгімелендер.

Талапты ерге нұр ... .

Әкесіне қарап ұлын,
Шешесіне қарап қызын ... .

Балалы үйдің ұрлығы ... .

Малыңда сүйенбе, арыңа ... .

Жарлы болсаң да, арлы ... .

Жұзден жүйрік,
Мыңдан ... .

Ашу — дүшпан, ақыл дос,
Ақылыңа ақыл ... .

Төменде берілген сөйлемдерді керекті сөздерді қойып жазыңдар.

Сен неге осында ... жатырсың?

Ол оқуын ... жүр.

Сіз несие ... жұрсіз бе?

Ол әкесінің үйін ... жүр.

Біз шетелге ... жатырмыз.

Маган туыстарым көмек ... жатыр.

Керекті сөздер: бергелі, тұрғалы, алғалы, көшкелі, сатқалы, тастағалы.

З-қадам

Алакөл қорығы

Алакөл Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының шекарасында орналасқан. Қазақтың Көкшетауы, Алтайы, Алатаяуы, Баянөлкесі, Каспийі қандай қасиетті болса,

Алакөл де сондай киелі жер. Алакөлдің ешқашан ластанбайтыны — оның ерекше бір қасиеті.

Алакөлде өсімдіктердің 678 түрі тіркелген. Өсімдіктердің ішінде дәрілік өсімдіктер көп. Суасты өлемін өсімдіктердің 25 түрі құрайды. Мұнда жуантамыр, қара сексеуіл, кіші тұнғиық кездеседі. Алакөл сүйнде фтор мен бром көп. Көл жағасында қамыс, қияқ, қоға, шалаң, су қарақұмығы, жебежапырақ, муйізжапырақ т.б. өсімдіктер өседі.

Көл маңы құстарға толы, атап айтқанда, мұнда аққу, шағала, көккүтан т.б. құстар кездеседі. Сондай-ақ бұл көлді өлемде сирек кездесетін, Қызыл кітапқа енгізілген реликті шағала мекендейді. Аңдардан: ондатра, қамыс мысығы, жабайы шошқа, қамыс тұлкісі, сутышқандар бар.

Бір қызығы, осы жұдырықтай сұлу шағала өлемде екі жерде ғана мекендейді екен. Сол мекеннің бірі — Үндістан аралдары, енді бірі — Алакөл аралдары. Реликті шағала адам аяғы баспайтын көл ортасындағы Аралтөбелердің қия тастарының арасына жұмыртқа басып, сол жерден көбейіп, саны артып жатыр.

киелі жер	— святое место
дәрілік өсімдіктер	— лечебные травы
суасты өлемі	— подводный мир
жуантамыр	— риндера
кіші тұнғиық	— малая кувшинка
шағала	— чайка
көккүтан	— серая цапля

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Алакөл қайда орналасқан?
2. Алакөлдің қандай қасиеті бар?
3. Онда өсімдіктердің неше түрі тіркелген?
4. Көл маңында қандай құстар кездеседі?
5. Өлемде шағала қандай екі жерде ғана мекендейді?

Берілген етістіктерді қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

Жазды, ұшады, тігеді, келді, жүзеді, тазалады, шектеседі, көрінді.

Тапсырма. Көп нүктенің орнына етістіктердің тиістісін қойып жазып, етістік түрлеріне ажыратындар.

Бағымызға қарай көлік кешікпей келді де, Алакөлге ... . Ойнап сөйлесен де, ... сөйле. Шешен сөз

бастар, батыр қол ... . Жаманға жан ... . Алакөл суының емдік қасиеті туралы қөпшілік ... . Кісі қатесіз болмас, көл бақасыз ... . Алма қыр астында ойнап жүріп, жұртта ... . Ол Алакөл ауданының солтустік-шығыс бөлігіне ... .

Қажетті сөздер: ойлап, жуымас, қалып қойыпты, білмейді екен, болмас, жүріп кетті, бастар, келе жатып.

4-қадам

Қазақстан ормандары

Барлық жануарлар дүниесі мен адамзат баласы үшін тіршілік негізі — таза ауа. Ол — тек өсімдіктер дүниесінен бөлініп шығатын оттек. Бізді қоршаған тропосфералық ауа қабатының 20,9 пайызы осы оттектен тұрады, ол — тұрақты ең қажетті газдың бірі. Оттек бөліп шығаратын негізгі жасыл фабрика — көпжылдық ағаштар.

Қазақстан аумағының 3,8 пайызын орманды жер алып жатыр.

Кейінгі жылдары республикамыздың орман қоры аумағында 2257 орман өрті орын алды. Бұл өрттердің 70 пайызы отты дұрыс пайдаланбаудың салдарынан болған.

Өрт 4 миллион текше метрге жуық ағашты жойды. Ирі орман өрттері Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Қарағанды, Алматы облыстарында болды.

таза ауа	— чистый воздух
ауа қабаты	— атмосферный слой
көпжылдық ағаштар	— многолетние деревья
орман қоры	— лесные ресурсы
текше метр	— квадратный метр
зиянкестер	— вредители
алқап	— здесь: местность

 Берілген сөйлемдерді сұраулы сөйлемге айналдырып жазыңдар.

1. Барлық адамзат баласы мен жануарлар дүниесі үшін тіршілік негізі — таза ауа.
2. Таза ауа — тек өсімдіктер дүниесінен бөлініп шығатын оттек.
3. Оттек бөліп шыгаратын негізгі жасыл фабрика — көпжылдық ағаштар.
4. Қазақстан аумағының 3,8 пайзының орманды жер алып жатыр.
5. Кейінгі жылдары республикамыздың орман қоры аумағында 2257 орман өрті орын алды.

Тапсырма. Берілген мәліметті мұқият оқып, негізгі және көмекші етістіктерді тауып көшіріп жазыңдар.

Республиканың орман өсіру жұмысын бұрын орман ескен жерлерде жүргізу қажет екенін көріп отырмыз.

Барлық нәрсенің өз орны болады екен. Далалы жерлерде орман отырғызу тәжірибесі оның тиімсіз екенін көрсетіп отыр. Бұл ағаштар он бес-жырыма жасқа жеткенде өздігінен кеуіп кетеді деген еді. Олай болса, адам экология зандарын танып білуі, дұрыс пайдалануы қажет. Өйткені ешкім бұл занды өзгерте алмайды екен.

5-қадам

 Табигатта бәрі де өзара байланысты

Табигаттағы барлық нәрсе өзара тығыз байланыста болады. Өзі табигаттың бір бөлшегі болып табылатын адам да айналадағы ортамен, яғни жермен, өзен-көлдермен, ауамен және айналадағы барлық тірі организммен үнемі байланысқа туседі.

Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін сол табиги байланыстарды танып білуіміз керек.

Бір кездерде қасқыр, тұлкі, қабан сияқты жыртқыш атаулыға қарсы аяусыз құрес жүргізілді, бірақ дәл қасқырдан тазартылған өңірде марал және басқа андар ауруға көп шалдығатын болды. Тұлкі мен жыртқыш құстар құрыған жерде кемірушілер көбейіп кеткен, сөйтіп миллиондаған астықты індеріне тасып әкетіп көп зиян келтірген.

Егер тұтіннен ауа бұлінсе, былғаныш судан өзендер ластанады, онда одан табигат қана қасіret тартып қоймайды, адам да ауырып, зардап шегеді. Міне, сондықтан да табиғатты қорғау дегеніміз — адамның өзін-өзі қорғауы деген сөз.

өзара тығыз байланыста	— находятся между собой в тесной связи
болады	— часть
бір бөлшегі	— с окружающей средой
айналадағы ортамен	— постоянно
үнемі	— чтобы не повредить
зиян келтіріп алмау үшін	— надо познать
танып білуіміз керек	— велась беспощадная война
аяусыз құрес жүргізілді	— именно
дәл	— здесь: в уничтоженных местах
тазартылған өңірде	— стали заражаться болезнью (заболевать)
ауруға шалдығатын болды	— грызуны
кемірушілер	— затачивая в норы
індеріне тасып әкетіп	— портиться
буліну	— загрязнение
ластану	— пострадать
зардап шегу	

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Табиғаттағы барлық нәрселер қандай байланыста болады?
2. Адам табиғаттың бір бөлшегі ретінде нелермен үнемі байланысқа түседі?
3. Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін не істеуіміз керек?
4. Қасқырдан тазартылған өңірде қандай андар ауруға шалдығатын болды?
5. Тұлкі мен жыртқыш құстар құрыған жерде нелер көбейіп кеткен және қандай зиян келтірген?

6. Неліктен біз: “Табиғатты қорғау дегеніміз — адамның өзін-өзі қорғауы” дейміз?

Тапсырма. Мәтіннің көмегімен мына сөйлемдерді толықтырыңдар. Етістіктердің түрін ажыратындар.

Табиғаттағы барлық нәрсе өзара тығыз байланыста .... Табиғаттың бір бөлшегі болып табылатын адам да айналадағы жермен, өзен-көлдермен, ауамен және айналадағы барлық тірі ортамен, яғни организммен үнемі .... Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін сол табиғи байланыстарды... танып білуіміз .... Бір кездерде қасқыр, тұлкі, қабан сияқты жыртқыш атаулыға қарсы аяусыз құрес .... Тұлкі мен жыртқыш құстар құрыған жерде кемірушілер .... .

Керекті сөздер мен сөз тіркестері: байланысқа түседі, жүргізілді, болады, керек, көбейіп кеткен.

 Берілген сөйлемдерден етістікті теріп жазып, сұрақ қою арқылы дәлелдендер.

1. Қоғам мен табиғат арасындағы қатынас шиеленісе түсуде. 2. Осылайша экологиялық апат адамдардың денсаулығына, оның болашағына қауіп төндірді. 3. Табиғатпен қайшылықтың шиеленісуіне техника, өндіріс қана кінәлі емес, кінә адамдардың іс-әрекетін дұрыс басқармаудан, қоршаған ортаны сақтауға ынтаның жоқтығынан болып отыр. 4. Табиғатпен тиімді қатынасты қалыптастыруда адам — шешуші фактор.

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді толықтырыңдар.

1. Адам баласы табиғатты .... .
2. Біз бұлақтардың көзін .... .
3. Су мол болса, астықта .... .
4. Көк шөпті таптауға .... .
5. Ата-бабаларымыз табиғатқа жанашырлықпен .... .

Керекті сөздер: қараған, болмайды, мол болады, аштық, қорғауы тиіс.

1.2. ОТБАСЫНДАҒЫ ӘДЕП (СЫЙЛАСТЫҚ)

1-қадам

Ата — әке — бала

Қазақ отбасы, негізінен, үш үрпақтан тұрады. Ол — ата мен әже, әке мен ана, бала.

Аталар мен әжелер — отбасының ең құрметті адамдары. Олар әрқашан да мәртебесі биік болып, сый-құрметке бөленген. Өйткені ұлкенді сыйлау, оның ақылын тыңдау — қазақ халқының ең қымбат салты.

Аталар мен әжелер немерелеріне ертегі, қызық әңгіме, әртүрлі жырлар айтып береді. Ата мен әже отбасының ең бірінші ақылшысы деп есептеледі.

Әке — отбасының басшысы, асыраушысы, қамқоршысы. Әкені ана да, балалар да құрметтейді, сыйлайды. Бала әкені ренжітпес үшін тәртіпті, еңбекқор, білімді, үқыпты болуға тырысады. Ана әкені сыйлау арқылы балаларға үлгі көрсетеді. Ананың осы үлгісімен бала әкесін де, ұлкендерді де сыйлаап, тәрбиелі болып өседі.

Ана — отбасының беріктігін сақтаушы. Ана — отбасы мүшелерінің сыйластығын орнатады, ағайын мен туған-туыстардың қарым-қатынасын сақтайды. Ана — отбасындағы татулық үйитқысы.

Отбасының ең үлкен байлығы — бала. “Әкеге қарап үл өсер, шешеге қарап қыз өсер” дейді қазақ халқы. Әке мен шешенің жақсы үлгісі балаға тәрбие болып табылады.

үрпақ	— поколение
мәртебе	— здесь: авторитет
сыйлау	— уважать
ақылшысы	— советник
асыраушысы	— кормилец
беріктік	— сплоченность
ағайын	— родня
орнату	— установить
баулу	— воспитывать

Тапсырма. Суретке қарап сұхбатты толықтырыңдар.

- Сен әкеңнің ақылын тыңдайсың ба?
- ... .
- Ал анаңды сыйлайсың ба?

— ...
— Атаң, өжең бар ма? Оларды құрметтейсің бе?
— ...

Жаңа сөздерді синонимдер арқылы түсіндіріндер.

мәртебесі биік — абыройлы — беделді
салт — дәстүр — салт-дәстүр
асыраушы — бағып-қағушы
қамқоршы — пана — қорған болушы
сыйластығын орнатады — сыйластығын сақтайды
татулық — сыйластық — түсіністік
баулу — тәрбиелеу — үйрету

Қалай түсінесіндер?

- ✓ сый-құрметке бөлөну
- ✓ үлгі көрсету
- ✓ ағайынмен қарым-қатынас
- ✓ татулық ұйытқысы

Антонимін табындар

- биік —
- қымбат —
- ренжіту —
- енбекқор —
- тәрбиелі —
- сыпайы —

Кесте бойынша отбасы мүшелерінің сәйкес келетін сипаттарын тауып айтындар.

1. Ата мен әже	Отбасының ең құрметті адамдары. Отбасының басшысы, асыраушысы, қамқоршысы. Отбасының беріктігін сақтаушы. Отбасының ең үлкен байлығы.
2. Әке	Ертегі, қызық әңгіме, өртүрлі жырлар айтып береді. Ана да, балалар да құрметтейді. Отбасының сыйластығын орнатады.
3. Ана	Отбасының ақылшысы. Әкені сыйлау арқылы балаларына үлгі көрсетеді. Өзгелерді құрметтеуге үйренеді.
4. Бала	Отбасының ең үлкен байлығы. Отбасындағы татулық үйіткышы. Әкені ренжітпес үшін тәртіпті, еңбеккор, білімді, үқыпты болуға тырысады.

Қалай түсінесіндер?	Синонимдерін беріндер
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Әке — аскар тау, ана — аққан бұлақ, бала — жағасындағы құрақ ✓ нәр береді ✓ сыйластық орнату ✓ жақсылығын өтеу 	<ul style="list-style-type: none"> халық — өмір бойы — көркем мінез — көмектесу — бұзбау — есу —

Тіл білімі

Болымды және болымсыз етістіктер

Қимыл, іс-әрекеттің болуын білдіретін сөздер **болымды етістіктер** деп аталады. Мысалы: *Адамга жақсылық жаса*.

Қимыл, іс-әрекеттің жүзеге аспай, болмауын білдіретін сөздер **болымсыз етістіктер** деп аталады.

Мысалы: *Адамға жамандық жаса*.

Болымсыз етістіктер түбірге *-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе* жүрнақтарының жалғануы арқылы және етістіктерге жоқ, емес деген көмекші сөздердің түрленуі арқылы жасалады. Мысалы: *Марат циркегі мұндаидың қызықты көрген жоқ*. *Баланың жаман қылыштарын көрген емес*ніз.

Тапсырма. Берілген мақал-мәтеддерден болымды және болымсыз етістіктерді табыңдар. Жасалу жолдарына назар аударыңдар.

Әкесін сыйламаған кісіні,
Баласы сыйламайды.

Он бала бір әкеге жүк болмайды,
Бір әке он балаға жүк болады.

Бірлік болмай,
Тірлік болмайды.

Бірлігі күшті ел азбайды,
Пішүі кең көйлек тозбайды.
Балалы үйдің үрлігі жатпайды.

Қазақ отбасындағы сыйластық туралы өңгімелендер.

1. Қазақ отбасы не орнаған орта?
2. Отбасында сыйластық болса бірлік бола ма?
3. Отбасындағы балалар бір-біріне кім болады?
4. Отбасында бауырлар бір-бірімен қалай тұрады?

Тапсырма. Өлеңді оқып, болжымды, болжымсыз етістіктерді табындар.

Тура қара көзіме, тура қара,
Тура қара көзіме, тура қара,
Ашық айтқан сөзімді бұрмалама.
Ақиқаттың алдында бүгежектеп,
Тағасыз байталдайын сырғанама...

M. Мақатаев

Тапсырма. Берілген сөздерді сәйкестендіріңдер

достықты	күтпе
сабактан	түкірме
жауынан жақсылық	жүгірме
үлкенің сөзін	сатпа
суға	қалма
құс үясын	бөлме
кітапты	атпа
арындан	жыртпа
аққуды	бұзба
үйді айналып	аттама

Диалогті оқындар. Осы мазмұнды ашып, ойды жалғастырыңдар. Болжымды етістіктерін тауып, көшіріп жазындар.

- Қазақ отбасында сыйластық бар, сыйластық бірінші орынға қойылады.
- Иә, отбасы мүшелері бір-бірін қатты сыйлайды.
- Үлкенді сыйлап, кішіге қамқорлық жасайды.

Тапсырма. Мына кестені толтырып, өз отбасыларың туралы ақпарат беріңдер. Болымды, болымсыз етістіктерді пайдаланып әңгімелендер.

2-қадам

Отбасы — шағын мемлекет

Отбасын неге мемлекет дейміз? Себебі оның да басшысы бар, оның да белгілі бір құрылымы бар. Жалпы, отбасында әке немесе шеше басқарушы болады. Ата-ана — басты қамқоршы, отбасы мүшелерін біріктіруші болып саналады. Отбасындағы қарым-қатынас ата-ана, әке-бала, ана мен қызы арасындағы сыйластықтан басталады. Отбасындағы әке мен шешенің қарым-қатынасын көріп өскен бала болашақта да солай қалыптасады. “Үяда не көрсөн, үшқанда соны ілерсің” деген мақал осыдан шыққан.

Әке балаға ақыл береді, тәрбиелейді, үрпағына үлгі болуға тырысады. Ана — қамқоршы, отбасы берекесі, қызына, келініне үлті болуға тырысады. Біздің халқымыз: “Әкеге қарап үл өсер, шешеге қарап қыз өсер” дейтін.

Отбасының туған-туысқандары болады. Қазақ халқында жігіттің үш жұрты болады дейді. Олар:

- өз жұрты;
- нағашы жұрты;
- қайын жұрты.

Өз жұрты дегеніміз — өзінің ата-әжесі, әке-шешесі, ага-женгесі, іні-қарындастары т.б. ағайын туысы, яғни

бір туган, қаны бір, жеті атага дейінгі рулас, аталас туыстарын айтады.

Нагашы жұрты дегеніміз — өз анасының төркін жұрты, анасы жағынан туыстары.

қамқоршы	— покровитель, опекун
үш жұрты	— три родни
бір туган	— родной
анасының төркіні	— родня матери

 Сұрақтарға жауап беріңдер.

Бір шаңырақ астында өмір сүріп жатқан адамдарды не дейміз?

Өз отбасында кім басшы?

Отбасындағы адамдар бір-біріне қандай болу керек деп ойлайсындар?

Туган-туыспен қарым-қатынасты қалай түсінесіндер?

 Сұрақтарға жауап жазыңдар. Өз нұсқаларыңмен толықтырыңдар.

— Сендер неше ағайындысыңдар?

— Біз үш ағайындымыз: өзім, ағам және інім. Ал сен неше ағайындысың?

— Мен жалғызыбын. Өкінішке орай, ағам, інім жоқ.

Біз	екі	ағайындымыз.
	үш	
	...	
	...	
	...	
	...	

Менің	ағам	бар.
	...	
	...	
	...	
	...	
	...	

Берілген болымды етістіктерден болымсыз етістік жасандар және жасалу жолдарына назар аударыңдар.

Қарады, ұрысты, сақтады, айтты, келді, қонды, көшті, көрді.

Сұрақтарға жауап беріндер, өз ойларыңмен бөлісіндер. Қандай отбасын құрғың келеді?

- Қандай отбасы болады?
- Толыққанды отбасы (ата-анасының екеуі де бар).
- Толық емес (ата-анасының біреуі ғана бар).
- Қарапайым.
- Шағын отбасы.
- Үлкен отбасы.
- Дәүлетті отбасы.
- Авторитарлы отбасы (жұбайлардың біреуінің ғана билігі жүреді, көбіне ер адамның).

Мақал-мәтелдерді керекті сөздерді пайдаланып аяқтап жазып, магынасын айтып беріндер.

Өзіңе тілемеген жамандықты

Басқаға да ... .

Өзіңе тілеген жақсылықты

Басқадан ... .

Керекті сөздер: қызғанба, тілеме.

1. Біз бұрын “фамилия” деген сөзді жиі қолдандық. “Фамилия” — бұл латын сөзі, оның магынасы “отбасы мүшелерінің жалпы атауы” дегенді білдіреді екен. Сендерге белгілі, біздің ата-бабаларымыз бұрын “ататегің кім?” деп сұраған. Қазір “тегім Оспанов” дегенді жиі қолданамыз.

2. Егер сенен “ататегің кім?” деп сұраса, қалай жауап берер едің?

З-қадам

Әке мен бала

Қазақ отбасында баланың әкесін сыйлап өсуіне үлкен мән беріледі. Баланы әкесін сыйлауға, алдымен анасы үйретеді. Әдетте, шешелері балаларына “әкеңмен ақылдас”, “әкең біледі”, “әкеңнің айтқанын істе” тағы басқа осындай әке беделін көтеретін сөздерді үнемі айтып отырады.

М.Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясында баланы әкені құрметтеуге үйрететін мынадай үлгі бар:

“...Семей қаласында үш жыл оқып, жайлаудағы әке үйіне құн кешкіре жеткен он үш жасар шәкірт бала Абай аттан түскен бетте, амандасу үшін шешесіне қарай жүреді. Сонда ақылды да байсалды ана — Үлжан: “Әй, балам, анда әкең тұр, әкене барып сәлем бер!” — дейді. Бір сәтке балалық сезім жеңіп, қателік жіберіп алғанын түсінген жас Абай кілт бұрылып, ортасында әкесі Құнанбай бар шеткерірек тұрган топқа қарай адымдай жөнелді”.

Ұлы жазушы Үлжан ананың отбасындағы тәрбиесін осылайша үлгі етіп көрсеткен.

мән беріледі	— придается значение
сыйлап өсуіне	— здесь: чтобы с малых лет уважал
ақылдас	— советуйся
әкеңнің айтқанын істе	— делай как говорит отец
бедел	— авторитет
көтеретін	— здесь: утверждающий
үлгі	— пример
құн кешкіре	— здесь: к вечеру
шәкірт	— здесь: школьник
аттан түскен бетте	— как только слез с лошади
байсалды	— степенная
балалық сезім	— здесь: любовь к матери
қателік жіберу	— допустить ошибку
кілт	— резко
шеткерірек	— в стороне
адымдай жөнелді	— здесь: направился быстрыми шагами
тәрбие	— воспитание

- Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріп, диалогті толықтырындар.
- Қазақ отбасында не нәрсеге үлкен мән беріледі?
  - ... .
  - Баланы әкесін сыйлауға алдымен кім үйретеді?
  - ... .
  - “Әкеңмен ақылдас”, “әкеңнің айтқанын істе” деген сөздерді балаға кім айтады?
  - ... .
  - Шәкірт Абай амандасу үшін кімге қарай жүрді?
  - ... .

- Ақылды, байсалды ана Үлжан не деді?
— ... .
— Абай кілт бұрылып, қайда адымдай жөнелді?
— ... .

Не себептен Үлжан: “Әй, балам, анда әкең түр, әкеңе барып сөлем бер!” — деді? Түсіндіріндер.

Берілген тұсаукесердегі болымсыз етістіктер жұрнақтарын жалғап көшіріп жазындар. Тұсаукесер дәстүрі туралы әңгімелеп беріндер.

Тұсауың кесілді, құла... ,
Тізенді жарапал жыла... .
Құлышадай құлдырап жүгірші,
Көніки, өзінді сына да.
Секірсең құздардан сүрін... ,
Шындарға шыққанда бүгіл... .

Жатқа сырыйнды айт... .

Мәтінді оқындар. Болымды я болымсыз етістікті анықтаңдар.
Көп нүктенің орнын толықтырындар. Өлеңнің мағынасын түсініп, айтындар.

Кейі... , — інім,
Керемет күндер алдында.
Кемсіне бер ...,
Керенау тартса, тағдырға.

Төменде берілген болымды етістіктерден болымсыз етістік жасап, көшіріп жазындар.

Айт, асық, ұмыт, қал, жүгір, шаш, жоғалт, бұз, жыла, күт.

4-қадам

Әке-шешесін сыйлайтын бала

Қазақ халқы атақты палуан Қажымұқан Мұңайтпасовты ардақтайды. Қажымұқан — күрестен бірнеше дүркін әлем чемпионы. Ол туралы кітаптар жазылған, фильмдер түсірілген. Белгілі жазушы Қ.Әбдіқадыров “Қажымұқан” повесінде палуанның өмірін толық жазады. Әсіресе оның адамгершілік, жақсы қасиеттерін үлгі етеді. Мысалы,

кітапта Қажымұқанның балалық шағында әке-шешесіне көмектесу үшін жалданып жұмыс істегені айтылады.

- “— Бала, сен қайdan келдің?
- Ақмола облысы, Құрама ауылынан.
- Өкеңнің аты кім?
- Мұңайтпас Ернақов.
- Өз атың кім?
- Мұқан. Оны қайтесің?
- Сен маған көмекші болуга қарсы емессің бе?
- Болайын, айына маған не бересің?
- Мен саған бәрін беремін. Бір айға бір сом сексен тиын беремін.
- Ей, тамыр, бұл аз той. Өжем, әке-шешем бар. Кедей адамдармыз. Тағы да аздап қос.
- Менен басқа адам саған сексен тиыннан артық бермейді. Ал мен саған үлкен жігіттің айлығын беремін.
- Бала біраз ойланды да, қожайынның ұсынысымен келісті. Келешектегі атақты палуан Қажымұқан осылайша Масликов деген байға жұмысқа тұрды...”

адамгершілік, жақсы қасиеттер — лучшие человеческие качества

үлгі етеді — ставит в пример

жалдану — наниматься

айлық — зарплата

ұсыныс — предложение

келісті — согласился

үзінді — отрывок

багу керек — необходимо содержать, ухаживать

жұмысқа тұрды — устроился на работу

ойлайды — думает

Диалогті толықтырып айтындар.

— Қажымұқан кім?

— ... .

— Балалық шағында кімге көмектесу үшін жалданып жұмыс істеді?

— ... .

— Ол өзінен бұрын кімдерді ойлайды?

— ... .

— ... .

 Жоғарыдағы мәтін бойынша Масликов және Қажымұқан диалогін рөлдерге бөліп оқындар.

 Сөйлемдерді толықтырып жазындар. Әке-шеше, жұмыс, айлық деген сөздерді тәуелдендер. Жазушы сөзін жіктендер.

Белгілі жазушы Қ.Әбдіқадыров “Қажымұқан” повесінде палуанның өмірін ... . Әсіресе оның ... ... үлгі етеді. Ол әке-шешесіне ... ... жалданып жұмыс істейді. Масликов оған айына ... ... айлық төлейді. Қажымұқан Масликов ұсынысымен ... . Ол кезде ... ... бір қой сатып алуға болатын.

Керекті сөздер: көмектесу үшін, адамгершілік қасиетін, жазады, келіседі, бір сом сексен тыын, бұл ақшага.

 Болымды етістіктерден болымсыз етістіктер жасандар. Мәтіннен етістіктерді табындар. Астын сыйындар.

Қожанасырдың баласы үйінде ойнап жүреді. Бір теңге тауып алады. Мұны Қожанасыр көреді. Баласын көшеге алып шығады.

Қожанасыр баласына былай деп бұйырады:

— Тенге кімдікі еken, халықтан айқайлап сұра!

Баласы әкенің бүйрығын орындайды. Ол:

— Тенге тауып алдым. Бұл кімнің теңгесі? — деп айқайлайды.

Сол уақытта Қожанасыр:

— Менікі, — деп, теңгені қалтасына салып алады.

 Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Қожанасыр баласынан теңгені бірден алдың қойса, адалдық болар ма еді?

2. Қожанасыр қандай айла ойладап тапты?

3. Баласы халықтан сұраған кезде Қожанасырдың теңгені алғаны адалдық па?

4. Бұл әңгімeden әкесінің баласын құрметтейтіні көріне ме?

5. Баласы әкесінің айтқанын орындаі ма?

Тапсырма. Берілген шағын мәтінді қазақшага аударындар. Толықтырып, бір-бірлеріце әңгімелеп беріндер.

Семья — это как маленькое государство со своими законами, традициями. Правильно организовать жизнь небольшого государства — задача непростая. Семья — са-

мое главное в жизни каждого человека. Это близкие люди, те, кого мы любим, с кого берем пример, о ком заботимся, кому желаем добра и счастья. Семья — это муж и жена, это дом, родители и дети, бабушки и дедушки. Это заботы и радость, несчастья и печали, это привычки и традиции, это любовь.

Тапсырма. Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты сөздерінің мағынасын түсіндіріңдер. Батаны жаттап алындар.

Арыстандай айбатты бол,
Жолбарыстай қайратты бол,
Үәдеңе берік бол,
Еліңе керек бол,
Оқуда зерек бол,
Адамға көмек бол!

5-қадам

Ата-ана бақыты

Мен бақытты екенмін. Себебі менің тату-тәтті үлкен отбасым бар. Бала-шагама қарап көзім тояды. Үлкен ұлым әлдеқашан университетті бітіріп, мәртебелі маман иесі болды, ол Астанада тұрып жатыр. Қызым дәрігер боламын деп медициналық университетте оқып жүр. Мамандығын өзі таңдады, мен алғашында таңғалған болатынын. Ешқашан қызым Лаура дәрігер болады деп ойламаппын, себебі ол түйік еді. Бірақ мінезі жұмсақ, біреуді аяғыш.

Лаурадан кейінгім — Қасен. Ол — суретші, музикант, саксафонда ойнайды, мінезі ашық. Өзіме тартқан. Қасеннен кейін Батыр өсіп келеді. Ол да соңғы сыныпта оқып жүр. Құнде емтиханға дайындалады. Батыр үлкен ағасы сияқты саясаттанушы болмақшы. Тарихты зерттеп жүр, тарихи кітаптарды көп оқиды.

Шагын мәтінді керекті сөздерді пайдалынып толықтырып жазындар.

1. “Ел болам десен, ... ” дегендей, бала тәрбиесіне көп мән беру керек.
2. “Баланы жастан, ... ” деп бабаларымыз тегін айтпаған.
3. Әр ата-ана баласын ... адам

болса екен деп армандайды. 4. Біздің балаларымыздың “сегіз қырлы, ...” өнегелі де өнерлі, намысқой болғанын қалаймыз. 5. Балага дұрыс ... беру — кез келген атапаның борышы. 6. Орыс халқының белгілі жазушысы Лев Толстой: “Өмірде шүбесіз бір бақыт бар. Ол өзгелер үшін ...” — деген екен. 7. Теріс ... адамды бұзады, тоздырады, аздырады.

Керекті сөздер мен сөз тіркестері: асылды тастан, тәрбие, тәлім-тәрбие, өмір сүру, бесігінді түзе, бір сырлы, жақсы.

 Төмендегі өлең жолдарын оқып шығып, қарттар туралы, өзде-риңнің ата, әжелерің туралы өңгімелеп беріндер.

Сақалыңдан айналдым, қарт бабалар,
Үрпағыңа не айтасың артта қалар?
О, тірі шежірелер, қалдырындар,
Көнеки, нелерің бар салтқа жарап.

M.Макатаев

Тапсырма. Төменде берілген етістіктердің мағыналарын басқа сөздермен түсіндіріңдер. Осы етістіктердің білдіретін іс-әрекеттері жағымды қасиеттерді сипаттай ма, өлде жағымсыз іс-әрекеттерді білдіре ме?

Улгі: Күндеу — көреалмаушылық, қызғану; бұл жаман қасиет.

синау — ... .
мазақтау — ... .
тілеу — ... .

 Тұжырымдама жасандар.

1. Отбасы деген не?
2. Отбасындағы ең маңызды нәрсе не деп ойлайсың?
3. Шежіре дегенді білесің бе? Әuletің кімнен тараған, жазып кел.

 Мәтінді көшіріп жазып, кейбір сөздердің дұрыс жазылуына мән беріңдер. Бұл жерде қай емле ережесі сақталмаған?

Ағалы інілі, апалы сіңлілер сыйластықта, бауырмалдықта бірге өседі. Бір атадан тараған туыстар, балалар бірін бірі жақсы таниды. Ағайын қуанышты, реніш

пен қайғыны да бірге бөліседі. Отбасының үйытқысы, берекесі, мейір шапағат көзі — әйел, ана. Қазақтар “Төрінен қарт кетпесін” деп тілеген халық. Жасы үлкенге құрмет ету, қарттың бүгілген беліне сүйеу болу — біздің ата дәстүріміз. Өрине, баланың адад да ізгі адам болып өсүі үшін оған ата анасы үлгі болуға тиіс.

Тапсырма. Етістіктердің болымсыз түрін жасандар.

Ертең кел —

Кешке әкеліп бер —

Маған көмектес —

Ертенге дейін тос —

Тапсырма. Төменде берілген сөйлемдерді қазақшага аударыңдар.

- Настоящий сын и дочь берегут своих родителей.
- Нельзя бездельничать, когда родители трудятся.
- Не вступайте в пререкания со взрослыми.
- Нельзя садиться обедать, не пригласив старших.
- Нельзя оставлять родного человека в одиночестве, особенно маму, если у нее никого нет, кроме тебя.

 Жағдаяттық тапсырма. Тұрлі жағдаяттарға байланысты іс-әрекет жасандар. Сол іс-әрекеттерінді сипаттап айтып беріңдер.

Мәселен, әжең өзінің көзілдірігін қайда қойғанын ұмытып қалды. Сен не істейсің? Қалай көмек бересің әлде ашууланып үрсип аласың ба?

Кішкентай інінді балабақшага апаруың керек, ол шұлығын таппай жүр, не істейсің?

Анаң еденді жумакшы, бірақ шелектің, еден жуатын құралдың қайда тұрғанын білмейді, не істейсің?

Әкең сынған орындықты жөндеmekші, қалай көмек бересің?

Ағаңның велосипеді бар делік, оның дөңгелегінің желі шығып кетті, сен қалай көмек бересің, не істейсің?

Тапсырма. Сөйлемнің екінші жартысын дұрыс тауып айтыңдар.

Үйдің жылы-суығын

Кімнің алыс-жақынын

іс түскенде білесің.

қыс түскенде білесің.

іс түскенде — здесь: когда возникнут проблемы

1.3. БІЗДІҢ ӘУЛЕТТИҢ ДӘСТҮРЛЕРЕ

1-қадам

Отбасында берілетін бата

Бата — біреуге жақсы тілек білдіру үшін айтылатын сөз. Батаны жасы үлкен адамдар береді.

Бата жастарды әдепті, сабырлы, білімді, адал, дәүлетті, бақытты, кешірімді болуға, жерін, елін қорғауға шақырады.

Бата отбасының бірлігін, адамгершілігін сақтауда ерекше қызмет атқарады.

Бата тұрмыстағы әртүрлі оқиғаларға байланысты айтылады: сәбіді бесікке салғанда, жүре бастағанда, атқа алғаш мінгенде, сапарға шығар алдында, үйленгенде т.б.

Сондай-ақ әртүрлі мерекелерде, дастарқан басында тاماқ ішкенде т.б. жағдайларда бата береді.

Бата отбасының бақытты болуына ықпал етеді деп есептеледі. Сондықтан бата алу үшін адамдар отбасында әдепті, қонақжай болуға тырысады. Бата үйдегі адамдарды сыйластыққа төрбиелейді.

бата	— благословение
әдепті	— воспитанный, учтивый, прилежный
сабырлы	— спокойный, сдержанный
дәүлетті	— состоятельный
қорғау	— защищать
адамгершілік	— человечность, нравственность
қызмет атқарады	— служит
бесікке салу	— укладывание ребенка в колыбель
сапарға шығар алдында	— перед отъездом
дастарқан басында	— за столом
тاماқ ішкенде	— здесь: после угощения
бата береді	— благословляют
ықпал етеді	— содействует
қонақжай болу	— быть гостеприимным

Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрындар.

- Бата қандай жағдайда беріледі?
- ... .
- Батаны кімдер береді?
- ... .

- Бата жастарды қандай болуға шақырады?
- ... .
- Тұрмыста бата қандай оқиғаларға байланысты беріледі?
- ... .
- Тағы қандай жағдайларда бата беріледі?
- ... .
- Бата алу үшін адамдар қандай болуға тырысады?
- ... .
- Бата үйдегі адамдарды неге тәрбиелейді?
- ... .
- Бата үйдегі адамдарды неге тәрбиелейді.
- ... .

Тіл білімі

Сабакты және салт етістіктер

Мағынасына қарай етістіктер **сабакты**, **салт** болып екіге бөлінеді. Табыс септігіндегі сөзді қажет ететін етістіктер **сабакты етістіктер** деп аталады. Мысалы: *Мен бала кезімнен әкемді тыңдадым, шешемді сыйладым*. Осы сөйлемдердегі тыңдадым, сыйладым деген етістіктер әкем, шешем сөздерінің табыс септікте түруын талап етеді. Кейде табыс септігіндегі сөз жасырын тұрады, оған *нени, кімді*, деген сұрақтарды қою арқылы анықтауға болады.

Табыс септігіндегі сөзді қажет етпейтін етістіктер **салт етістіктер** деп аталады. Мысалы: *Балалар ауылдан келіпті. Сарысу өзені бағы агады*.

 Салалас құрмалас сөйлемдерді шылаулармен толықтырып жазындар.

1. Далага киініп шық, ... суық тиіп қалады.
2. Кешкі астан кейін жеміс жеу керек, ... қымызы ішкен де пайдалы.
3. Қонақтар кешігіп келеді, ... келмей қалуы да мүмкін.
4. Бұғінгі қонақтар ... өн салмады, ... би билемеді.
5. Әкем іссапардан ертең оралады, ... бүрсігүні келеді.

Керекті шылаулар: әйтпесе, я болмаса, немесе, не, әлде, не.

Тапсырма. Берілген сөз тіркестерін пайдаланып сөйлем құрасының түсіндіріндер.

Сөзі көкейге қонды, сөзі жүрекке жақты, сөзі көңілге қонды, сөзі жарасты.

Қандай жағдайларда бата берілетінін түсіндіріңдер. Мына батаны аяқтаңдар өздерің білетін батаны айтыңдар.

Қораң малға ... ,

Үйің жанға ... .

Денсаулығың мықты ... ,

Басыңа бақыт ... .

Денсаулығың мықты ... .

Елің аман ... ,

Жұртың тыныш ...

Тапсырма. Диалогті оқып, аяқтаңдар.

— Апа, мені ертең қонаққа шақырды.

— Менен сұранып тұрысың ба? Рұқсат берейін, барағой.

— Рақмет, апа. Досымның тұған күніне барамын. Апа, қандай тілек айтсам болады?

— Оған не тілегің келеді, соны айт.

— Апа, былай айтсам бола ма? ... , ... , ... , ... , ...

2-қадам

Ақтілеу ағайындылар

Екі ағайынды болыпты. Үлкені үйленген, балалары бар, кішісі бойдақ екен. Олар бірге тұрғысы келмей бөлініп кетеді. Сөйтіп, өздеріндегі барлық барды бөліседі. Дән мен ұраларды бөлгендे, үлкеніне қырманың бір жағы, екіншісіне екінші, қарсы жағы тиеді. Күндер өтіп жатады. Ағасы өз ұрасынан дәндерді алып, білдірмesten інісінің ұрасына апарып төгеді.

“Алла маған балалар мен өйел берді, дүние табатын жағдайымыз бар. Ал інімнің ешкімі де жоқ. Мына астықты сол алсын”, — деп ойлайды.

Алайда інісі де өз ұрасынан дәндерді алып, білдірмesten ағасының ұрасына құяды.

“Мен бұл дүниеде бір өзіммін. Қайда кетсем де тамағымды асырауым оңай. Ал ағамның балалары өлі жас, азық оған менен көп керек. Бұл астық соған болсын”, — деп ойлайды.

Олар осылайша бар өмірін өткізеді. Құдай екі ағайынға да береке береді.

Міне, бұл әңгімeden кейін: “*Не үшін олар дәнді білдірмей алып, бір-бірінің үрасына салып отырды? Неге бір-біріне ашиқ сыйламады? Оларга кім кедергі келтірер еді?*” деген сұрақ туады.

Ол сұраққа: “*Жақсы істі білдірмей жасаган дұрыс, өйткені сонда гана оның құны артады. Егер біреу саган жақсылық етіп, сонан соң онысын міндет ететін болса, бұл реніш тудырады*” деп жауап беруге болады.

ақтілеу	— доброжелательный
ағайындылар	— братья
бойдақ	— холостой
дән	— зерно
қырман	— ток
тиеді	— достается
ұра	— погреб
дүние табатын	— здесь: можем сами зарабатывать

жағдайымыз бар

құю	— пересыпать
бұл дүниеде	— здесь: живу
тамақ асырау	— прокормиться
өмірін өткізеді	— прожили
береке	— состояние
сыйлау	— одаривать
кедергі келтіру	— мешать
міндет ету	— здесь: важничать

 Мәтін бойынша тәмендегі сұрақтарға сүйеніп бір-біріңмен сөйлесіндер.

1. Ағайынды екі жігіт неліктен бөлініп кетеді?
2. Ағасы неліктен інісінің үрасына дәндерді құяды?
3. Ал інісі қандай әрекет жасайды?
4. Екі ағайындының өмірі қалай өтті?
5. “Жақсы істі білдірмей жасаған дұрыс” дегенді қалай түсінесіндер?

 Мәтінен салт және сабакты етістіктерді теріп жазыңдар.

Жеті ата

Қазақ халқының “Тұбін білмеген — тегін білмейді”, “Жеті атасын білмеген — жетесіз” деген сөздердің мән-

мағынасы өте тереңде. Қаны таза елдің денсаулығы, ділі, тілі де сау болатыны белгілі. Жеті атаға толғаннан әрі қызы алыш, қызы берісуге бола береді, оған дейін туыстық жалғасады деген ойды ұстанған дана бабаларымыз халқымыздың қан тазалығын сақтап келген. Жеті ата атауы былай жіктеледі: ата, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат

Тапсырма. Төмендегі мақалды керекті сөздерді пайдаланып толықтырыңдар.

1. Ағайын ... болса — ат көп,
Абысын ... болса — ас көп.
2. Ағасы бардың ... бар.
Інісі бардың ... бар.
3. Тұысы бірдің ... бір.
4. Ағайын — ... айнасы.

Керекті сөздер: тату, жағасы, тынысы, уысы, ағайынның.

 Мәтінді қайта оқып шығыңдар. Мәтіннен жазылуы қын сөздердің астын сыйыңдар. Төмендегі тәртіп бойынша, мәтінді есте сақтай отырып (по памяти) әңгімелеп беріңдер.

1. Екі ағайынды болыпты ... .
2. Алла маған балалар мен әйел берді ... .
3. Мен бұл дүниеде бір өзіммін ... .
4. Олар осылайша бар өмірін өткізді ... .
5. Не үшін ... .
6. Жақсы істі білдірмей жасаған дұрыс ... .

Тапсырма. Мақал-мәтелдерді оқып, мағынасын түсініп алыңдар.

1. Басқа пәле тілден.
2. Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді.
3. Мақал — сөздің атасы.
4. Орманшы отынға жарымайды.
5. Туған жерге туың тік.
6. Қонағыңа тамағынды берме, қабағынды бер.
7. Диқаншы жерін мақтайды,
Балықшы көлін мақтайды,
Көсіпкер кенін мақтайды.

Тапсырма. Мәтінді оқып, түсініңдер. Содан соң екінші бағандагы сұрақтарға жауап тауып, бағдар сыйықпен көрсетіңдер.

Ақанға ағамын
Сақанға інімін
Жекенге жиенмін
Бекенге бөлемін
Әкімге әкемін
Жеңіске жездемін
Нақашқа нағашымын
Қайшаға қайынмын
Көмекке күйеумін
Нәметке немеремін
Аташқа атамын
Балташқа баламын

Менің әкем кім?
Менің немерем кім?
Менің атам кім?
Менің әйелім кім?
Менің жеңешем кім?
Менің жиенім кім?
Менің балдызым кім?
Менің балам кім?
Менің бөлем кім?
Менің нағашым кім?
Менің ағам кім?
Менің інім кім?

3-қадам

Ағайындар, көршілер

Отбасы өзімен-өзі оқшau өмір сүрмейді. Отбасының алыс-жақын туыстары болады, оны *ағайын* деп атайды. Отбасының тұратын жеріндегі үйлер *көршілер* деп аталады. Өрбір отбасы ағайынмен және көршілермен тату-тәтті тұруды қалайды. Сондай-ақ “Жаман ағайыннан жақсы көрші артық” немесе “Ағайынның аты озғанша, ауылдастың тайы озсын” деп те айтады. Бұл — көршімен тату бол деген сөз. Жақсы көрші еш уақытта өз көршісін жамандамайды. Көршін туыстан кейінгі жанашырың, жақының болуы керек.

өзімен-өзі	— сам собой
көрші	— сосед
оқшau	— обособленно
алыс-жақын	— дальние и близкие
туыстар	— родственники
татулық	— здесь: жить дружно
қалайды	— желает
абысындар	— невестки
аты	— здесь: скакун
тайы	— жеребенок годовалый

Қалай түсінесіндер?	Синонимін табындар
✓ Қөршілермен тату тұру	оқшау —
✓ Жаман туыстан жақсы көрші артық	көрші —
✓ Ағайынның аты озғанша, көршінің тайы озын	жақын —
✓ Татулық үйіткесі	озу —
	қалау —

Басқаша қалай айтуга болады?

- ✓ оқшау өмір сүрмейді —
- ✓ күнделікті араласу —
- ✓ татуластым —

Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрындар.

- Отбасы өзімен-өзі оқшау өмір сүре ме?
- ... .
- Ағайын деп кімді айтады?
- ... .
- Әрбір отбасы кімдермен тату-төтті тұруды қалайды?
- ... .
- Ағайын, көрші туралы қандай мақал-мәтелдер білесің?
- ... .
- Сен көршіңмен татусың ба?
- ... .

Мәтіннен сабакты етістіктерді тауып, оны өзі тіркесіп тұрган сөзben бірге теріп жазындар.

Қазақ халқы көрші ақысын жете түсінген. “Көрші ақысы — тәңір ақысы” деп қоңсылықты ерекше қадірлекен. Жан-жағында тіршілік етіп жатқан жандармен әрдайым тату тұрган. Сондықтан да бауырды да, басқаны да жанына жақын тартып, көмек берген.

Ел аузында “Алыштағы туысынан қасындағы көршің артық” деген нақыл сақтаған. Расымен де, басқа іс түскенде жырақтағы ағайыннан гөрі жәрдем беруге жүгіретін де, қайғымен, қуанышпен алдымен бөлісетін де жанашып көрші. Сондықтан да оның орны ерекше.

Тапсырма. Керекті етістіктерді дұрыс қойып, көшіріп жазыңдар.

Сүйінші — қуанышты ... адамның жеткізушіге беретін сыйлығы. Келін түскенде, дүниеге жас нәресте келгенде және т.б. қуанышты сәттерді алғаш хабарлаушы сүйінші ... . Сүйіншіге бағалы зат немесе ақша ... . Бұл шын қуаныштың, ризашылықтың белгісі.

Керекті сөздер: сұрайды, береді, хабарды алған.

Сөйлемнің екінші жартысын анықтай айтыңдар.

Үйдің жылы-сүйесін

іс түскенде білесің.

Кімнің алыс-жақынын

қыс түскенде білесің.

іс түскенде — здесь: когда возникнут проблемы

4-қадам

Үйінді сүйсен — Отаныңды сүйгениң

Қазақ халқында *туған ел* және *Отан* сөздері бір үғымды білдіреді. Туған ел сөзінің орнына Отан сөзін, Отан сөзінің орнына туған ел сөзін қолдануға бола береді.

Отансүйгіштік — әр адам үшін ең жоғары қасиет. Жас үрпақты Отаның сүюге тәрбиелеу керек. Туған елге сүйіспеншілік туралы көптеген мақалдар, өсиет

сөздер бар. Мысалы, белгілі жазушы Бауыржан Момыш-ұлының мына өситеті бұған дәлел: “Отанға сүйіспен-шілік — әрбір азamatқа керек ұлы қасиет. Өз Отанын, өз халқын сүймейтін адамдар елінің қорғаны бола алмайды. Отаншылдық өз үйінен басталады. Кімде-кім ата-анасын ардақтаса, бірге туған бауырларымен тату болса, өзінің өскен жерін, қаласын, туған үлттын сыйласап, қадірлесе, сол адам отаншыл болады”.

Ін, “Отан отбасынан басталады” деген мақал бәрімізге белгілі. Ата-анасын құрметтеген балағана туған елін өз үйіндей сүйетін болады. Ата-анасын, өзінің үйін сыйлайтын баланы елі де құрметтейді. Сондықтан туған үйінді, туған елінді, Отаныңды сүйетінінді іс жүзінде дәлелдеу — үлкен абырой.

ұғым	— понятие
орнына	— вместо
жас ұрпақ	— молодое поколение
жогары	— высший
артық	— здесь: больше
өситет	— назидание
отансүйігіштік	— патриотизм
дәлел	— доказательство
абырой	— честь
қорғаны	— здесь: защитник
тату	— дружно
қасиет	— качество
қадірлеу	— дорожить

Синонимдік қатарға жатпайтын сөзді табындар.

Сыйлау, құрметтеу, сынау, қадірлеу, ардақтау.

Тату, дос, бауырмал, қонақжай, сыйласқан.

Отансүйіш, отаншыл, елжанды, батыл, үлтжанды.

Тұрақты сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіріндер	Синонимін жазындар	Антонимін жазындар
<ul style="list-style-type: none"> ✓ бірге өсіп, біте қайнасу ✓ дүйім ел ✓ ел қатарлы 	<p>абырой — ұғым — дәлел — ардақтау — отаншыл — қорған —</p>	<p>сую — белгілі — жақсы — төмен — бастау — артық —</p>

Төмендегі мақалдардан Отан тақырыбындағыларын теріп жазыңдар. Салт және сабакты етістіктердің астын сыйындар.

Тұған жерге туың тік. Откен күнде белгі жоқ. Әр істің өз мезгілі бар. Отансыз адам — тамырсыз ағаш. Тұған ел — алтын бесігің. Еңбек етсөң — емерсің. Тұған жердей жер болмас, тұған елдей ел болмас. Отан — оттан да ыстық. Соңғы түйенің жүгі ауыр. Көрмес, түйені де көрмес. Ел еміренсе, сен тебірен. Ел болам десең, бесігінді түзе. Бөтен жердің гүлінен тұған жердің тікені артық.

Берілген жай сөйлемдердің құрамындағы етістіктерді тауып, олар қай септіктең сөзбен тіркесіп тұрганын сұрақ қою арқылы анықтаңдар. Қайсыссы сабакты, қайсысы салт етістік екенін анықтаңдар.

1. Біз өз отанымызды жақсы көреміз. 2. Отаншылдық өз үйіңнен басталады. 3. Ол әке-шешесіннен жақсы тәрбие алады. 4. Әке-шешесін сыйлаған баладан айналдым. 5. Мен Отанымға көп пайда келтіремін.

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып, сөйлемді толықтырыңдар.

1. Олар Отан үшін ... жасаған. 2. Ұлы іс Отанға деген ... туады. 3. ... — Отаның. 4. Өз халқың үшін ... еңбек ет. 5. Сен өмірде ... болуға тырыс.

Керекті сөздер: табанды, аяnbай, сүйіспеншіліктен, тұған жерің, ерлік.

Тапсырма. Қате құрастырылған сөйлемдерді дұрыс құрап жазыңдар.

Улғи: Отансүйгіштік — әрбір керек азаматқа ұлы қасиет. *Қате сөйлем.*

Отансүйгіштік — әрбір азаматқа керек ұлы қасиет. *Дұрыс сөйлем.*

Қате	Дұрыс
<ol style="list-style-type: none"> Өз сүймейтін елін адамдар қорғаны халқының бола алмайды. Азаматтың туы намыс алтын. Өз адам ауылғын қадірлекен отаншыл болады. Ол сыйлайды адамдарды. 	

Қазақ халқының қандай салт-дәстүрін білесіндер? Әңгімелеп беріндер.

Ерулік. Жаңадан көшіп келген қөршілеріне ауыл тұрғындары ерулік береді, яғни қонаққа шақырады. Ерулік беру арқылы жаңа қөршілерін өздеріне етене жақындастырып, сыйластықпен қарым-қатынас жасауды көздейді.

Қазақ халқында “Көрші ақысы — тәнір ақысы” деген сөз бар.

Байғазы. Жаңа киімге не затқа беретін жоралғы (ақша, малдың төлі т.б.), ырым. Байғазыны қебінесе жасөспірім балалар, бойжеткен қыздар, бозбалалар жаңа киім кигенде, жаңа зат алғанда ағалары мен женгелерінен, әпке, әке-шеше, жанашыр жақын туыстарынан сұрайды.

Мәтінді оқып, түсініндер.

Отан — сенің ата-анаң,
Отан — досың, бауырың.
Отан — өлкен, астанан,
Отан — аудан, ауылың.

Отан — тарих, Отан — тіл,
Жасаған елің, өз халқың.
Отан — өлең, Отан — жыр —
Көтерген көкке ел даңқын...

Б. Ісқаков

5-қадам

Тіл жарасы

Аю мен адам бауырлас болыпты. Адам аюды қонаққа шақырады. Аю үйіне қайтар кезде үй иесімен қоштасады. Адам аюдың бетінен сүйеді де, әйеліне де: “Сүй!” — деп бүйірады. Бірақ та әйелі жеркеншек еді:

— Сасық қонақтарды жек көремін! — дейді.

Аю кетіп қалады. Біраз уақыт өткеннен кейін адам аюдың халін сұрауға барады. Отын шауып, үйіме алып келермін деп балтасын ала барады. Аю оның алдынан шығып қарсы алады, олар әдеттерінше жылы шырай танытып амандасады. Сосын аю адамға:

— Балтамен менің басымды ұрып жар, — деп жалынады.

Адам көнбей бағады, ал аю айтқанынан қайтпай, сонынан қалмай қояды. Сонда адам балтасымен сипай сілтеп, аюдың басын жарапайды. Аю орманға, ал адам үйіне оралады. Бір ай өткеннен кейін олар тағы кездеседі. Аюдың басындағы жарасы жазылышты, ол адамға былай дейді:

— Бауырым, балтамен жарапаған жерің жазылды, бірақ әйеліңің ащы тілінен пайда болған жүрегімдегі жара жазылмады.

Демек, бұдан шыгатын қорытынды адам отбасында, достарымен дұрыс сөйлесуі керек, дос көңілін орынсыз сөзben жарапалауга болмайды.

бауырлас

— здесь: друзья

үй иесі

— хозяин дома

жеркеншек

— презгливая

сасық

— вонючий

отын

— дрова

шауып

— срубить

әдеттерінше

— как обычно

жылы шырай танытып

— уважительно, любезно

жазылышты

— зажила

жара

— рана

жалынады

— умоляет, просит

 Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрындар.

— Кімдер бауырлас болыпты?

— ... .

— Адам кімді қонаққа шақырады?

— ... .

— Аю үйіне қайтар кезде кіммен қоштасады?

— ... .

— Адам әйеліне не деп бүйірады?

— ... .

— Жеркеншек әйелі не дейді?

— ... .

— Біраз уақыт өткеннен кейін адам кімнің халін сұрауға барады?

— ... .

— Адамды аю қалай қарсы алады?

- ... .
- Аю адамға не деп жалынады?
- ... .
- Адам сипай сілтеп не істейді?
- ... .
- Олар тағы қашан кездеседі?
- ... .
- Аю адамға не дейді?

Иоганн Гетеңің: “Кто не знает иностранных языков, тот ничего не знает о своем родном” деген сөздерін және Франклін Фолсомның: “Выбирайая язык, ты тем самым выбираешь народ, который на нем говорит. С каким народом мира тебе интереснее познакомиться? ...Учи такие языки, которые тебе что-то дадут в этом смысле” деген сөздерін қазақ тіліне аударындар.

Синонимдерін беріндер	Түсініп алындар
мейман — жылы шырай — үру — аралау — көңілін қалдыру — жалыну —	қарсы алады — күтіп алады жылы шырай танытып — ренжімей, қуанып, ашуланбай қонбей бағады — келіспейді, олай жаса- мауга тырысады, қонбеуге тырысады сипай сілтеп — сөлғана тигізіп, қатты үрмай

Тапсырма. Мәтінен сабақты және салт етістіктерді тауып сұрақ қойындар.

Әркімнің сүйіп айналысатын ісі болады. Менің сүйікті ісім — кесте тігу. Мен бұл өнерді өжемнен үйрендім. Ол кісі — шебер адам, қолынан бәрі келеді: кесте тігеді, кілем тоқиды, текемет басады, ою-өрнек салып көрпе де тігеді. Өжемнің қолынан ешқашан инесі, бізі, қайшысы түспейді. Бір сөзбен айтқанда, ол кісі қарап отыра алмайды. Мен де үнемі сол кісінің қасында жүріп көп нәрсе үйрендім. Өжем менің кестелерімді көріп қатты қуанады. “Сенің ебің бар”, — деп мақтап қояды.

Көп нүктенің орнына ырықсыз етістің журнақтарын қойып жазындар.

- Мәтін қазақшага аудар...ды ма?
- Иә, ол мәтін қазақшага аудар...ды.
- Мына киім бұрын ки...ген бе?

- Жоқ, бұл киім бұрын ки...меген.
- Кассадағы ақша сана...ды ма?
- Иә, кассадағы ақша сана..ды.
- Үйге жемістер сатып ал...ды ма?
- Иә, үйге жемістер сатып ал...ды.
- Пальто киімлігішке іл...ді ме?
- Иә, пальто киімлігішке іл...ді.
- Ақгүл тара...ды ма?
- Жоқ, Ақгүл өлі тара...ған жоқ.

1.4. ОТБАСЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

1-қадам

Отбасы және қайырымдылық

Қазақ халқының мінезіндегі ең жақсы қасиеттердің бірі — қайырымдылық. Қайырымдылық — қазақ халқының аса қымбатты дәстүрі.

Қайырымсыз адамдарды жек көрген. Оларды өз ертегілерінде, аңыз-әңгімелерінде, өлеңдерінде күлкі етіп өшкепелеген. Мысалы, Алдаркөсे туралы аңыздарда Алдаркөсे қайырымсыз, сараң байларды күлкі етеді.

1930 жылдары Ресейден, Украинадан, Кавказдан Қазақстанға мындаған адамдар, отбасылар жер аударылып келгенде, қазақ халқы оларға үлкен қайырымдылық жасайды. Елде ашаршылық болса да, өздері аш болса да, оларды үйлеріне қабылдайды. Бір үзім нанды бөліп жеп, өлімнен құтқарады. Орыс, неміс, украин, шешен, қарашай, корей, түрік т.б. халықтардың ондаған мың өкілдері аман қалып, өсіп-өніп, бүгінде Қазақстан халқын құрап отыр. Олардың қазақ халқына алғыстары шексіз.

Отбасының көрсеткен қайырымдылығы — балаларға үлгі. Олар да адамға қайырымдылық жасауды үйренетін болады. Қайырымды отбасы мүшелері өзара сыйластықта өмір сүреді, өздерін сүйіп, өзгені құрметтейді.

Қайырымдылықтың түрлері көп. Тұрмысы мұқтаждарға материалдық көмек көрсету, мектептер салу, мешіттер салу, ақындарға, әншілерге қолдау жасау, жетім балалар үйіне қайырымдылық акцияларына қатысу сияқты өрекеттер қайырымдылық болып табылады.

қайырымдылық	— доброта, милосердие
қайырымызы	— бездушный, безжалостный
жек көрген	— не любили, ненавидели
әшкөрелеген	— разоблачали
құлкі ету	— высмеивать
жер аударылып келген	— переселенные
ашаршылық	— голод
өкілдері	— представители
құрап отыр	— составляют
мұқтаж	— нуждающийся

Мәтінді пайдаланып диалогті толықтырыңдар.

- Қазақ халқының мінезіндегі ең жақсы қасиет не?
- ... .
- Қазақтар кімдерді жек көрген?
- ... .
- Алдаркөсө туралы аңыздарда ол кімдерді құлкі етеді?
- ... .
- Қазақ халқы 1930 жылдары қандай қайырымдылық жасады?
- ... .
- Қайырымды отбасы мүшелері өзара қалай өмір сүреді?
- ... .
- Қайырымдылықтың қандай түрлері бар?
- ... .

Тіл білімі

Етістер

Кімыл иесінің іс-әрекетке әртүрлі қатысын білдіретін етістіктің түрі етіс деп аталады. Мысалы: *Ол таранды. Бір бағланды сойғызып, іргеге жастық қойғызып, үйіне болыс кеп отыр.* (М.Ж.) *Шай ішілді. Аттарына қарай асығыс жүгірісті* деген сөйлемдерде *тарану* әрекеті кімыл иесінің өзіне бағытталғанын, *соғызыу*, *қойғызыу* тікелей қімыл иесі емес, екінші бір қімыл иесі арқылы орындалғанын, *жүгірісу* — қімыл-әрекетті жүзеге асыруышының бірнешеу екенін білдіріп, әртүрлі журнақтар арқылы жасалып тұр. Осындағы ерекшеліктеріне қарай етістің мынадай түрлері бар: *өздік етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс.*

Етіс журнақтары бір сөзде бірінен соң бірі қатар жалғана береді. Мысалы: *үй жина-с-тыр, сурет сал-ғыз-дыр.*

Өздік етіс

Іс-әрекеттің қымыл иесіне тікелей бағытталып, етістікке *-ын*, *-ин*, *-н* жүрнағы жалғану арқылы жасалатын етістіктің түрі өздік етіс деп аталады. Мысалы: Кішкентай Нұрлан өзі киініп, далаға шықты деген сөйлемдегі киіну қымылы әрекет иесінің өзіне қарай бағытталғанын білдіріп түр.

 Көп нүктенің орнына өздік етіс жүрнақтарын қойып, көшіріңдер.

1. Алыстан өскер қарасы көр...ді. 2. Жеңгем жылды ки...ді. 4. Жоғалған иті алыстан көр...ді. 5. Қоршымз өзінің жер телімі үшін олардан без...ді.

 Өздік етістің тиісті жүрнақтарын қосып, бағдар сзызықпен көрсетіңдер.

ки
жу
ора
тазала
сұрт
бу

-ын
-ин
-н

2-қадам

Қайырымсыздық сазайы

Елге қайырымы жоқ, сараң бір бай болыпты. Бір күні ол Алдаркөсені кездестіреді. Өзін ақылдымын деп ойлайтын ол Алдарды ел көзінше алдаپ, атын шыгарғысы келеді.

— Өй, Алдар! Адам түгіл шайтанның өзін де алдаپ кетеді дейді ме сені?! Мықты болсаң, мына мені алдай аласың ба? — дейді жүйрік атының үстінде шалқая түсіп.

— Несі бар, алдасам алдай салар едім, өттең, алдағыш таяғымның үйде қалып қойғаны! — дейді Алдар.

— Немене, ол таяқсыз алдай алмайсың ба?

— Әрине, алдай алмаймын!

— Ендеше, бар да, алып кел сол сиқырлы таяғынды. Мен күте тұрайын.

— Жаяу қалай барамын, шаршап тұрмын, алысқа жүре алмаймын. Келесі кездескенде сізді алдаپ көрермін.

— Жоқ, қазір алда, алдай алсаң. Мә, менің атыма мінде, тез барып алып кел!

— Қалауыңыз білсін! Барсам барып қайтайын! — деп, Алдаркөсе байдың жүйрік атына мініп алады. — Менің әкем елу жыл бойы сіздің қойыңызды бақты, ал сіз оның ақысын төлеген жоқсыз. Алдады деген осы, — деп шаба жөнеліп, тез арада ғайып болады.

ақылды	— умный
ел көзінше	— на людях
атын шығарғысы келеді	— хочется стать знаменитым
түріл	— не только
мықты	— сильный
алдау	— обманывать
еңдеше	— тогда, в таком случае
сиқырлы	— колдовскую
жаяу	— пешком
қалауыңыз білсін	— как вам угодно
ақы	— плата
төлеу	— платить
ғайып болады	— исчезает

 Мәтін бойынша мына сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Кім бір күні Алдаркесені кездестіреді?
2. Бай өзін қандаймын деп ойлайтын?
3. Ол Алдарды алдаң не істегісі келеді?
4. Алдар неге жаяу болды?
5. Бай Алдардың сөзіне сенді ме?
6. Бай алдады ма, өлде алданды ма?

 Мәтіндегі байдың сөздерін және Алдардың сөздерін теріп алып, диалог етіп жазып шығыңдар. Жазған диалогті рөлге бөліп оқындар.

Тапсырма. *Бұлінді, ғұлденді, байланды, сезінді, көрінді, оранды өздік етістерін қолданып сөйлем құраңдар.*

Тапсырма. Сөз тіркестерін қазақ тіліне аударып жазыңдар. Олармен сөйлем құраңдар.

поешьте вовремя —
будьте на собрании —
не плачьте попусту —
не тратьте время —

3-қадам

Ана мейірімі

Күздің бір күні сары тауық балапандарын ертіп ауылдан ұзап жайылып кетеді. Аяқастынан ауа райы бұзылып, жаңбыр құйып кетті. Суық жаңбырдың астында қалған сары тауық балапандарын қанша асықса да мекеніне жеткізе алатын емес. Өйткені балапандары өлі кішкентай, балғын еді. Сары тауық қатты сасады. Шөжелерін қос қанатының астына алып, бауырына басып жатады. Бір балапаны сыймай сыртта қалып қояды. Сары тауық айла жасап, балапандарын кезектестіріп бір-бірден сыртта ұстап, тоңа бастаған кезде бауырына қайта алып отырды. Кезек ең кенжесіне келгенде, тауық оны сыртқа шығармайды.

— Оны неге шығармайсыз? — деп сұрады бір ақ балапан.

— Ол тым кішкентай.

— Кішкентай болса қайтеді? Кезегі келгенде ол да шықсын.

— Ауырып қалады. Кішімізге өзгеміз қамқоршы болуымыз керек емес пе? Қәне, мұның орнына кім барады? — деп сұрайды тауық.

— Мен, — деді тұңғышы.

— Мен барайын! — деді оған тетелесі.

— Кезекті маған беріңіз! — деді ең кішісі.

— Мен қалам ба сонда? — деді алғашқы қарсылық білдірген ақ балапан.

— Қатенді түсінгеніңе қуанамын, сен барғаның жөн! — деді сары тауық балапанды тысқа қарай ысырып. — Сары тауық су өтіп қатты жаурады. Бірақ балапандарын тоңдырган жок. Балаға деген ыстық махаббатымен жылтытып, оларды қорғап қалды. Артынша күн ашылып, ана жүрегіндей жадырады.

аяқастынан

— неожиданно

балғын

— юный

шөжелерін

— птенцов

қарсылық білдіру

— не соглашаться, быть против

қатесін түсіну

— понять свою ошибку

Сұрақтарға жауап беріңдер.

Сары тауық дұрыс жасады ма?

Сары тауық өз аналық мейірімін қалай көрсете білді?
Өзің кімге қамқорлық жасайсың?

Берілген сөздерге қарама-қарсы магынадаты сөздерді жазыңдар.

1. Адал — ... .
2. Жомарт — ... .
3. Әдепті — ... .
4. Шыншыл — ... .
5. Мәдениетті — ... .
6. Қайырымды — ... .
7. Мейірімді — ... .

Тапсырма. “Менің анам — ең керемет адам” атты фотоколлаж жасап, аналарың туралы әңгімелеп беріңдер.

Досы көпті жау алмайды

Қазақ халқында “Досы көпті жау алмайды” деген мақал бар. Әрбір адам, әрбір отбасы өзінің достары, жолдастары көп болуды қалайды. Біреуге дос болу жоғары дәреже деп есептеледі. Жолдас деген — мызғымас қорған. Жолдас деген — қолдың үзаруы. Жолдас деген — сенімді тірек. Жолдас деген — көніл ашып сырласатын қымбаттың. Жолдас деген — қажетіце жарайтын қемекшің. Жолдас деген — басыңа күн туғанда — құтқарушың, ауырганда — емшің.

Жақсы жолдас табу қыын, ол кездейсоқ жолда жатпайды. Сондықтан оны құрметтеу керек, сақтау керек, қорғау керек.

Қазақтар жолдасы адамың өзіне лайық болсын дейді. Досты, жолдасты ойланып таңдау керек. Адамды досынан таниды.

Ертеде Төле биге бір адам келіп, өзін кеңесші етіп қабылдауды өтінеді. Сонда Төле би оған:

— Досыңды ертіп өкел, маган оны көрсет, сенің қандай адам екенінді содан білемін, — деп жауап береді.

Осыдан кейін үш айдан соң әлгі жігітке:

— Досың жақсы адам екен, сені қызметке қабылдаймын, — дейді.

Дос, жолдас — аса қымбатты адамдар.

жау	— враг
алмайды	— здесь: не одолеет
дөреже	— здесь: имидж, престиж
қорған	— крепость, здесь: защита
қолдың ұзаруы	— здесь: увеличение возможности
тірек	— опора
сырлас	— ближайший, с кем можно делиться своими тайнами, секретами
құтқарушы	— спасатель
кездейсоқ	— случайно
таниды	— познают
лайық	— подобающий, соответствующий, достойный

Төмендегі сұрақтарға жауап беріп, диалог құрындар.

- Қазақ халқында дос туралы қандай мақал бар?
- ... .
- Әрбір адам нені қалайды?
- ... .
- Жақсы жолдас табу қын ба?
- ... .
- Жолдас деген кім?
- ... .
- Досына қарап адамды тануға бола ма?
- ... .

Мәтіннен жолдасқа сипаттама тауып жазындар.

Мәтіннен Төле бидің досты қалай бағалағанын тауып, әңгімелендер.

Тапсырма. Ұлы Абайдың сөздерін қазақ тіліне аударындар.

Разум дан человеку для того, чтобы он познавал мир, а потом использовал свои знания для утверждения добра на Земле.

Тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерді оқып, мағынасын түсініндер. Өз ойларынды айтындар.

1. Әкеге қарап ұл өсер,
Шешеге қарап қызы өсер.
2. Әке көрген оқ жонар,
Шеше көрген тон пішер.
3. Үяда не көрсе, үшқанда соны іледі.
4. Жаста берген тәрбие — жас шыбықты игендей.

5. Тәрбие ана сүтімен кіреді.
6. Отбасы толған жансың,
Бір-біріңе мейман жансың.
7. Үлкенді сыйласаң — қадірлі боласың,
Кішіні сыйласаң — құрметті боласың.

4-қадам

Қарттарға қамқорлық керек!

Адам баласы өзінің жан дүниесін байытып отыру керек дейміз. Әрине, жан дүние мейірім мен қайырымдылықта толы болса, мына өмірде қатыгездікке орын болмас еді.

Қазір біздің елімізде нақты деректерге жүгінсек, 1 миллион 632 зейнеткер тұрады еken. Елімізде 72 қарттар үйі бар боп шықты. Оnda 20 мыңдай қарт адам өмір сүріп жатыр. Олар — әр ұлт өкілдері. Олардың көбі балаларынан айырылған жалғызбасты жандар, кейбіреулерінің балалары тастан кеткен. Олар кімге керек? Қалай ойлай-сындар, қарттарға не керек?

Халқымызда “Қай үйде қарт болса, сол үйде береке бар” деген сөз бар. Мұның барлығы — қоғамымызда ғасырдан-ғасырға қалыптасқан дүние. Қазіргі заманда талай дүние өзгеріп жатыр. Бірақ қай кезде де адами қасиет бірінші орында болуы керек. Сондықтан жас буын ең қарапаймы, қарттарға жандары ашып, көмек беруге дайын болса, шынайы өміріміз өзгерер еді.

Бір қарт ана баспалдақта мұңайып тұрса, қасынан өтіп бара жатқан бір адам: “Апа, не болды, неге көңілсіз? Не ойлап тұрсыз?”, — деп сұрапты, сонда апа: “Ертең өліп қалсам, мені кім қомеді, кім жерлейді?” деп ойлап тұрмын”, — депті. Сонда әлгі адам: “Апа, біз бармыз гой, уайымдамаңыз”, — деген еken, соған қарт ана әжептөүір қуанып қалыпты дейді.

Қарт адамға бір ауыз жылы сөз ғана керек. Неге бүгін олардың халі мүшкіл?

Берілген тіркестерді, сөйлемдерді оқып, мағынасын түсіндіріңдер.

Қайырымы жоқ іс болды.

Қайырымсыз өмір болды.

Қайырыммен қарау керек.

Қайырым күтпеймін.
Қайырым күтпе.

Ойқозғау!

Қайырымдылықты біз кімге жасауымыз керек деп ойлайсыңдар?

Өмірінде кімге қайырымдылық жасадың? Ол туралы басқалардың білуі қажет пе?

Қарттар үйіне, балалар үйіне барып көрдің бе? Ондай мекендер біздің қоғамға қажет пе? Өз ойларыңды айтыңдар.

 Көп нұктенің орнына қажетті қосымшаларды қойып жазыңдар.

Қайырылымдық... адам қедейленбейді. Қаталдық... адам өзгермейді. Қарттар... қараусыз қалдырған үрпақтан қорқу керек. Өз балалары... тастап, жетім қылғандар... кешірім жоқ. Үлкендері... тәрге отырғызған халық — өзі биікте жүреді. Бұл келенсіз нәрсе... тез арада тоқтату қажет. Бала... кішкентайынан қайырымды болу... үйрету керек.

Шығармашылық диктант. Көп нұктенің орнына қажетті сөздерді тауып жазыңдар. Барлығыңдікі бірдей болу шарт емес. Әркім өз нұсқасын жазады.

Қайырымдылық деген жаңыңды салып, ... көмек беру. Қайырымдылық дегеніміз тек қана ... ... емес, бұл жанашырлық, жылы ... . Біз басқаларға қол үшын бере отырып, адамның да өзіміздің де өмірімізді ... өзгертеміз. Қасымызда жақсы ... ... болғаны қандай керемет! Біздің халқымыз қашанда жомарттықты ... ... тұтқан. Жігіттерін мәрт ... үйреткен, қыдарын ... болуға шақырған.

5-қадам

 Менің отбасындағы міндеттерім

Біздің отбасымыз шағын. Жекеменшік үйде тұрамыз. Ауламыз үлкен, есіктің алдында гүлзарлар, субұрқақ бар. Айнала көк шөп, өте әдемі. Менің анам тазалықты, әдемілікті қатты бағалайды. Ол кісі бізге: “Айналан, отырған жерің, тұратын үйің — бәрі таза, әдемі болу керек”, — деп үйретеді.

Үйдің кішісі мен болғандықтан, бәрі мені жұмсайды. Кейде: “Мен болмасам үйдегі шаруаны кім істейді екен”, — деп ойлаймын. Ағам анаммен бірге тек дүкенге, базарға сауда жасауға барады, кейде қоқысты шығарады. Өкем үнемі жұмыста. Мадина деген сіңлім өлі кішкентай, ол небәрі төрт жаста.

Сондықтан да бар қыын жұмыс менің мойнымда. Менің міндетім: үйді жинау, тазалау, еденді жуу, шанды сұрту. Гүлдерге суды анам өзі құйып тұрады. Қиімдерді өзі үтіктейді, тамақты да өзі пісіреді. Менікі — тек қолғабыс. Соның езін қыын жұмыс деп қоямын. Анам маған: “Үйренгенің өзіңе жақсы, істегенің маған жақсы” деп жұмсай отырып, көп нәрсе үйретеді. Ал сендер ата-аналарыңа көмектесесіндер ме?

гүлзар	— клумба
субұрқақ	— фонтан
жұмсау	— поручать
менің мойнымда	— здесь: мои обязанности
қолғабыс	— помошь

Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Еңбек етуді жақсы көретін адамды кім деп атайды?
2. Сен ата-анана көмектесуді өдөтке айналдырығансың ба?
3. “Менің міндетім” дегенді қалай түсінесіндер?

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді сұрақтарға жауап берे отырып толықтырыңдар.

Мәселең, *Біздің отбасымызда ... .*

1. Компьютерде ойнағанды (*кім?*) жақсы көреді.
2. Ідис жуғанды (*кім?*) жақсы көреді.
3. Үйді жинағанды, еден жуғанды (*кім?*) жақсы көреді.
4. Киім үтіктегенді (*кім?*) жақсы көреді.
5. Тамақ пісіргенді (*кім?*) жақсы көреді.

“Менің отбасындағы міндеттерім” тақырыбына қатысты іс-әрекетті білдіретін сөздерді анықтаңдар. Көп нүктенің орнына қажетті әріптерді қойып жазыңдар.

1. Мен күнде ыд...с-ая...ты жу...мын. 2. Шаңсорғыш-пен шаң с...рамын. 3. Шашылған жерлерді, т...секті ж...наймын. 4. Б...лмелерде ...сіп т....р...ан г...лдерге су қ...ямын. 5. Анаммен д...кенге азы....т....лік алуға барамын. 6. Кешкі асты п....с....руге к....мектесемін.

Тапсырма. Қажетті жүрнақтарды жалғап, берілген сөздерден өздік етіс жасандар.

Сұрт...ді, жасыр...ды, тазал...ды, су...ды, бу...ды, сал...ды, үр...ды, қала...ды.

Тапсырма. Берілген мәтіннен етістіктерді табыңдар.

Еңбектенгенді ұнататындар аз болып барады. Қөп адамды жалқаулық басқан. Негұрлым көп еңбектенсең, соғұрлым рақатына батасың! Жалықпай еңбек ету қын болғанымен, оның жемісін көретін өзіміз боламыз. Еңбектену — бастаған ісінді аяқтау, бір нәрсені үйрену, кәсіп жасау. Еңбектенуді мектеп бітіргеннен кейін бастаймын. Қазір маған керегі жоқ деуге болмайды. Білім алуға талпынсаң, бұл да — еңбек.

Тапсырма. Берілген сөздерден сөйлем құрап жазыңдар.

Көрінді, жастанды, таранды, ұрынды.

Улгі: Сен кел, біз киноға барамыз. Сен келсең, біз киноға барамыз. Сен келсең де, біз киноға бармаймыз. Сен келген кезде, біз киноға бара жатқанбыз.

 Екеуара рөлге бөліп оқыңдар.

— Қалайсың? Сен не, киноға бармайсың ба? Қелісіп едік қой.

— Сәлем, Айдана. Қалайсың? Қазір анама көмектесіп жіберейін. Үлгереміз фой. Үлгермесек, басқа сеансқа кіреміз, уайымдамашы.

— Мен анама екі сағаттан кейін келеміз дегенмін. Үлгермеймін фой.

— Телефон шал, айт, сеанс өзгеріпті деп. Билет алдық, сөл кешігіп келемін деші. Мен анамның тапсырмасын орындаsam, ұялмай киноға бара аламын. Отken аптада уәде беріп едім — терезелерді жуып, тазалаймын деп, соны әлі іstemедім. Бүгін ескерту жасады. Ұят болды. Сөзімде тұруым керек қой. Міне, осы соңғы терезе. Бәрін таңертең тұра сала тазалауға кіріскеңмін. Үлгермей жатырмын. Сөл шыдашы.

— Жарайды, маған да шүберек бер, екеулең тез бітіре-йік.

1.5. МЕН АРМАНДАЙТЫН ҮЙ

1-қадам

Тұған үйдің жылуы

Мен көпқабатты, зәулім үйде тұрамын. Біздің пәтеріміз 8-қабатта. Кейде лифті жұмыс істемесе, 8-қабатқа жету азап. Адам да көп. Демалыс күндері шұлы, бірі кіріп, бірі шығып жатады. Сондықтан да мен өзімнің жеке үйім туралы жиі армандаімын.

Әрине, үйім қаланың шетінде, ауасы таза, жайлы, тыныш жерде орналасады. Ол, мүмкін екі қабатты, мүмкін үш қабатты болады. Үйімнің жанында гараж болады. Алдында бау-бақша, гүл өсіремін. Шұлы көршілерім кедергі жасамайды.

Үйімнің бөлмелері көп, кең, жайлы болады. Міндепті түрде өзімнің жұмыс бөлмем болады, онда бөгде ешкім кірмейді, тағы да үлкен кітапханам болса деймін. Барлық бөлмеде қымбат, әдемі жинақ, қажетті техника қоямын. Холда алауошақ тұрады. Сол жерде демаламын, теледидар көремін.

Сонымен қатар кішігірім өуіт жасатамын. Университетті бітірген соң, жақсы жұмыс табамын, ақша жинап, армандаған үйімді сатып аламын. Болмаса, өзім саламын. Тұған үйіңнің жылуы мол болуы керек.

жеке үйім

шұлы көршілерім

алауошақ

— частный дом

— шумные соседи

— камин

өүіт — водоем при колодцах, арыках
тұған үйінің жылуы — тепло родного дома

Тапсырма. Сөйлемдерді толықтырыңдар.

Биыл көктемде Сұлеймен ағаның отбасы жаңа пәтер ....

... Ш.Қалдаяқов көшесінде .... .

... пәтер ... кен.

Пәтер ... ете жылы болады.

Бұл пәтерді “қолжетімді пәтер” бағдарламасы бойынша

.... .

Тіл білімі

Өзгелік етіс

Қымыл, іс-әрекеттің іс иесі емес басқа бір орындаушы арқылы істелінетіндігін білдіретін етістіктің түрі өзгелік етіс деп аталады. Мұндай сөйлемде іс-әрекетке қатысты екі қымыл иесі болады: орындаушы және орындаушы. Мысалы: *Жас әйел киіз есікті ашып тұрып, бір құшақ отын қөтерген бала жігітті кіргізді.* (F.M.)

Өзгелік етіс жасайтын жүрнақтар:

- 1) -*ғыз*, -*ғіз*, -*қыз*, -*қіз*: жазғыз, айтқыз т.б.
- 2) -*дыр*, -*дір*, -*тыр*, -*тір*, *ыр*, -*ір*: келтір, киіндір т.б.
- 3) -*т*: қайталат, оқыт т.б.

Өзгелік етіс жүрнақтары бір етістікте бірінен соң бірі қатар жалғанып, қолданыла береді. Мысалы: *қабылда-т-қыз-бады, қайтала-т-қыз-ды, тоқы-т-тыр-мады* т.б.

Тапсырма. Берілген сөздерден қажетті жүрнақ арқылы өзгелік етіс жасап жазыңдар.

Ал, оқы, айт, жаз, отыр, кел, өт, жат, бас, жап, ойнат, сөйлем, күт, жина, жаса.

Тапсырма. Сұрақтарға жауап жазыңдар.

Сенің үйің қандай үй (жер үй, көпқабатты үй)?

Ол неше шаршы метр?

Үйінде (пәтерінде) қандай бөлмелер бар?

Өзінің бөлменц туралы айтып бер.

Тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді дұрыс қойып жазыңдар.

Интерьер француз тілінен қазақ тіліне аударғанда ішкі деген мағынаны ... . Пәтерді жөндеуге және өндеуге арналған материалдарды таңдау кезінде адам денсаулығына зиян келтірмейтін жағын ... жөн.

Үйге кірген Өсетке домбыра ..., ән ... Тау етегіндегі қалың қар қозғалысын ..., өуреге өбден салды.

Керекті сөздер: қаастырған, алдырып, білдіреді, салғызыды, өндірмей.

2-қадам

Менің пәтерім

Біздің үйіміз университеттің қасында орналасқан. Пәтеріміз панельді үйдің төртінші қабатында. Пәтеріміз үш бөлмелі, жайлы, бөлмелері кең. Едені паркеттен, үнемі жалтырап жатады, себебі анам үнемі сұртіп, жуып жатады.

Ең кең, үлкен бөлме — қонақ бөлмесі. Анам бұл бөлмеге көп жиһаз қоймаған, небәрі — ұзын үстел, оның айналасында 8 орындық тағы диван тұр. Еденде қалың, әдемі кілем жатыр.

Жатын бөлме ата-анамдікі. Оншалықты кең емес, бірақ жайлы, таза.

 Тапсырма. Көп нүктенің орнына қажетті сөздерді қойып жазыңдар.

1. Біз жаңа пәтерге былтыр ... . 2. Бауырым жатақ-ханадан орын ала алмай, қазір пәтер ... . 3. Пәтерге әлі жайғаспағандықтан, маған мұнда онша ... . 4. Олар ас бөлмесінде жөндеу жасады, енді бәрін орнына ... . 5. Менің бөлмемнің терезі оңтүстікке ... .

Керекті сөздер: жалдайды, көшіп келдік, қарайды, ұнамайды, қою керек.

Тапсырма. Сөйлемдерді қазақ тіліне аударып жазыңдар.

1. В гостиной на полу лежит персидский ковр. 2. Телевизор стоит на деревянном шкафчике с резными двирцами. 3. На окне в спальне висят красивые кружевые занависки. 4. На кровати лежит матрац и пуховая подушка. 5. За обиженным столом он всегда сидит рядом с дедушкой. 6. Низко над столом висит большая хрустальная люстра. 7. Деньги лежать в ящике письменного стола.

Тапсырма. Мына сөздерге фонетикалық талдау жасандар: үй, терезе, перде.

Үлгі: БӨЛМЕ—БӨЛ-МЕ — 2 буын бар.

БӨЛ — бітеу буын, МЕ — ашық буын

Б — дауыссыз, ұян.

Ә — дауысты, жіңішке.

Л — дауыссыз, ұнді.

М — дауыссыз, ұнді.

Е — дауысты, жіңішке.

Тапсырма. Берілген сұхбатты рөлдерге бөлініп оқып, интонацияны дұрыс беруге тырысындар.

— Біз төрт бөлмелі пәтердің ордерін алдық!

— Төрт бөлмелі ме?

— Иә, сенесің бе, төрт бөлмелі!

— Керемет, қандай екен, көрдің бе? Ұнай ма?

— Сөз жок, керемет! Кең, жап-жаңа! Қиреберістің өзі кең!

— Балконы бар ма?

— Екеу! Біреуі ас бөлмесінде, екіншісі қонақ бөлмесінде, балкон да кең!

— Нешінші қабатта?

— Төртінші!

— Құтты болсын! Қоныс тойға шақырапсың?!

— Әрине, шақырамын! Қөптен күткен қуанышымыз гой! Келіндер!

Тапсырма. Берілген сөздерден қажетті жүрнақ арқылы өзгелік етіс жасап жазындар.

Үлгі: Ойна-т-қызы, ...

Қара, таста, іл, орналастыр, жаса, салдыр, жинастыр.

3-қадам

Қонақта

Күтпеген жерден мені досым қонаққа шақырды. Әрине, қысылдым, бірақ маңызды себеп болғандықтан қарсылық білдіре алмадым. Ал шақырылу себебім — оның туган күні.

Досымның үйін де, пәтерін де тез таптым. Ол біздің үйге қарама-қарсы тұрған 9 қабатты үйде тұратынын білетінмін. Міне, енді оған қонаққа баруға тұра келеді. Бесінші қабатқа көтерілдім, пәтеріне де келдім. Бірден есік қоңырауын бастым. Есікті өзі ашты. Құлімсіреп қарсы алды. Бірден сыйлығымды беріп, оны құттықтап қойдым.

Ата-анасы, туыстары мені төрден бір-ақ шыгарды. Байқасам, менен басқа бала көрінбейді. Дастанқанды өлі жасап жатыр екен. Дәмді астың иісі мұңқіп тұр. Сол кезде досым өзінің бөлмесіне шақырды. Қуанып кеттім.

Досымның бөлмесі шағын екен. Тап-таза, оның ұқыпты екені көрініп тұр. Шашылған зат жоқ, бәрі орын орнында.

Ол маған шахмат ойнай тұруды ұсынды. Мен мықты шахматшы болмасам да келістім. Бірақ онша қызығып отырған жоқпын. Тез-ақ ұтылып қалдым. Содан кейін ол маған өзінің құыршақ сарбаздар коллекциясын көрсетті. Устелінің жанындағы сөресі кітапқа толы. Біраз кітаптары ұшақтар, техника туралы екен.

Бұрышта тұрған үлкен хоккей ойынын көргенде есім кетті. Екеуміз ойынға кірісіп, бәрін ұмытып кеттік. Досым үнемі әкесімен ойнайды екен. Ол өте епті, өкінішке орай, тағы да ұтылып қалдым.

Міне, дастанқанға да шақырып жатыр. Үлкен дастанқан басында оның ата-анасы, әжесі, туыстары отыр екен. Біз де оларға қосылдық.

 Тапсырма. Берілген нұсқаларды қазақ тіліне аударып жазындар.

Үй (одноэтажный, многоэтажный, двух-, пятиэтажный; кирпичный, блочный, панельный дом).

Пәтер (однокомнатная, двухкомнатная; квартира с видом на горы).

Лифтімен (подниматься, спускаться).

Бөлме (столовая, гостиная, детская, спальня, кабинет, кухня, прихожая/передняя, коридор, ванная, туалет, кладовая).

Жиһаз (ставить/расставить, обставлять/обставить квартиру мебелью; мебельный (мебельный гарнитур).

Тапсырма. Төменде берілген фразеологизмдердің мағынасын түсіндіріңдер.

Шаңыраққа қара; шаңырақ иесі; қара шаңырақ; есік көрсету; өз үйім, өлең төсегім; шаңырақ көтерді; шаңырағың биік, кереген кең болсын.

Тапсырма. Берілген жағдаяттар бойынша сұхбат құрындар.

1. Сенің досың жаңа пәтерге көшті. Одан бәрін сұрап, біл.

2. Жас отбасы пәтер жалдады. Пәтердің орналасқан жерін сұрап, біл.

3. Сенің ата-анаң жөндеу жұмыстарын жасамақшы. Қашан бастайды, қай бөлмеге жасайды, не алады, бәрін сұрап біл.

Тіл білімі

Ортақ етіс

Ортақ етістер біреумен бір кезде бірлесіп істейтін іс-әрекеттерді білдіреді.

Тұбір етістікке *-ыс*, *-ис*, *-с* жүрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *Мен досыммен құшақта-с-тым. Қарындасым үйде тамақ пісір-ис-еді. Ағам әуежайға әкемнің жүргін апар-ыс-ты.*

Көп нүктенің орнына ортақ етіс жүрнақтарын қойып, көши-ріндер.

1. Мен құрбыммен хат жаз...тым.
2. Жеңгем дәрігермен сөйле...ті.
3. Қонақтар үйде отырып әңгімелеп...ті.
4. Кітапхана шыға жаңа түскен кітаптарды жина...тық.
5. Жездемізге жоғалған итін табуга көмекте...тік.
6. Қөршіміз өзінің жер телімі үшін компаниямен сотта...ты.

Ортақ етістің тиісті жүрнақтарын қосып, бағдар сызықпен көрсетіндер.

сөйлеу

-с

әңгімелуу

-ыс

істейу

-ис

жақындауу

жуюу

көтеруу

тасуу

жинауу

4-қадам

Тұрғын үй

Біз жақында қалаға көшіп келдік. Ата-анам туыстармен бірге хабарландыру арқылы жаңа тұрғын үй кешенінен пәтер сатып алды. Бізге бұл үйді “кірпіштен, қыста жылды, жазда салқын болады”, “экологиясы таза ауданда” деп жарнамалады. Кешеннің құрылышы заманауи өлемдік құрылым талаптарына жауап беретін, пішін қатаңдығымен ерекшеленетін он төрт қабатты біріктірілген 86 пәтерден тұрады.

Анамның қуанышында шек жоқ. Мен де қуандым, себебі жап-жаңа пәтер, ішінде барлық жағдай жасалған екен. Бірақ қаланың шетінде, біраз алыстау. Маған мектепке де алыстау болып тұр. Жолды біліп алсам, үйреніп кетермін.

Бірақ бұл кешеннің ішінде, шынында, бәрі бар болышқыты: керемет өдемі аула, гүлзарлар, ағаштар, балалар ойнайтын алаң, футбол алаңы, шаштараз, шағын дүкен, автокөлік тұрағы. Айналаның бәрі жалтырап, тап-таза, кіреберіс кең, гүлдер өсіп тұр, мұнда күзетші отырады.

Алматы қаласындағы тұрғын үйлер

Бір сөзбен айтқанда, барынша жағдай жасалған. Мұнда шамамен он сегіз мыңдай тұрғын тұрады екен.

Пәтеріміз 6-қабатта, 4 бөлмелі, екі жатын бөлмесі, қонақ бөлмесі және менің бөлмем бар. А나 маңа ұнағаны ас бөлмесі болды. Ол кең, терезесі үлкен, жарық, едені кафель.

Тапсырыс беріп едік, ас бөлмесінің, қонақ бөлмесінің жиһаздарын тез арада өкеліп, орнатып берді. Жайлыш, әдемі пәтер болды.

Ең дұрысы, мектепте сабак басталмай турып, орналасып алдық. Аулада өзіммен қатар балалар бар екен, танысып алдыым, кеше аяқдоп ойнадық. Жаңа жерде жаңа достар таптым.

тұрғын үй кешені — жилой комплекс
қуанышында шек жоқ — безмерно рада

 Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

Сенің мекенжайың қайда?

Пәтерің жаңа тұрғын үй кешенінде ме?

Кешен құрамына не кіреді?

 Тапсырма. Сөйлем құраДап жазындар.

Ұлғі: Ана — жаңа — жиһаз — тапсырыс. — Аナン жаңа жиһазға тапсырыс берді.

Қарындас — шаңсорғыш — бөлмелер — тазалау.

Жеңге — дастарқан — ас өзірлеу.

Іні — сөре — терезенің алды — еден — сұрту.

Мен — дала — кілем — қағу — шығару.

 Тапсырма. Берілген сұрақтарға өз нұсқаларынды айтып жауап беріндер.

— Міне, керемет, қайдан жүрсің?

— ...

— Анда шәркей тұр, еден суық, киіп ал!

— ...

— Дастарқанға кел, шай ішнейік.

— ...

— Қараңғы боп қетті, сіздерге қонсам бола ма?

— ...

— Душқа түсіп алсам деп едім, рүқсат па?

— ...

Тапсырма. Бір таныс емес отбасына қонаққа келдің делік, диалогті оқып, толықтырындар. “Сіздерге есігіміз ашық” дегенді қалай түсінесіндер?

— Қайырлы күн, мен Марат боламын.

— Сәлеметсің бе, Марат, кел, төрлет.

— Рақмет, көршілеріңізге келіп едім, бір сағаттан асып кетті, күте-күте шаршадым, сіздерде отыра тұрса бола ма?

— Әрине, Болаттарға келдің бе, олар кеш келеді, алдын ала хабарласып па едің?

— Жоқ, телефондары ауысып кеткен гой деймін, хабарласа алмадым. Еш нәрсеге өуре болмаңыздар, далада қараңғы бол кетті, мұнда кірсем, отыратын жер жоқ, сіздерді мазалауға тұра келді.

— Жарайды, қазір бір шай ішіп аламыз, байқасам, келгеніңе біраз уақыт болған сияқты, қарның ашқан шығар.

— ...

— ...

Тапсырма. Берілген сөздерді аударып, сөз тіркестерін құрандар.

ПостираТЬ, позвонИТЬ, посмотРЕТЬ телевизор, поставИТЬ сок в холодильник, принять душ (ванну), приготоВИТЬ завтрак, дать мыло, розетка.

Тапсырма. Қонаққа келдің делік, қожайындардан пәтерін көрсетуді ұйындар. 5 ұйық қойындар.

Tіrek сөздер: қонақ бөлмесі, ас бөлмесі, кіреберіс, төбе, балкон;

— ... .

Сүретпен жұмыс. Ас бөлмесінде кездесетін заттардың атауын жазындар әрі онда қандай іс-әрекеттер жасалады, сурет бойынша атап беріңдер. Өздеріңің ас бөлмелерінді сипаттап, онда не істейтіндерінді жазындар.

5-қадам

Біздің бау-бақшамыз

Біз жақында жаңа үйге көштік. Есіктің алды кең. Сондықтан әдемі гүлзарлар жасап, неше түрлі көпжылдық раушангүлдер, шырмауық және гүлшетен отырғыздық. Өсіреке маған баспалдақтың қасында өсіп тұрған түймедақтар үнайды. Олар таңертең ашылады, кешке қарай жабыла бастайды. Жалпы анам гүл өсіргенді жақсы көреді, ол — биолог. Маған да өсімдіктер әлемі үнайды. Үйдің артына жағалай әртүрлі ағаштар отырғыздық. Ал үйдің күнгей бет жағына жерді аударып, жеміс ағаштарын отырғыздық. Онда екі түп шие, екі түп алма, бір түп шабдалы бар. Оларды көшеттен отырғыздық. Екі-үш жылда жеміс беріп қалады. Бірақ оларды жеміс бергенше жақсы құту керек. Ағаштардың түбін қосыстып, дер кезінде су құйып тұрған дұрыс. Бұған да уақыт керек, ерінбей сүйн құйып, топырағын қосыстып, тыңайтқыштарды қолданған жөн. Ағаштар өсіп жеміс бергенде, рақаттанып, еңбегінің жемісін жейсің деп ойлаймын.

**шырмауық
гүлшетен
отырғыздық
түймедақ**

— выюнок, вьющееся растение
— сирень
— посадили
— ромашка

өсімдіктер	— растения
үйдің артына жағалай	— здесь: за домом, вдоль стен
кунгей бет	— солнечная сторона
кошет	— саженцы
дер кезінде	— вовремя
топырағын	— землю, почву
тыңайтқыштар	— удобрения

 Төмендегі әр топтың сөздерін оқып, осы сөздерге тағы да өз-дерің үш сөзден қосындар. Қазақ тілінің әліпбіл ретімен барлық сөздерді қайтадан дұрыс айтып шығындар.

Мекеме	Маман	Киім	Тағам	Жануар
өуежай	ұшқыш	жайде	тауық еті	ит
емхана	дәрігер	көйлек	тұшпара	мысық
дәмхана	аспаз	алжапқыш	қуырдақ	сиыр
кеңсе	кәсіпкер	шалбар	палау	түйе

Тапсырма. Суреттегі құрал-саймандардың атауын жазындар. Оларды қандай жағдайда қолданамыз, айтып беріндер.

 “Қайсысымен не істейді?” деген сұраққа жауап беріндер. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып жазындар.

... жерді аударады. ... ағашты кеседі. ... шеге қағады. ... ауланы сыйырады. ... отын жарады. ... шеге суырады.

Тапсырма. Төмендегі тұрақты сөз тіркестерін бір сөзben беріндер. Қалай жұмыс істеуге болады екен, мысал келтіріндер.

- Таң қылаң бере (...).
- Қолы қолына жүқпай (...).
- Құндіз-тұні тынбай (...).
- Таңертекнен қара кешкепей дейін (...).

Керекті сөздер: күні бойы, ерте, тоқтамай, тез.

 Сен отбасыңмен күзгі жәрменкеге бардың делік. Қекөністердің байқауы өтіп жатыр. Қалай ойлайсындар, қай қекөніс бірінші

орын алады? Сипаттау барысында төмендегі сөздерді қолданыңдар.

Үлкен, тәтті, дәмді, піскен, қып-қызыл, аңы, солған, кішкентай, нәрлі, қатты, піспеген, босаған, ұрылған, бүріскен, соғылған, дақ түсken.

Екеуара рөлге бөліп оқыңдар.

- Марат, қалайсың? Не істеп жатырсың?
- Сәлем, көріп тұрсың ғой, жер аударып жатырмын.
- Қыын емес пе? Мен күрек ұстап көрмеппін.
- Оның несі бар? Қүректі қолға аласың, аяғыңмен ба-сып, топырақты қопарасың. Қойшы, қыздарға ұқсамай, “ұстап көрмеппін” дейді ғой. Үйлерінде көктемде жерді кім аударады? Еш нәрсе екпейсіңдер ме?
- Ой, бізде ешкім жер аудармайды. Есіктің алдында бір-екі ағаш өсіп тұр. Болды. Оны да кім отырғызғанын білмеймін.
- Қызық екен. Айналаның әдемі, жап-жасыл болғаны жақсы ғой. Ауа таза болады емес пе? Анам жерді аудартады, өзі қияр, қызанак, асқабақ егеді. Жазда осы жердің жемісін жейміз. Мен үнемі жерді аударып беремін. Сосын өсіп тұрган ағаштардың астын кетпенмен қосытамын.
- Қүрегінді маған берші, мен де аударып көрейін.
- Иә, ал да, аудар. Мен кішкене демалып алайын.

1.6. ДӘМХАНАДАН ТАМАҚ ІШЕМІН

1-қадам

Асханада

Біз мектепте үзілісте асханаға барып тамақ ішеміз. Біздің асханамыз бірінші қабатта. Асхана кең, тап-таза, жарық, әдемі гүлдер өсірілген. Асхананың кіреберісінде ас мәзірі ілулі тұрады. Ас мәзірінде қою тағамдар, сұйық тағамдар, салат түрлері, тәттілер жазылыш қойылған.

Бұғінгі ас мәзірінде қандай тағамдар бар екен? Түскі асқа, біріншіге: сорпа, кеспе көже, борщ бар екен. Екіншіге: палау, құырдақ, құырылған картоп, дүңген кесспесі, мәнті, тұшпара. Әрине, қалауың бойынша сүт қатқан шай, кофе, сусындар алуға болады. Біз не аламыз? Мен біріншіге еш нәрсе алмаймын. Екіншіге мәнті аламын. Ол өте дәмді. Сосын сүт қатқан бір кесе шай алайын, өйткені мен шайды жақсы көремін. Тоқаш алуға да болады. Достарым да өздеріне ұнайтын тағамдарын алады. Біздің асханамызда даяшы жоқ, біз өзіміз кезекке тұрып, керек тағамдарымызды аламыз. Тамақтанып болған соң, өзіміз жинап кетеміз. Өркім өзіне-өзі қызмет етеді.

кіреберісінде
ас мәзірі
сүйиқ
біріншіге
еш нәрсе
сорпа
палау
тұшпара
дүңген кесспесі
сүт қатқан шай
даяшы
өркім өзіне-өзі қызмет етеді

— у входа
— меню
— жидкое
— на первое
— ничего
— бульон
— плов
— пельмени
— дунганская лапша
— чай с молоком
— официант
— самообслуживание

Тапсырма. Өтініш жасап көріндер.

Үлгі: Маған тәтті екі тоқаш бер. Маған тәтті екі тоқаш берінізші.

1. Сен шай демде. Сен шай _____ .
2. Болат, су әкел. Болат, су _____ .
3. Ет тұра. Ет _____ .
4. Жайма нанды үлкен табаққа сал. Жайма нанды үлкен табаққа _____ .
5. Даны, тамақты араластыр. Даны, тамақты _____ .
6. Айзере, балықты қуыр. Айзере, балықты _____ .

Сөйлем құрап жазындар.

Мен	ешқайсысы
Маған	майлы тамақ
Оған	мұндай салат
Бізге	тұз

пісіре алмаймын
ұнамайды
жеуге болмайды
жасамаймын

Сен көже жемедіңдер ме?
Сендер түшпара салшы

Тіл білімі

Ірықсыз етіс

Іс-әрекетті орындаушы иесі арнайы айтылмай, өздігінен орындалатын етістіктің түрі **ырықсыз етіс** деп аталады. Мағына устейтін -ыл, -іл, -л (етістік түбірінде л дыбысы болса, -ын, -ін, -н жүрнақтар жалғанады, мысалы: салынды) жүрнақтарының етістікке жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Жалма-жан от жағылып еді, үй егесі көтеріліп, туырлықтың оюлары көзге шалынды.* (F.M.)

Ірықсыз етіс жүрнақтары сабакты етістіктерге жалғанып, салт етістікке айналдырады. Мысалы: *агаш кес-іл-ді, құжаттар қабылда-н-ды, балалар олимпиадага ірікте-л-ді.*

 Етістіктердің түбірі мен қосымшаларын дефис арқылы ажыратып жазындар.

Улгі: *дайында-л-ды, қуыры-л-ма-ды.*

Пісірлді, қүйдірілмеді, төңкерілді, үзілмеді, тұздалды, бөлінбеді, тазартылды, аршылды, жылтытылмады, қосылды, туралмады, үгітілді.

Тапсырма. Берілген сөз тіркестерімен сөйлем құрандар.

Піскен тамақ, ашыған сүт, тұздалған қияр, түйілген түшпара, құйылған көже.

 Жақшаның ішіндегі сөздерді аударып, оларға сұрақ қойындар.

1. Ата, өжесінің қолында (воспитанная) бала жұмсақ, бауырмал болады. 2. Олар күні бойы судан шықпай (купались). 3. Мен (плачущую) қызды қолынан ұстап, далаға алып шықтыйм. 4. (Разлившийся) шайды тез сұртіп алдым.

 Ас мәзірінде не бар? Толықтырып жазындар.

Бұғінгі ас мәзірінде:

Таңғы асқа ..., ..., ..., ..., ... бар.

Тұскі асқа ..., ..., ..., ..., ... бар.

Кешкі асқа ..., ..., ..., ..., ... бар.

Керекті сөздер: айран, палау, тауық сорпасы, қуырылған ет, шырын, балық, буға піскен ет, тауық еті, ірімшік, лағман, борщ, түшпара, орама нан.

2-қадам

Фаст-фуд — денсаулықтың дүшпанды

Сәлем, достым! Халің қалай? Мына зымыраған заманда уақытың қалай өтіп жатыр? Саған фаст-фуд туралы айтқым келіп отыр. Кеше бізде зиянды тағамдар туралы пікірталас болды. Мен сол пікірталаста шығып сөйледім. Шындығында, мен пікірталасқа дайындық барысында көп нәрсе білдім. Маған құрдастарым да біраз сұрақ қойды. “Фаст-фуд” (fast food) сөзі ағылшын тілінен аударғанда *шығыл дайындалған тағам* дегенді білдіретінін көбіміз білеміз. Сен де билетін шығарсын? Фаст-фудтың түрлері көп екен. Атап айтсак, бұл — біз сүйіп жейтін фри картобы, әртүрлі бюргерлер, хот-догтар, пицца, шаурма. Тағы да фаст-фудқа оңай дайындалатын кеспе, картоп пюрелерін, ботқаларды жатқызды. Сонымен қатар дүкендерде сатылатын чипсы, кептірілген тұзды нандар, жаңғақтар, поп-корндар да фаст-фудтың бір түрі екен. Бір қызығы, үлкеніміз де, кішіміз де оны сүйсіне жейміз, ізден жүріп жейміз. Ал зиян екенін ойламаймыз. Тез қарнымыз тойса, соған мәзбіз.

зымыраған заманда
пікірталас
дайындық барысында
кептірілген тұзды нандар
жаңғақтар

— в наше стремительное время
— дискуссия, обсуждение
— в ходе подготовки
— соленые сухарики
— орешки

Тапсырма. Ас туралы тыйым сөздерді бұрын естідіңдер ме? Оларды өмірде қолданасындар ма? Қысқаша әңгімелеп беріңдер.

1. Дастанқанды, тамақты баспа.
2. Нанды шашпа, жерге тастама, нанды баспа, нанды рәсуга етпе, үстіне басқа зат қойма.
3. Суды сапырма, суға дәретке отырма, суға түкірме.
4. Ас ішкен ыдысында төңкеріп қойма. Ол ырысыңың таусылғандығын білдіреді.
5. Дәмді табақтың ортасынан алма. Өз алдыңнан алыш жегенің дүрыс.
6. Нанды бір қолыңмен үзбе.
7. Асты үрлеме, ішкен асында жамандама.
8. Асты қорлама.

9. Дастанқанды, тамақты, ыдысты аттама.

10. Таңтеренгі асты тастама.

Тапсырма. Рөлдерге бөліп оқындар.

- а) — Сәлеметсіз бе, апай? Маған палау, сүт қатқан бір кесе шай, екі тілім нан беріңізші.
— Тағы не аласың? Шайға тәтті тоқаштар мен самса бар, аласың ба?
— Жоқ, рақмет! Осы да болады.
— Бәрін қосқанда, үш жұз елу теңге болады. Ас болсын!
— Рақмет.
- ә) — Марат, мына тұшпара дәмді екен!
— Иө. Біздің асханада тағамды дәмді дайындайды. Сөз жоқ, біздің аспазымыз тағамдарды жақсы пісіреді. Бірақ мен тұшпараны ұнатпаймын. Маған мәнті үнайды. Сосын осы жердің компоты үнайды.
— Сен шай ішпейсің бе? Қою сүт қатқан шайға не жетсін! Суық компотты ішкенше, ыстық шай ішсөңші.
— Марат, мен ыстық шай, кофені көп ішпеймін, көбіне шырын, компот ішемін.
— Қызық екен, ал мен сүт қатқан ыстық шайды жақсы көремін.
— Жарайды, ас болсын, тезірек ішіп, сабаққа барайық.
— Оның рас, кешігіп қалармыз. Ағай кіргізбей қояды.

Тапсырма. Сөйлемдерді аударындар.

Когда голоден, иду в столовую. Когда нам хочется пить, покупаем газированную воду. Чтобы не проголодаться, я с собой беру бутерброд, иногда яблоко или йогурт. В нашей столовой очень вкусно готовят. Всегда всем говорю “приятного аппетита!”. Когда прихожу домой, пью крепкий чай.

Естерінде болсын. Қазақ халқында жиі қолданылатын сез оралымдары:

Төрге шығыңыз, төрлетіңіз, жоғарылатыңыз, қош келдіңіз, дастанқанға келіңіз, астан алып отырыңыз, ет жеңіз, дәм алыңыз, ауыз тиіңіз, шай ішіңіз.

 Қазақ халқының қонақжай халық екені туралы өңгімелеп беріндер.

Қазақ халқында “Асты қутпей ысырап ету — берекені кетіріп, ашығуға апарып соғады” деген сөз бар. Қалай ойлайсындар, ысырап ету деген не, ысырапшыл емессіндер ме? Өз ойларынды айтындар.

Асхана қабырғасында ілініп тұруы тиіс сөздер:

Темекі шегуге болмайды!
Ас дәмді болсын!
Тәбетіңіз ашылсын!
Бізде өзіне-өзі қызымет көрсетеңді.

3-қадам

Менің сүйікті асым

Адам өр уақыт тамақ ішпей тұрмайды. Тамақ арқылы ағзамыз қажетті мөлшерде нәруызбен, маймен, минералды заттармен, дәрумендермен, сумен қамтамасыз етіледі. Менің ең сүйікті асым — мәнті. Анам мен үшін оны жиі дайындауға тырысады, себебі буға пісірлген тағам пайдалы өрі дәмді болады. Бірде мәнтіге асқабақ қосып пісірсе, кейде жусаймен пісіреді. Мәнтіні бәріміз бірге отырып түйеміз. Анам пісірген мәнтінің дәмі аузыңдан кетпейді. Жеп көрсөң, саған да ұнар. Маған балық та ұнайды.

Танертең мен айран ішемін, ірімшік жеймін, кейде бутербродпен қара шай ішемін. Түскі асқа анам көкөніс қосылған сорпа пісіреді, балық қуырады, әртүрлі салаттар жасайды. Менің ең жақсы көретін салатым — қырық-қабаттан жасалған, алма, қияр қосылған салат. Тәттіге онша құмар емеспін.

Мен үшін тамақтану — күш, қуат алудың тәсілі. Әсіресе сүт тағамдарына ерекше мән беремін. Қебіне айран ішемін.

Кейде демалыс күндері анам жаңаша тағамдар пісіреді, олардың да дәмін татамын, жеп көремін.

нәруызбен
маймен

— белком
— жирами

минералды заттармен	— минеральными веществами
дәрумендермен	— витаминами
қамтамасыз етіледі	— обеспечивается
буға пісірілген	— приготовленный на пару
асқабақ	— тыква
дәмі аузыңнан кетпейді	— здесь: пальчики оближешь

 Суреттерге қарап, “Менің таңғы ас мәзірім”, тақырыбында әңгімелеп беріндер.

 Берілген синонимдік қатардағы артық сөзді айтындар.

1. Ас, тамақ, тағам, дәм, ас-су, жер-су.
2. Дәмдес, дастарқандас, табақтас, аралас, дәм-тұздас.
3. Даіындау, әзірлеу, даярлау, бітіру, қамдау.
4. Құмар, қызығу, құштар, өуес, іңкәр, ынтық.

 Берілген ырықсыз етістерді қатыстырып сөйлем құрандар.

Жуылды, терілді, шешілді, жиналды.

Тапсырма. “Ең мықты аспаз” байқауын откіземіз. Өздерің жақсы көретін тағамның рецептін жазындар. Рецептіні былай бастаңдар.

Мысалы, мен жиі бауырсақ пісіремін. Оны даіындау үшін

Тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып жазындар.

1. Ас ... екен. Жоқ, ас ... емес екен.
2. Шай ... екен. Жоқ, шай ... емес екен.

3. Ет ... екен. Жоқ, ет ... емес екен.
4. Бауырсақ ... екен. Жоқ, бауырсақ ... емес екен.
5. Бәліш ... екен. Жоқ, бәліш ... емес екен.
6. Сүт ... екен. Жоқ, сүт ... емес екен.

Керекті сөздер: ыстық, тәтті, дәмді, қатты, сүрленген, ашыған.

Әңгіме құрандар.

Тамақты пайдаланар алдында мынаны ұмытпаңдар:

- 1) қолды жуу керек;
- 2) ыдыстың тазалығына қарау керек;
- 3) тамақты асықпай жеу керек;
- 4) тамақты үрлеп ішпеу керек;
- 5) тамақ ішіп отырғанда көп сөйлемеу керек;
- 6) тамақ қабылдан болғаннан кейін қолды жөне ауызды шаю керек.

 Берілген сын есімдер мен зат есімдерді мағынасына қарай тіркестіріп жазыңдар.

Сын есімдер: жұмсақ, ыстық, сұр, сүрленген, тұзды, жас, қатқан, ысталған, қою, майлыш, жұқа, қатты, қақталған, жайма, дәмді.

Зат есімдер: ет, нан, тамақ, қамыр, сорпа, шай, қазы, шұжық, шелпек.

 Сызбаны пайдаланып палауды әзірлеу үшін қандай тағамдар керек екенін айтып беріңдер.

4-қадам

Дұрыс тамақтанғанда білесің бе?

Тамақтану мәдениетін көбіміз біле бермейміз. Дұрыс тамақтану дегеніміз — бірқалыпты тамақтану, тағамдардың өртүрлі болуына мән беру, қандай мөлшерде ішіп-жеке керегін білу.

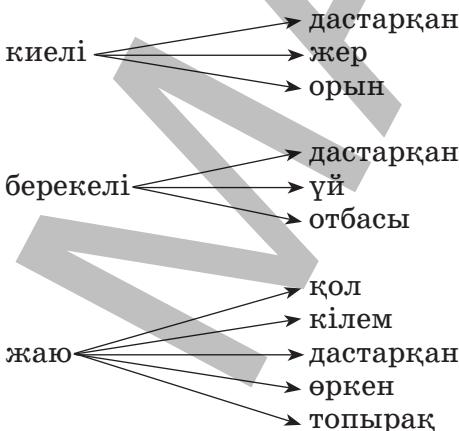
Адам тағамнан өзінің бір тәулікте жұмысайтын энергиясының мөлшеріне сай қуат алуға тиіс. Егер адам үнемі мөлшерден тыс ішіп-жесе, семіріп кетеді де, нәтижесінде қант диабетіне, атеросклерозға ұшырайды, бауырдың қызыметі бұзылады, басқа да ауруларға шалдығады. Демек, біз дұрыс тамақтанбасақ, бұнын қауіпті зардалтары болады. Адам денесі 40—45 кг судан, 16-17 кг нәруыздан, 7—10 кг химиялық элементтерден, 2,5—3 кг минерал тұздарынан және 0,5—0,8 кг қеміртегінен тұрады.

Азық-түліктің түр-түрін пайдалану адамға пайдалы, ал оның белгілі бір түрін ғана пайдалану — зиян. Адам ағзасына қажетті тағамдық заттар: нәруыздар, майлар, қемірсулар, дәрумендер, минерал тұздар.

Денсаулық көбіне әрбір адамның үстанатын өмір қағи-дасы мен ішіп-жеген тамағына тікелей қатысты.

ағза	— организм
қуат	— энергия
қемірсулар	— углеводы

Тапсырма. Берілген сөз тіркестерімен сөйлем құрандар.

Есте сақта! Оқындар. Тамақтану мәдениетінің 9 ережесі:

1. Құніне 4 не 5 рет тамақтану тиімді.
2. Тамақты құн сайын бір мезгілде қабылдау керек.
3. Ыстық тағам температуrasы 60 градустан аспауды керек, ал салқын тағам 10 градустан төмен болмауды керек.
4. Ақырғы тамақтану үйқыға дейін 2 сағат бұрын болу керек.
5. Тамақтың түрін (рационын) өзгертпіл тұру керек.
6. Қайнатылған, буга піскен тағам пайдалы.
7. Тамақты асықпай, шайнап жеу керек.
8. Сүйық тағамдарды, көкөніс, жемісті көп қолдану керек.
9. Сүт, сүттен жасалған қышқылтым тағамды жиі қолдану керек.

Тапсырма. Сұхбатты оқып, осы үлгіде бір-біріңмен сөйлесіндер.

- Асың дәмді болсын, Dana.
- Рақмет, дастарқанға кел, ауыз ти.
- Рақмет, мен асығыс едім.
- Болмайды. “Ертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама” деген ғой. Ең болмаса, нан ауыз ти, ренжимін.
- Кешір, ойламаппын, рақмет!
- Сау бол.

 Қатесін түзендер.

— Саған SMS келді делік, онда не жазылғанын оқып шық та, қатесін түзе, яғни дұрыс тамақтану тәртібін сақтауға тырыс:

Сәлем, анам тоқаш пісірді, келсеңші, бірге жейміз, құнде тәтті тоқаш, бәліш жеп жүрмін, толып та барамын, бірақ білесің ғой, мен тәттіні жақсы көремін, сен үнемі алма, жаңғақ кеміресің, не керек. Анама айттым сен келеді деп, ол сен үшін үлкен балқұлшеле (пирог) пісіремін деді, келші, тұнге дейін тамақ жетеді. Ал таңертен тоқ боласың, тамақтанбасаң да болады. Қойдың еті пісіріліп тұр, майлы сорпа бар.

Тапсырма. Берілген мақал-мәтелді талдаң, түсіндіріп беріңдер.

Ас иесімен тәтті, табағымен жақсы.

Тапсырма. Қажетті жүрнақтарды жалғап, берілген сөздерден ырықсыз етіс жасаңдар.

Үлгі: *тер-ил-ді, терілді.*

Бер, кептір, тұзда, ас, сеп, бұқтыр, мұздат.

Сұрақтарға жауап беріндер.

Сен үшін ең аңы не?

Ең дәмді нәрсе не?

Тұзсыз тамақ іше аласың ба?

Тапсырма. Аударындар.

Полезная еда. Вкус мяса. Запах вкусной еды. Домашняя еда. Вкусные баурсаки. Свежий хлеб. Национальные блюда.

5-қадам

Тамақтану мәдениеті

Ежелден даналар артық ішілген ас пен судың пайдасы аз екенін айтып келді.

Грек философи Сократ: “Біз тамақтану үшін өмір сүрмейміз, өмір сұру үшін тамақтанамыз” деп те айтқан болатын. Шынында, біз не жеп, не ішіп, қалай жеп жүргенімізге көп мән бермейміз. Мамандардың айтуыша, егер біз тамақтану тәртібін сақтап, асымызды түрлендіріп дұрыс тамақтансақ, өміріміз жеңіл өрі ұзақ болады дейді.

Ең дұрысы, тамақтанғанда асқазанға 60—70 пайызғана күш түсіруге болады екен. Дастанқан басынан сәл тоймай түрғаныңыз жөн. Яғни, тәбетіңіз келіп тұрса да, тоқтау қажет екенін ұмытпаңыз.

Нанды азырақ жеген дұрыс, соның ішінде, ашытқы қосылмаған нанды жеген пайдалы екен. Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде ашытқысыз пісірілген наң, тоқаштар жейді. Содан кейін крахмалы көп тағамдарды азайту керек.

Мүмкіндігінше буға піскен тамақты көбірек жеу керек.

Ас тұзының да зияны көп, қазір оның орнына теңіз өнімдерін көбірек қолданып, түрлі салаттар, тағамдар дайындаиды.

Әрине, жеміс-жидек пен көкеністің орны бөлек.

асымызды түрлендіріп — разнообразить пищу

тәбет — аппетит

ашытқы қосылмаған — бездрожжевое

буға пісірілген — на пару приготовленные

Тапсырма. Мәтіннің мазмұны бойынша бір-біріңе сұрақ қойып, өңгімелесіндер.

 Берілген сұрақтарға жауап берे отырып, өздерің қалай тамақтанатындарыңды айтып беріңдер.

1. Үш-төрт мезгіл тамақтануға міндettіміз бе? Неге?
2. Кондитерлік тағамдарды ұнатасың ба? Фаст-фудтарға өүессің бе?
3. Бізге азық-түліктер туралы білу қажет пе?
4. Өзің тамақтану тәртібіне мән бересің бе? Дұрыс тамақтанасың ба?

 Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап беріңдер. Картопты тамаққа жиі қолданасың ба? Оның пайдасы көп пе, зияны көп пе?

Картопқа жарық көп керек. Қөлеңкелі жерде өскен картоптың тұсімі өте аз болады. Картопты көктемде отыргызады. Оны отыргызу үшін салмағы 60—80 грамдай болатын орташа түйнектерін сұрыпта алады.

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді қазақ тіліне аударындар.

Уже древние греки вытирали руки и губы во время еды специальными салфетками. Их делали из огнеупорного материала — асбеста.

После кушания салфетки не стирали, а бросали на несколько минут в огонь. После этого ими опять можно было пользоваться. Салфетки гостям раздавал сам хозяин.

 Жақшаны ашып, сөйлемдерді толықтырып жазындар.

(Для сохранения здоровья) ərbір адам күн тәртібін сақтауға тиіс. Сен де өз күнінді (разумно) жоспарлай аласың. Күнделікті (утреннюю зарядку) жасағанның пайдасы көп. (При правильном распределении времени) сен көп пайдалы нәрсеге уақыт табасың.

Ас мәзірі

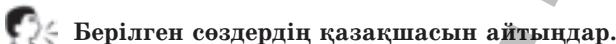
Казіргі кезде тамақтанатын жер көп. Не қалайсыз — бәрі бар. Қалаған тамағыңызды таңдаң алуға болады.

Өрине, жалпы тәртіп бойынша дастарқанға бірінші салқын тағамдарды қоямыз. Олардың түрі көп: бұқтырылған ет, піскен қазы-қарта, қуырылған балық немесе тауық еті, әртүрлі салаттар. Бұлардың бәрі көздің жауын алады, тәбетіңізді ашады.

Ас мәзірінде сұйық тағам мен қою тағам түрлері көрсетіледі. Әркімнің қалаған тағамын таңдауға мүмкіндігі бар.

ас мәзірі	— меню
қалаған тамағының —	любимое блюдо
бұқтырылған ет	— тушеное мясо

Тапсырма. “Ас — адамның арқауы” дейміз. Сен мейрамханаларда, асханаларда тамақтанасың ба, өлде үйде тамақтанасың ба? Отбасында ас мәзірі беріле ме? Қалауынды тандай аласың ба?

Проголодались, время обедать, жареный, сырый, первое блюдо, напитки, приятного аппетита, угощайтесь.

“Көктем салаты”. Жас қияр мен шалқан жақсылады жуылады. Оларды ұзыншалап тураймыз. Ұсақтай туралған піскен жұмыртқа және буланған жусай, көк жуа, аскек қосылады да, тұздалып, бұрыш қосылады. Соңынан майонез қосып араластырамыз.

Тапсырма. “Сен білесің бе?” айдарымен адам өміріне байланысты қызықты әрекеттерді тауып, толықтырыңдар.

Сен білесің бе?

Орташа есеппен алғанда, адам өз ғұмырында 6—7 жыл тамақ іshedі екен. Өмірінің 1 жыл 195 күні ас дайындауға кетсе, шамамен 40 тонна ас іshedі екен.

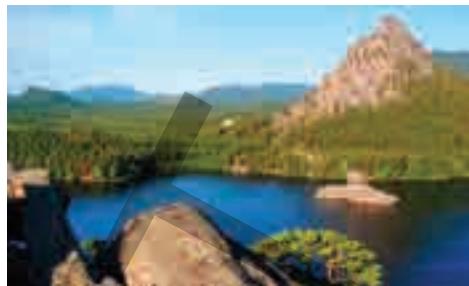
1.7. САУЫҚТЫРУ ОРЫНДАРЫНДА

1-қадам

Адамға ең керегі денсаулық. Сондықтан қазақ халқында “Бірінші байлық — денсаулық” деген сөз бар.

Денсаулықты емдең сауықтырудан ғөрі, ауырмай тұрып сауықтыру пайдалы. Адам өзін-өзі күнделікті сауықтыра алады. Сондай-ақ арнайы сауықтыру орындары да бар. Сауықтыру орындарының түрлері көп: шипажайлар, демалыс орындары, жағажайлар, туристік орындар демалыс лагерьлері, үлттық табиғи саябақтар т.б.

Іле Алатауы қойнауларында Алма-арасан, Ақсай, Түрген шатқалдары, Маралсай т.б. табиғи демалыс орындары бар. Ол жерлерде өртүрлі сауықтыру орындары үйімдастырылған.

Іле Алатауының қойнауында Алматы қаласына жақын жерде Сегізкөл демалыс клубы орналасқан. Оның жер аумағы 20 000 шаршы метр. Бұл — сауықтыру орны бір уақытта мыңдан аса келушілерді қабылдауға мүмкіндік береді.

Ал Қекшетаудағы Бурабай сауықтыру орындарында болдыңыз ба? Мұнда ең бастысы — табиғат таңғажайыптарынан өсер алу арқылы сауыға аласыз.

Бурабайдың таза мөлдір сүзы, сан алуан бейнелерге үқсас тау-тастары, биші қайындары, сұлу ормандары қандай ғажап!

Бүкіл Бурабай аумағы, Зеренді ормандары мемлекеттің қорғауындағы Үлттық саябақ деп жарияланған.

Мұндағы Балпашсор көлінің балшығының емдік қасиеті жоғары. Ал Майбалшық көлінің сүзы “Есентуки”, “Арасан” суларының құрамымен паралепар.

Қазақстандағы сауықтыру орындары экологиялық жағынан да жоғары бағаланады. Олардың болашағы зор.

сауықтыру	— оздоровление
кунделікті	— повседневно
арнайы	— специальное
жағажай	— пляж
саябақ	— парк
шатқал	— ущелье
қойнау	— лощина, ложбина
таңғажайыптар	— чудеса
пара-пар	— ровный

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Адамға ең бірінші не керек?
2. Қазақ халқында денсаулық туралы қандай мақал бар?
3. Сауықтыру орындарының түрлері қандай?
4. Іле Алатауында көрікті жерлер бар ма?
5. Іле Алатауындағы қандай сауықтыру орындарын білесің?
6. Бурабай емдеу-сауықтырудың несімен мақтана алады?
7. Сегізкөл демалыс орны туралы не білесіңдер?

Көп нүктенің орнына керекті сөздердің қойып көшіріңдер.

Бурабай — Қазақстандағы ең танымал ... орындарының бірі. Бұл жер бетінде сирек ... көрікті жер ретінде кеңінен танымал. Бурабай шатқалының жоғарғы жағы Қазақ үсақ шоқыларының құрамына кіретін ... таулар. Сұлу Қекшетау және қылқанжапырақты ... мөлдір ... және таза ... — бәрі де керемет!

Керекті сөздер: кездесетін, орман, демалыс, көл, аласа, ая.

Тапсырма. Кешірім сұрау диалогтерін толықтырып айтыңдар.

Faфу етіңіз (кешіріңіз).

Кешіріңіз.

Сізді күттіріп қойғаныма кешірім сұраймын.

Faфу етіңіз мен сізді түсінбей қалды.

Кешіріңіз сіз не дедініз?

... гафу өтінемін.

Кешіккеніме.

Мазалағаным үшін ...

Тапсырма. Мәтінді оқып, етістіктерін табыңдар.

Бурабайда қымызбен емдейтін тұңғыш емхана 1910 жылы ашылған. Қарағайлы орман ішінде екі шипажай орналасқан: біреуінде ересек адамдар, екіншісінде балалар емделеді. Бурабайдың негізгі ем — қымыз, сондай-ақ климаттық факторлар (қарағайлы орман, шипалы таза ауа, сұлу табиғат) кеңінен пайдаланылады, физиотерапия тәсілдері, Балпашсордың тұзды балшығы, Майбалық көлінен тасылатын хлорлы-натрийлі-магнийлі минералды су т.б. қолданылады.

Сызбаны пайдаланып Бурабайдағы негізгі емді нелердің құрайтынын айтып беріндер.

физиотерапия

төсілдері

тұзды

балшық

хлорлы-

натрийлі-

магнийлі

минералды су

Бурабайдағы
негізгі ем

қымыз

климаттық
факторлар

қарагайлы
орман

шишалы

таза ауа

сұлу табигат

Тіл білімі

Есімше

Есімге де, етістікке де тән грамматикалық белгілерді қамтитын етістіктің түрін *есімше* деп атайды. Есімше есімдерше көптеледі, тәуелденеді, септеледі және жіктеледі. Есімшенің үш түрі бар: *өткен шақ есімше; келер шақ есімше; аудыспалы шақ есімше.*

Есімшениң жасалуы

Түрлері	Жүрнақтары	Мысалдар
Өткен шақ есімше	-ған/-ген; -қан/-кен	ал+ған, кел+ген, жу+ған, пісір+ген, айт+қан, аш+қан, кес+кен, піс+кен
Аудыспалы шақ есімше	-атын/-етін; -йтын/-йтін	ал+атын, кел+етін, жу+атын, пісір+етін, піс+етін, айт+атын, аш+атын, кес+етін сөйле+йтін, қара+йтын, сана+йтын
Болжалды келер шақ есімше	-р/-ар/-ер	сөйле+r, оқы+r, ойла+r айт+ар, бар+ар кел+ер, көр+ер
Мақсатты келер шақ есімше	-мақ/-мек; -бақ/-бек; -пақ/-пек	ал+мақ, бар+мақ, ойла+мақ кел+мек, сөйле+мек жаз+бақ, ойлан+бақ мін+бек, көн+бек айт+пақ, жап+пақ, кет+пек, кес+пек

Есімше бірде етістікке үқсап сөйлемнің пысықтауышы мен баяндауышы болса, бірде есім сөздерге үқсап, есім сөздердің сұрауына жауап беріп, сөйлемнің бастауыш, анықтауыш, толықтауыш мүшелері бола алады. Мысалы: *Шынында, маган үқсайтыны да, үқсамайтыны да бар. Сенің білмегенің үшін біз жауап береміз бе? Саган айтатыным осы. Мен оларды күнде көретінмін. Бұл бізге үнемі айттылатын ақыл. Мұғалімдер бізге жиі ескертетін.*

Тапсырма. Жақшадағы етістіктерге өткен шақ жүргіншілердің жағдайларын жазыңдар.

Мен бұл кітапты (оқы). (Оқы) жетер мұратқа. Кеше Сәліма сіздерге (бар) жоқ па? Олар жағажайда өткен аптада (бол). Бізге сол демалыс үйі (ұна). Әсима “Сарағаш” шипажайында (емдел). Әлемнің көп елдерінде туризм (дамы). Олар Бурабайдан кеше (кел).

2-қадам

Сауықтырудың бір саласы — туризм

1997 жылы Қазақстан Республикасының жалпы туризм дамуының стратегиясы жасалды. 2001 жылы 13 маусымда “Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы” Заң қабылданды. Қазақстанның табиғи, тарихи, геосаяси орны сауықтыру орындарын ұтымды пайдалануға мүмкіншілік береді.

Қазақстанда туризмнің барлық түрлері (танымдық, ойын-сауық, этника, экология, денсаулық сауықтыру, балалар, спорттық, аң аулау, балық аулау, атпен серуендеу және т.б.) бойынша жұмыс жүргізіледі. Бұл үшін Қазақстан аумағы бойынша 700-ден астам саяхаттық маршруттар белгіленген.

Табиғи нысандарға Солтүстік Қазақстан аймағындағы Көкшетау, Бурабай, Баянауыл, Ерейментау; Шығыс Қазақстан аймағындағы Зайсан, Марқакөл; қазақстандық Алтай, Оңтүстік Қазақстан жеріндегі Тянь-Шань, Алтынемел таулары, Жетісу алабы; Батыс Қазақстандағы Устірт, Мұғалжар, Каспий ойысы, Жайық өнірі, Орталық Қазақстандағы Қарқаралы, Ұлытау т.б. табиғи нысандар жатады. Сонымен бірге Алматы облысындағы ұлттық саябақтар мен қорықтардың туризмді дамытуда маңызы зор. Оларға Іле-Алатауы ұлттық саябағы,

Тұрген-Шамалған өзендері аралығындағы шатқалдар, Тұрген, Есік, Талғар, Алматы, Қаскелен, Шамалған елді мекендері жатады.

танымдық	— познавательный
ойын-сауық	— развлекательный
нысан	— объект
қорық	— заповедник

Тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. “Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы заң қашан қабылданды?
2. Қазақстанның табиғи, тарихи, геосаяси орны қандай мүмкіндік береді?
3. Туризмнің қандай түрлері бар?
4. Табиғи нысадарды білесіндер ме?
5. Тарихи-археологиялық ескерткіштер туристік нысадар болып табыла ма?

 Сөйлемдердегі қарамен берілген есімшелерді мағынасы үқсас есімшелермен алмастырыңдар.

Денсаулығын күткен адам сауықтыру орындарына барады. Қазақстан Республикасында туризм дамыған. Елімізде туризмді дамыту үшін заң дайындалған. Қазақстан аумағы бойынша 700-ден астам саяхаттық маршруттар анықталған. Астанада туристер үшін 30-дан астам қонақүйлер салынған. Бесшатыр қорымынан (Есік қаласы маңында) “Алтын адам” алынған.

Керек сөздер: қалыптасқан, табылған, қабылданған, белгіленген, орналасқан, сүйетін.

 Диалогтерді толықтырып айтыңдар.

- Біз ұшаққа мінетін билетке тапсырыс берсек деп едік.
- Қайда? Қашанға?
- ...
- Міне, мына маршруттар сіздерге қолайлы ма?
- Иә (Жоқ) ...
- Ұшақ қашан ұшады?
- ...
- Ұшақ Астанаға қай уақытта қонады?

— Билетіңіз туралы мәліметті тындалап, тексеріңіз. Сізге қолайлы ма?

— ...

— Сіздің билетіңіз 67 мың теңге тұрады.

— ...

— Біздің туристер қашан және қай жерде жиналмақшы?

— ...

— Біздің автобусымыз қайда?

— ...

— Экскурсия қанша уақытқа созылады?

— ...

3-қадам

Қазақстандағы сапалы шипажайлар

Қазақстан — шипажайлық қорларға бай өлке. Мұнда 1930—1960 жылдар арасында шипалы су мен емдік балшығы мол көптеген жерлер табылып, зерттеліп, қазір адам игілігіне жаратылуда. 1986 жылдан бастап Қазақстанда мемлекеттік мәні бар Бурабай, Алма-арасан, Сарыагаш, Меркі, Манкент, Жаңақорған және жергілікті шипажайлар Қапаларасан, Барлықарасан, Ақжайық, Алатау, Оқжетпестер өз қызметтерін бүлжытпай атқаруда.

Қайталанбас тау мен дала көріністері, сұзы сылдыраған бұлақтар бабалардан жалғасқан мұралар... Бауларындағы өзгеше өскен ағаштар, тынысыңызды ашатын саябақтар мен саяжолдар, гүлзарлар... Жоғарыдағы кез келген шипажайдан осындай тамаша көріністерге қуә бола аласың!

Солардың ішінде аса ірі “Сарыагаш” шипажайының да сауықтыру мүмкіндігі мол. Ол Шымкент қаласынан онтүстікке қарай 130 километр қашықтықта 18 километр жағын орналасқан. Шипажайдың мекенжайы: Онтүстік Қазақстан облысы Сарыагаш ауданы Көктерек ауылы (Сарыагаш кенті). Ол теңіз деңгейінен 450 метр биіктікте. Жері — бақшалы және саябақты аймақ. Келес өзені жағасында орын тепкен.

Сарыагаш минералды сұнының таңғажайып құрамы өлемге мәлім. Мындаған адамдар еліміздің түкпір-түкпірінен келіп, осы минералды сумен емделіп, сауығуда. Олардың саны жылына 16—20 мыңға жетеді.

қор	— ресурс
өлкө	— край
игілік	— благо
жаратылуда	— используются
мәні бар	— имеет значение
бұлжытпай	— неуклонительно, качественно
саяжол	— бульвар
гүлзар	— аллея
қашықтықта	— на расстоянии
жағасында	— на берегу
сауығуда	— выздоравливают

Сұрақтар бойынша әңгімелендер.

1. Қазақстанда шипажайлық қор мол ма?
2. Олар қай жылдары ашылды?
3. Қандай шипажайлар ірі саналады?
4. Шипажайлардың көріктілігін айтып бере аласындар ма?
5. Сарығаш шипажайы қайда орналасқан?
6. Сарығаштың минералды сұзы туралы не білесіндер?
7. Сарығаш шипажайында жылына неше адам демалады?

Берілген етістіктерден есімшениң өткен шағын жасандар.

Айығу, сауығу, денсаулығын сақтау, күтіну, дәрігерге қаралу, ем алу, емделу, серуендеу, шомылу, ванна қабылдау, алдын ала жазылу.

Сарығаш шипажайының сауықтыру мүмкіндігі туралы мәтінін білгендерінді дамытып, өсерлі түрде баяндап, монолог құрындар.

Тапсырма

- 1-тест. Синоним емес қатар.
- орналасқан;
  - орын тепкен;
  - жайғасқан;
  - мекенжай.

2-тест. Есімше емес қатар.

- емделетін;
- сауықтыратын;
- демалмақ;
- демалды.

4-қадам

“Рахман қайнарлары” демалыс-сауықтыру орны

“Рахман қайнарлары” демалыс-сауықтыру орны “Ка-тонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы, аумағында 40 жылдан бері жүйелі түрде қызмет етіп келеді. Демалыс орны 4 елдің шекарасымен іргелес жатыр: Қазақстан, Қытай, Ресей, Монголия: Шипажайдың ең құндылығы ондағы емдік қасиеті бар бұлақтардың орналасуында. Ел аузындағы аңызға сенсек, бұл бұлақ суларының шипалық қасиетіне ертеде Рахман атты аңшы кісі көз жеткізіпті. Ол жаралы маралдың осы суға түсіп емделіп, сауығып кеткенін өз көзімен көрген екен. Бұгінде “Рахман қайнарлары” өзінің емдік қасиетінің жоғарылығымен көптеген туристерді өзіне тартады. Бұл қайнарлар сіздің бойыңыздағы кез келген сырқатқа шипа болады.

Алтай таулары аумағындағы таулы Үлбіде орналасқан “Жақұт” кешені — ғажап демалыс орны. Бұл орын, ең алдымен, өзінің сауықтыру, емдеу тәсілдерімен елге тұнымал.

“Жақұт” демалыс кешенінің өдемі табиғи орны, өзен суының сылдыраған дыбысы, орман ісі осында келгендердің барлығын да рақат сезімге бөлейді. Ал осы сезімнің барлығы қабылдаپ жатқан емнің дертиңізге шипа болуына ықпал етеді!

қайнарлар
жүйелі түрде
құндылық
емдік қасиет
аңызға сенсек
жаралы
тартады
жақұт
сылдыраған
іс
рақат сезім
ықпал етеді

— ключи
— здесь: постоянно, систематический
— ценность; здесь: превосходство
— лечебные свойства
— если верить легенде
— раненый
— привлекает
— изумруд
— журчащий
— запах, благоухание
— сладкое чувство
— здесь: усиливает

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. “Рахман қайнарлары” қайда орналасқан?
2. Ол қанша жылдан бері қызмет етеді?
3. Ол қанша елмен шекаралас жатыр?
4. Шипажайдың құндылығы неде?
5. Ел азызы не айтады?
6. Қайнарлар сұнының емдік күші қандай?
7. Алтай таулы аймағындағы басқа қандай демалыс кешенін білесіндер?

5-қадам

“Алтай Альпілері” демалыс орны

“Алтай Альпілері” — бұл таулы Үлбінің аралас орман ортасында орналасқан демалыс орны. Онда бал қайың сияқты ағаштардың әр түрлі кездестіресіз. Орман саңырауқұлаққа да, жеміс-жидекке де, суларға да бай.

Бүгінде “Алтай Альпілері” орталығы қонақтарға мынадай қызметтер ұсынады:

- 2 қонақ үй аланы (жалпы сыйымдылығы — 100 адам) және өте ыңғайлы “люкс пен жартылай люкс” альпілік үйлер.
- Орыс моншасы (камин және бассейн бар).
- Кафе-бар.
- Тамақтандыру: жартылай пансион (таңғы ас, түскі ас), кешкі ас тапсырыспен.
- Би алаңы.
- Атпен және есекпен қыдырыстау.
- Қекке шығуға арналған аландар.

Сізге тау шаңғысы базасы да қызмет көрсетеді. Шаңғымен сырғанау мерзімі қазан айының соңынан басталып, сөүір ортасына дейін созылады. Бұл жерде нағыз тәжірибелі инструкторлар, яғни оқытушылар қызмет көрсетеді.

“Алтай Альпілері” демалыс базасы алғашқыда-ақ тау шаңғысы базасы ретінде құрылған. Жыл тек қана дамумен келеді. Базада серуендеу үшін аттар да, қарда жүретін техникалар да бар. Ал жазда бұл жерде балаларға арналған лагерь үйімдастырылады. Ашық бассейндер, өткеншектер де табылады. Ал балалар ең білімді тәрбиешілер бас-көз болады.

Тапсырма

1-тест. Синоним емес сөзді белгілеңдер.

- а) шипалық;
- ә) емдік;
- б) сауықтырушылық;
- в) экономикалық.

2-тест. Қазақстандық Алтайда орналаспаған сауықтыру орны.

- а) “Жакұт”;
- ә) “Алтай альпілері”;
- б) “Рахман қайнары”;
- в) Бурабай.

3-тест. Алтайдан басқа жердегі балық аулау сауықтырушы орны.

- а) Құршім;
- ә) Марқакөл;
- б) Бекен;
- в) Ақ берен;
- г) Қапшағай.

Тапсырма. Берілген мәтінді оқыңдар. Сөздікпен, сұраулармен танысыңдар. Оның негізгі идеясы: су адамға құш береді, ондай адамды сен сырқат жеңе алмайды. Осы идеяны жағажайлардағы суға түсудің пайдасымен байланыстырып әссе жазыңдар. Өз ойларыңды білдіріңдер.

Грек аңыздарында Ахиллес — ең күшті де айлалы батырлардың бірі. Ол Гомердің “Илиадасында” да жырланады. Рим жазушысы Гигин жеткізген аңызда былай дейді:

Ахиллестің анасы — теңіз құдайы Фетида. Ол бала сынның денесіне оқ дарымастын деп оны қасиетті Стикс өзеніне малып алыпты. Барлық денесі суға батуы үшін ол баласының өкшесінен ғана ұстап тұрады. Сол су тимеген өкше оның жалғыз жанды жері ретінде қалып қояды.

Ахиллестің жауы Парис атқан жебе дәл сол өкшеден тиеді. Оның ажалына себепкөр болады. Осыдан туындаған “Ахиллес өкшесі” атты ұғым бар нәрсенің әлсіз жағы, босаң тұсы деген мағынада қолданылады.

“Атақты адамдар өмірінен” кітабынан.

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ахиллес кім?
2. Ахиллестің анасы не істеді?
3. Баланың қай жері суга тимеді? Ол қандай жері болды?
4. “Ахиллес өкшесі” деген үғым қандай мағына береді?

жырланады	— воспевается
Гигин жеткізген	— доведшим Гигином
теңіз құдайы	— богиня моря
оқ дарымасын деп	— чтобы пуля не пробила
малып алды	— окунула
бату үшін	— чтобы покрылось
өкшесі	— пятка
жанды жері	— уязвимое место
ретінде	— в качестве
себепкер болады	— является причиной
әлсіз жағы	— слабая сторона
босаң тұсы	— слабое место

Мақал-мәтелдерді оқындар. Олардың тәрбиелік мәнін түсіні діріндер. Көшіріп алындар.

Ақыл азбайды, білім тозбайды.

Сақ жүрсөң, сау жүрерсің.

Көп тында, аз сейле.

Үйқы тынықтырады, жұмыс шынықтырады.

“Сіз” деген — әdep, “біз” деген — көmek.

Аурудан әдет жаман.

Бергенің оралады, тыққаның жоғалады.

Андамай сөйлеген — ауырмай өледі.

Келісім, келіспеу сөздерін қолданып үқсас диалог құрындар.

- Жақсы. Солай-ақ болсын.
- Жоқ. Олай деп ойламаймын.
- Әрине. Мен келістім.
- Мен басқаша пікірдемін.
- Солай істеуге болады.
- Бұл маған ұнамайды.
- Келісеміз бе?
- Жоқ, бұл менің билігімде емес.
- Әрине.

- Мен дұрыстығын көріп отырган жоқпын.
- Өкінішті-ақ.
- Амал жоқ. Мен бұны шеше алмаймын.

1.8. КИНОТЕАТРҒА БАРАМЫЗ

1-қадам

Жауап беріп көріндер.

Киноның басты жанрларын білесіндер ме?
Қазақтың ең танымал актерлерін білесіндер ме?
Бүкіл әлем сүйіп көретін фильмдерді атай аласыңдар ма?

Сұхбатты рөлде оқып, 3-жақта айтып беріңдер.

Апайының сыйлығы

- Сәлем! Кешке қандай жоспарың бар?
- Өзірge асығыс еш нәрсе жоқ, неге сұрадың?
- Жай, киноға барайық деп айтайын деп едім. Кеше апайым шақыру билетін алыш келді, екі адамға.
- Мынауың керемет қой, қай кинотеатрға, қай фильмге?
- Мен бәрін біліп алдым, “Март” сауда орталығының ішіндегі кинотеатрда комедия болады екен. Бірақ қандай екені есімде жоқ, содан кейін атыс-тартыс деді. “Однажды в Мексике” Антонио Бандерос ойнайды, барамыз ба?
- Шынымды айтсам, мен сол атыс-тартыстарды онша қаламаймын, голливудтың фильмдері маған ұнамайды, одан да комедияға барайық.
- Айтпақшы, “Акулалар” фильмі болады деген, қорқынышты ғой, соған барсақ қайтеді, не, ол да ұнамай ма?
- Теледидардан көрсеткен, қойшы, көріп қойғанмын, комедияға барайық, көңіліміз көтеріледі, рақаттанып күлеміз.
- Жарайды, маған бәрібір, комедияға барсақ, комедияға барайық, кеттік.
- Немен барамыз? Март алыс емес пе?
- Басқа таңдау жоқ, шақыру билеті сонда ғана, автобусқа отырамыз, сағат 5-тегі сеансқа үлгереміз.
- Иә, оның да рас, тегін дүние, неміз кетеді?!
- Менде балмұздакқа, сусынға ақша бар, апайым мені риза қылды, попкорн аламыз. Оған қалай қарайсың?

— Менің де аз-маз жиган ақшам бар, келістік, ортадан шығарайық, сен бәрін ала бересің бе? Үңгайсыз ғой.

— Келістік.

Тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Фильмдерді қайда көргенді ұнатасың, үйде ме, әлде кинотеатрда ма?

2. Кинотеатрға қаншалықты жиі бараңың?

3. Қандай фильмдерге қызығасың?

4. Соңғы көрген фильмдеріңің қайсысы қатты әсер қалдырды?

5. Кинематографияның келешегін қалай елестетесің әлде келешекте кино көрмейміз бе?

Тапсырма. Сұхбат құрындар:

1. Досыңмен соңғы фильмдер туралы пікірталастыр.

2. Досыңа өзіңе ұнаған фильмді көруге кенес бер, қызықтыр.

3. Кинотеатрға телефон шалып, соңғы фильмдер туралы, ақысы, ауысымы (сеанс) туралы біл.

Тіл білімі

Есімше

Есімше сөйлемде жіктеліп баяндауыштың қызметін, зат есіммен тікелей тіркесіп, анықтауыштың қызметін, септеліп келіп басқа да сөйлем мүшшелерінің қызметін атқарады.

Есімше есімдерше көптеледі, тәуелденеді, септеледі және жіктеледі. Көптік жалғауы -ған, -кен, -қан, -кен, және -атын, -етін, -йтын тұлғалы есімшелерге ғана жалғанады: барғандар, келгендер, айтқан-дар, айт-атындар, бер-етіндер, сөйле-йтіндер, қара-йтын-дар т.б

Тапсырма. Есімшелерді тауып, жасалу жолын түсіндіріңдер.

Түсінгенге сөздерім
Құлағына хат болар,
Түсінбейтін жаманға,
Мал қимайтын сараңға,
Айтқаның мен айтпаған
Бәрі бірдей сап болар.
Қалағандарың сөз болса,

Мен жырлауга дайынмын.
Көріліктің белгісі —
Көңілдің қошы келмеген.
Жалғыздықтың белгісі —
Өзіне-өзі сенбеген.
Сақилықтың белгісі —
Халықтың қамын көздеген.

Ақтан Керейцы

Берілген есімшелерді септендер.

Улгі: А. Барган

I. Барганның

Б. Барганга

Т. Барганды

Ж. Барганда

Ш. Барганнын

К. Барганмен

Көрген, ойланған, алған, айтқан.

2-қадам

Менің сүйікті артисім

Менің сүйікті артисім — Меруерт Өтекешова. Оның Қыз Жібекі қаншама қыздарды ибалыққа, махабbatқа адал болуға тәрбиеледі. “Қыз Жібек” фильмінің экранға шыққанына 40 жылдан асты.

Меруерт Өтекешова үлкен өзүлете өсіпті. Ол Батыс Қазақстанда дүниеге келген екен. “Біздің отбасымызда төрт қыз, үш ұл болған” дейді өзі сұхбаттарында. Меруерт апайға халықтың ықыласы да, көзқарасы да ерекше.

Мектеп бітірісімен ол “Қыз Жібек” фильміне басты рөлде ойнауға байқауға қатысады. Бұл байқауға 400-дей қыз қатысқан. Солардың ішінен он қызды іріктең алады. Сол он қыздың арасында Меруерт Өтекешова да болды. Олар бір жылдай дайындықтан өтеді. Атқа мінуді, садақ атуды үйренеді. Жібекті ойнау үшін түр де, сымбат та, талант та, жан дүниесінің байлығы да керек болды.

Құман екеуін комиссия таңдап алады. Сөйтіп, Меруерт апайдың бала күнгі арманы орындалады.

Ол кісінің ойнаған фильмі мәңгілік өлмейтін өнер туындысына айналды.

сүйікті артисім	— любимый артист
ибалық	— учтивость, почтительность, деликатность, застенчивость
байқау	— кастинг

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Сенің сүйікті артисің кім (өркім өзінің сүйікті артисі туралы айтуына болады)?
2. Оның жастарға берер тәрбиелік мәні.
3. Өмірбаяны, туған жері, ойнаған рөлдері.

Сұхбатты оқындар, 3-жақта айтып беріндер.

- Сәлеметсіз бе! Бізге “Көшпендейлер” фильміне екі билет беріңізші.
- Қай уақытқа, сағат нешеге?
- 18.40-қа.
- Қандай орындарға?
- Ортасынан болса жақсы болар еді.
- Мына экранға қарап таңдаңыз. Қызыл түстер “бос емес” деген сөз, ал жасыл түстер “бос” дегенді білдіреді.
- Жақсы, онда бізге, мына 10, 11-орындарға беріңіз.
- Сізден 3600 теңге, мінеки, билеттеріңіз. №3 залға барасыздар. Қызықтаңыздар, көңілдеріңен шықсын.
- Рақмет сізге!

Берілген етістіктерді *-атын*, *-етін*, *-йтін*, *-йтын* жүрнақтарын пайдаланып өткен шақта жасандар.

Бар, қал, жаса, ойна, көр, айт.

3-қадам

Талғаммен таласпайды

- Сауле, Джеймс Кэмеронның соңғы “Аватар” фильміне бардың ба?
- Иә, өткен жексенбіде.
- Қалай, саған үнады ма? Маған қатты үнады, тамаша фильм ғой, иә, айтшы.
- Жаман емес, бірақ сен сияқты есің кететіндей еш нәрсе жоқ қой. Фильмдегі “спецэффектілер” үнады, сонша неге есің кетті?

— Мәссаған, онда 3D гой — өзің айтқан “спецэффектілер” ше? Графикасын көрдің бе? Ой, мен өлі сол өсермен жүрмін. Бір басқа өлемнен келгендермен кездескен сияқтымын.

— Сені сондай сезімтал деп ойламаппын. Дұрыс, “спецэффектілер” жаман емес, ал сюжеті кәдімгідей, онша қызық емес қой.

— Қандай сен қатып қалғансың, фильмдегі терең ойды айтсайшы, қалай түсінбекенсің? Сен өзіңше сынап отырып көрген боларсың? Қандай кінәмшіл едің?

— Қойшы, әркімнің өз пікірі бар, соған бола ерегістейікші, қазір үрсисып қаламыз. Талғаммен таласпайды фой.

— Жарайды, бірақ көңілімді басып таstadtың.

— Саған ұнаған нәрсенің маған ұнауы міндетті емес шығар?!

— Әрине, міндетті емес, сезімтал емес екенсің, соны білдім.

Ой бөлісейік!

“Жұз рет естігенше, бір рет көрген артық”, “Талғаммен таласпайды” деген мақалдарды қалай түсіндірер едіңдер.

 Сұрақтарға жауап беріндер.

Сен “Аватар” фильмін көрдің бе, қандай өсер алдың?

Біздің қазақфильм түсірген осындай 3D фильмдер бар ма?

Тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріңдер. Есімше тұлғасындағы етістіктердің астын сыйындар. *Берілген* деген сөзді септендер.

Жүздің түсін білгенше, бірдің атын біл.

Жеті атасын білмеген — жетесіз.

4-қадам

Кино әлемі

Бүгінгі кино басқаша, себебі режиссерлер басқа, артистер де басқа. Бүгінгі киноның мүмкіндігі мол. Бірақ, өкінішке орай, атыс-тартыс, айқай-шуы көп қорқынышты

фильмдер көбейіп кетті. Драмалық, шынайы өмірді суреттейтін фильмдер адамдардың жанына жақын. Комедиялық фильмдер де адамдарға ерекше көңіл береді, проблемаларға жеңіл қарауға үйрететін сияқты.

Аса көп болмаса да жекелеген тұлғалардың өміріне арналған жақсы фильмдер де түсіріліп жатыр. Балаларға арнап та “Қазақфильм” керемет жақсы дүниелер дайында мақшы.

Алдағы уақытта терең, философиялық мәні бар фильмдер көбейсе жақсы болар еді.

Кино өлемі — қызық дүние. Ол тартымды, кейде тартымсыз. Кейде күлкілі, кейде жылатады, кейде сол кино арқылы мұнға батасың. Бұл керемет дүние гой!

басқаша

— иначе

мүмкіндік

— возможность

корқынышты фильмдер

— фильмы ужасы

тартымды

— привлекательный

Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Сенің өміріңе өсер еткен фильм бар ма?
2. Фильмнің бойында нені көргің келеді?
3. Одай жолмен олжа тауып, байып шыға келетін жастарды суреттейтін фильмдер бізге не береді?
4. Адамға ой салатын, тәрбие беретін фильмдер үнай ма? Мысал келтіріңдер. Несімен үнайды?

Тапсырма. Сәйкестендіріңдер.

қызықты

фильмдер

корқынышты

жеңіл қарауды үйретеді

адамдардың жанына

кино

проблемаларға

жақын

жақсы

қызық дүние

кино өлемі

фильмдер түсіріліп жатыр

Көп нүктенің орына керекті сөздерді қойып көшіріп жазындар.

Локарно фестивалінің тарихында ... Дәріжан Өмірбаевтың “Қайрат” фильмі екінші жүлде — “Құміс қабыланды” иеленді. Турип фестивалінің директоры болып жүріп, мен өзім үшін қазақ ... аштым. Бір жыл еткеннен кейін біз Алматыда бірнеше ... фильмдер көрдік. Олар Ардақ Өмірқұловтың “Отырадың күйеуі”, Талғат

Теменовтің “Торо”, Болат Қалымбетовтің “Соңғы сұық”, Ермек Шынараевтың “Сүр қалпақтың үстіндегі орын” және т.б.

Керекті сөздер: киносын, тамаша, тұнғыш рет.

5-қадам

Қазақ мәдениеті және кино

Егер біз Қазақстан кинематографиясы туралы ойымызға қайта оралар болсақ, онда: “Не себептен кино өнері қазақтардың рухани және зияткерлік өмірінің бір бөлшегі болмады?” деудің сырын түсіне аламыз.

Біріншіден, қазақтардың көбі (62%) бүгінде ауылдық жерлерде тұрады, ал кинематография — қала өнері.

Екіншіден, көптеген визуалды (көріп қабылдау, түйсіну) өнер түрлері — кескіндеме, мүсін, сурет және т.б. қазақ мәдениетінде кейінгі кездері пайда болды (Ислам діні адам суретін салуға рұқсат бермегені қөпшілікке белгілі жайт).

Үшіншіден, қазақ өдебиетінде сөзге өрқашан үлкен мән берілген.

Бірақ басқа қырынан алып қарайтын болсақ, бүгінгі көпүлтты Қазакстан — Орталық Азиядағы еуропаланған ел.

Накты айтатын болсақ, қазақ мәдениеті басқа мәдениеттерге ашық, Қазақстанның космополитизмі бұл сөздің дұрыс (жақсы) мағынасында, өсіреле Алматының Азия мен Еуропаның қосылған жерінде тұруы, меніңше, қазақ кинематографиясында “Жаңа толқынның” қалыптасуына себеп болды.

Басқа Азия республикаларымен салыстырып қарағанда, қазақ классикалық музыкасының деңгейі айтарлықтай жоғары. Қазақ кино өнерінің маңызды тірегі — терең, қуатты музыкалық мәдениет бола алады, себебі кинематографияда басты нәрсе — ырғақ.

Д. Өмірбаев

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Не себептен кино өнері қазақтардың рухани және зияткерлік өмірінің бір бөлшегі болмады?

2. Біріншіден, ...
3. Екіншіден, ...
4. Үшіншіден, ...

Тапсырма. Диалогті жалғастырындар.

- Сен кинотеатрга кино көруге барасың ба?
- Иә. Қызық кино берілпі жатса, барып тамашалаймын.
- ...

 Берілген етістіктерге есімшениң жүрнақтарын жалғаңдар.

Кел, кездесу, мақтау, қорғау, бер, үйрен, түсіру.

Тапсырма. Берілген сөздермен сөйлем құрандар.

Өнертанушы, кинотанушы, театртанушы.

Тапсырма. Өздерінді тексеріндер. Аударып жазындар.

Тарих, таңдау, ешкім, таныс емес, бөлік, назар, толқын, жетістік, шын, қамтамасыз, ерекшелік, қызығу, ашу, түсірілу, байқау, көзқарас, қолтаңба, тұсаукесер, шығыстанушы, жеңіс.

 Мәтіннен етістіктерді тауып, оларды сипаттаңдар.

Бүгін сөздің орнына кино жүреді. Қазір адамдар аз оқиды, көбінесе кино көреді.

Кинобейне адамзат мәдениетінен сөзді неге алыштатып барады?

Біріншіден, француз кинорежиссері Жан Люк Годар айтқандай: “Кино дегеніміз — өмір, бостандық; сөз — ақыл айту”. Шынында да, біздің замандастар — еш нәрсеге сенбейтін адам. Жазғанға емес, көзімен көргенге көбірек сенеді. Өйткені адам бара-бара сөзге сенуден қалып барады.

Екіншіден, кинобейне, сурет, кескін (тілмен салыстырғанда) — интернационалдық қарым-қатынас құралы. шетелдіктің тілін аудару керек, ал суретті аудару қажет емес.

Үшіншіден, кинобейне — сөзге қарағанда жүйелі, жылдам және қарым-қатынастың күшті құралы. Мысалы: “Біздің солдаттарды моджахедтердің қорлауы туралы кинодерек маған ауған соғысы туралы көптеген мақала мен өңгімеден әлдеқайда дәлірек мәлімет берді”, — деп жазады Д.Әмірбаев.

II. ОҚУ-ЕҢБЕК АЯСЫ

2.1. УАҚЫТТЫ ЖОСПАРЛАП ҮЙРЕНЕЙІК

1-қадам

Уақыттың күші

Уақыттың тез өзгеру заңдылығы бар. Біздің қунделікті жасап жатқанымыздың бәрі де өтеді, кетеді. Бәріміз білеміз, уақытты тоқтата алатын күш жоқ.

Мен бәріне үлгери үшін уақытты жоспарлаған дұрыс деп ойлаймын. Менің кейбір замандастарым “қашан тұрғым келеді, сонда тұрамын, қашан сабак оқығым келеді, сонда оқимын” деп айтады. Ал уақыттан қанышалықты ұтылатынын білмейді. Олар көбінесе еш нәрсеге үлгермейді, өкінішке орай, істерін шала жасайды. Расында, бұл — өкінішті. Бірақ біз оны кеш түсінеміз.

Озіме келсем, қунде алты жарымда тұрамын. Денсаулық бәрінен де қымбат екенін білемін, сондықтан денешынықтыру жаттығуын міндettі түрде жасаймын.

Сағат жеті жарымда жаңалықтар тыңдаймын. Қунім жақсы басталуы үшін жақсылап тамақтанып аламын.

Содан кейін мектепке жиналып, үйден шығамын. Сабак сағат сегіз жарымда басталады. Түстен кейін сағат екіде аяқталады. Үйге келген соң, түскі асымды ішемін де, анама көмектесемін. Кешкі сағат бесте дзюдоға барамын. Дзюододан жаттықтырулар аптасына үш рет болады. Сейсенбі және сенбіде екі рет ағылшын тілі курсына барамын. Бос уақыттым онша көп болмайды. Уақыттым болып жатса, компьютер ойнағанды жақсы көремін.

Менің ойымша, уақытты жоспарлап үйренген адам жинақы болады, тәртіпке үйренеді. Ол көп нәрсеге уақыт табады. Уақытыңды босқа өткізбей, өзіңе пайдалы іспен айналысқан дұрыс деп ойлаймын.

заңдылығы бар	— здесь: есть закономерность
өтеді, кетеді	— проходит, оказывается в прошлом
үлгери үшін	— чтобы успеть
бәрінен де қымбат	— дороже всего
жаттықтырулар	— тренировки
босқа өткізу	— зря, без пользы проводить

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Құнде үй тапсырмасын орындауға қанша уақытың кетеді?

2. Үй тапсырмасына дайындалуды қалай үйымдастырасың? Пәндерді қалай бөлесің, тапсырмаларды қалай орындаіссың, нeden бастайсың?

3. Өз бойынды тәртіпке үйрету қажет пе? Оның жолы қандай?

Озің үшін маңызды/маңызды емес істер (бір күн көлемінде немесе бір апта ішінде) тізімін жасап, кестені толтырындар. “Егер менің уақытым жеткілікті болса, мен...” деген тақырыпта монолог дайындаңдар.

Маңызды істер	Маңызды емес істер
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.

Тіл білімі

Есімшенің төуелденуі

1. Есімшенің жүрнақтарын еске түсіріңдер.

- 1) ал+ған; көр+ген,
айт+қан, өт+кен.
- 2) ал+ар; көр+ер; қара+р.
- 3) ал+атын; көр-етін.
- 4) ойна+йтын; сөйле+йтін.
- 5) ал+мақ; көр+мек.
айт-пақ; өт+пек.
жаз+бак; жүз+бек.

 Сызбаны есімше жүрнақтарын жазып толтырындар.

Тапсырма. Көп нүктенің орнына есімшелердің жүрнақтарын қойып жазыңдар.

Абай жастарды оқуға шақыр... . Ыбырай алғашқы мектеп аш... . Оспан жауабын бер... . Әлия кітап оқуды сүй... . Ол ақшасын жиі сана.... Әкім жиналыс өткіз... .

2. Есімшеге тәуелдік жалғауының жалғануын есімшенің тәуелденуі дейміз.

3. Есімшенің жекеше тәуелденуі

I	айт-қан-ым	айт-тар-ым	айт-атын-ым	айт-пағ-ым
II	айт-қан-ың айт-қан-ыңыз	айт-ар-ың айт-ар-ыңыз	айт-атын-ыңыз	айт-пағ-ың айт-пағ-ыңыз
III	айт-қан-ы	айт-ар-ы	айт-атын-ы	айт-пағ-ы

Тапсырма. Берілген есімше сөздерді жекеше тәуелден, сөйлемді аяқтаңдар.

Менің күткен... дұрыс

Сенің күткен... ...

Сіздің күткен... ...

Оның күткен... ...

Менің алар... көп

Сенің алар... ...

Сіздің алар... ...

Оның алар... ...

2-қадам

Ең бағалы нәрсе

Меніңше, адамға қажет нәрсе — уақыттың қадірін білу, оның әрбір сәтін ұтымды пайдалану. Менің байқауымша, құрдастарым уақытты босқа өткізеді. Олар компьютерде отырады, ойын автоматтарына қаншама уақыттарын құрбан етеді. Соларға қарап жаным ашиды. Қаншама мүмкіндік кетіп жатыр.

Әрине, электронды технологияларға қатты қызығамыз. Бірақ осы қызығушылық тек фильмдер көру, музыка тыңдау, ойын ойнаумен шектелу керек пе? Таңертенен кешке дейін компьютерден бас алмайтын достарым бар. Алғашқыда ойлайтынмын: “Міне, нағыз болатын адам,

компьютерден қашама материал қарайды, оқиды, үйреніп жатыр” деп. Ал кейін сұрасаң, “оыйн ойнадым, поштада отырдым” деп таңғалдырады.

Уақытты да ақша сияқты үнемдеп үйрену керек деп ойлаймын.

ұтымды	— выгодно
қызығамыз	— увлекаемся
күрбан етеді	— жертвуют

Уақыт ұғымына синонимдер қатарын жазындар.

Тапсырма. Уақыт ұғымына беріліп отырған тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

Уақытты бағалау, уақытты шектеу, уақытты босқа өткізу, уақытты созу, уақытты босқа кетірмеу, уақыт табу, уақыт алу, уақыт бөлу, бос уақыт жібермеу.

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сен дүйсенбіден жұмаға дейін сабактан басқа не істейсің?
2. Сен таңертеңнен кешке дейін не істейсің?
3. Сен осы аптадан келесі аптаға дейін қайда кетесің?
4. Сен түстен бастап кешке дейін қайда боласың?

Тапсырма. Кім қай уақытта не істейді?

Айша	Омар	Дана	Әлихан	Не істейді?
1 	2 	3 	4 	Үйкыдан тұрады
				Тісін тазалайды, жуынады, тамақтанады, шынығады

Жалгасы

1	2	3	4	5
				<p>Көреді, тын- дайды, сабақ дайын- дала- ды, ой- найды</p>

Тапсырма. Сен кестеде көрсетілген уақыттарда не істейсің? Сенде күн тәртібі бар ма?

Тапсырма. “Уақыт — күткендерге оте баяу, қорыққандарға тым жылдам нәрсе” дейді. Сонымен, уақыт деген не? Қалай ойлайсындар? Осы тақырыпта монолог дайындаңдар.

Есімшениң көпше төуелденуі

I	айт-қан-ымыз	айт-тар-ымыз	айт-атын-ымыз	айт-пағ-ымыз
II	айт-қан-дарың айт-қан- дарыңыз	айт-ар-ларың айт-ар-ларыңыз	айт-атын-дарың айт-атын- дарыңыз	айт-пағ-тарың айт-пағ- тарыңыз
III	айт-қан-дары	айт-ар-лары	айт-атын-дары	айт-пағ-тары

Тапсырма. *Көрген, сатқан* деген есімшелерді жоғарыдағы ұлғі бойынша көпше төуелдендер.

Тапсырма. Өздерің сияқты оқушының төмендегі күнделігін оқып шығындар да, есімшелерді қатыстырып сұрақтарға жауап беріңдер.

14 қараша		
7.30. Таңғы ас	13.30. Тұскі тамақ	19.00. Сабақ оқу
8.30. Мектепке жина- лу	15.00. Мұражайға бару	21.00. Теледидар, демалу
9.00. Мектеп, сабақ	18.00. Кешкі ас	22.00. Ұйықтау

Ол қашан тамақтанады? Ал сен ше?

Оның сабағы қашан басталады? Ал сенде ше?

Ол мұражайға қашан барады?

Ол қашан демалады? Ал сен ше?

Сұхбатты рөлге бөліп оқып шығындар. Қалай ойлайсындар, бұл оқушы уақытын дұрыс жоспарлаған ба? Өзің уақытқа қандай мән бересің? Сұхбат мәтінінде есімшелер кездесе ме?

- Мүгалим.* Фани, сен күн тәртібінің не екенін білесің бе?
Фани. Әрине, апай! Күн тәртібі... Менің айтпағым...
Бұл — не істеймін десен өзің білесің, өзің жасайсың, өзің жоспарлайсың. Сол емес пе?
Мүгалим. Күн тәртібі — бұл жоспар. Мысалы, сенің әр күнің жоспарланған ба? Белгілі бір істеріңде уақыт бөлесің бе?
Фани. Иә, бәрін орындаап тастаймын.
Мүгалим. Сонда қалай? Нені орындаіссың, қалай орындаіссың?
Фани. Мысалы, менің күн тәртібім бойынша, мен төрт рет таза ауада қыдырамын. Спортпен айналысамын, яғни футбол ойнаймын.
Мүгалим. Жарайды, бірақ бұл дұрыс емес, сенде ешқандай жоспар жоқ қой. Тек қыдыру, ойнау, ал сабактарын, әке-шешене көмектесу, кітап оқу деген сияқты... Неге жоспарламағансың?
Олар маңызды емес пе?
Фани. Білемін, расында, бұл — үйқыдан тұру, денешшынықтыру, жуыну, төсек жинау, таңғы ас, қыдыру, түскі тамақ, мектеп. Дұрыс па?
Мүгалим. Дұрыс, бірақ бұдан да жақсы, толығырақ жасауға болады.
Фани. Мен түсіндім, дұрыс, ойланып жасауға болады.
Мүгалим. Сонда қалай? Шамасы, сен түсінбеген сияқтысың.
Фани. Міне, мүмкін, былай: Үйқыдан ояну. Таңғы ас. Таза ауада қыдыру. Екінші таңғы ас. Қыдыру. Түскі ас. Мектептің алдында демалып алу. Мектеп. Кешкі ас.
Мүгалим. Жоқ, Фани, сен мына күн тәртібімен өмір сүрсөң, тек жалқаулықты үйренесін, бұлай болмайды!

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді қарай, таяу сөздерін қосып, толықтырып жазыңдар. Қарай, таяу қай септіктердің шылауы? Еске түсіріңдер.

Ертең сағат 9 ... мектепке кел. Маған 10 ... сынып жетекшісімен кездесу керек. Содан кейін 11 жарым ... асханаға барып, тамақтанып аламыз. 12 жарым ... кітапханаға кірейік, бір-екі кітап алудың керек.

3-қадам

Уақыт неге зымырайды?

“Уақыттың бар болуы — барлық оқиғаның бір кезде болмайтындығымен тікелей байланысты” деп Альберт Эйнштейн айтып кеткен екен. Психолог мамандардың айтуынша, уақытты өр адам денсаулығына, жасына, көңіл күйіне байланысты өртурлі қабылдайды.

Бұрыннан байқаганымыз — адамның жасы үлгайған сайын уақыт зымырап бара жатқандай көрінеді. Бұл пікірімізben журналист Клаудиа Хэммонд та келіседі. Мұнымен қатар адам жайбаракат күйде болғанда уақыт зымырап бара жатқандай көрінсе, бір нөрседен қорыққан кезде, керісінше уақыт тоқтап қалады. Оның зерттеуі бойынша, уақытқа жаңындағы адамдардың да өсері бар. Жақсы әрі көнілді адамдармен сөйлесіп отырсаңыз, уақыт тез өтіп, мылжың, бос сөзді көп айтатын немесе пессимист адамдармен бірге болсаңыз, уақыт журмей қояды.

Осы күнге дейін ғылымның өзі уақытқа нақты анықтама берген жоқ. Біреулер уақыт бір орында тұрады, тек біз оны баспалдақ сияқты аттап өтудеміз десе, енді біреулері ол өз жолымен жүруде, біз ілесуші ғанамыз деп жауап беруде. Зерттеулер көрсеткендей, адам миында немесе ағзасында нақты уақытты есептеп отыратын бөлшек жоқ.

Фаламтор материалынан.

оқиға

— история

тікелей байланысты

— напрямую связана

жасы үлгайған сайын

— чем старше становится человек

жайбаракат күйде

— в состоянии покоя

мылжың

— болтун

ілесуші

— следующий за кем-то

А тобындағы сөздерді Ә тобындағы сөздермен байланыстырыңыз.
Қандай сөз тіркестері дұрыс болмақ?

A	Ә
1	2
Өлшем	булу, алу, толықтыру, көрсету, қабылдау, жасау, беру, көтеру.
Тәжірибе	алу, ету, жинау, бөлу, тексеру, қарастау, талқылау, жасыру, тапсыру, алмасу.

1	2
Уақыт	табу, беру, бақылау, өткізу, басқару, іздеу, құрау, бөлу, болу.
Талап	көтеру, жоғалту, қою, асыру, арттыру, көбейту, ету.

Қажетті шылауларды қойып жазыңдар. Мезгіл мағынасын беретін сөздердің астын сызыңдар.

1. Пән олимпиадасы сағат ондарға ... басталатын болды (шамалы, қарай, кейін).
2. Ертең ... сегізде мектеп алдында жиналу керек (қарай, тұра, сияқты).
3. Күнде сағат тоғызға ... бір топ бала денешшынықтыру алаңына жиналады (бойынша, таман, шамасында).
4. Түстен кейін үштер ... олимпиаданың қорытындысы шығады (қарсаңда, шамасында, кейін).

Сөйлемдерді толықтырыңдар.

Өкінішке орай, досым каждый день сабакқа кешігіп келеді. Каждую неделю ағылшын тілі курсына барып журмін. Анам каждый час мені тексеріп тұрады. В неделю один раз достарыммен музайдынына барып журмін. Каждый месяц уш пәннен тестілеу өткізіледі. В год два раза конференция болады. В неделю три раза куреске барамын.

Сұрақтарға жауап беріңдер.

Сенің сабакқа дайындалуыңа күніне қанша уақытың кетеді?

Білімінді көтеруге мектептегі сабакқа кеткен уақыт жеткілікті ме?

Оте білімді болу үшін адамға күніне қанша уақыт оқу керек деп ойлайсың?

Оқушыға қосымша білім алу керек пе? Не үшін?

Төменде берілген мақалды қазақшага аударыңдар. Мақалды қалай түсінесіңдер?

Деньги потерял — ничего не потерял. Время потерял — все потерял.

4-қадам

Әр күнің — жаңа өмір

“Уақыттың қадірін білген адам қатарынан озады” деген сөз халқымызда бұрыннан айтылады, “уақыт — су сияқты, қазір оны ұстамасаң, сосын кеш болады” деген пікірді де жиі естіміз. Осы қысқа сөздердің жиынтығында терең, маңызды ой жатыр. Адамды сынайтын да, болашағын айқындайтын да — уақыт. Адам өз уақытының патшасы болса, өмірі мәнді өтер еді.

Адам баласына берілген ең баға жетпес құндылықтардың бірі — уақыт. Уақытыңды бос өткізіп, уақыттан үтылсан, көп нәрсеге қол жеткізе алмайсың, ең жаманы — арманың мен мақсатыңа жете алмайсың. Жан-жағымызда уақыт өлшемі — сағаттар, кез келген аялдамада уақыт кестесі ілулі түрады. Бұл не үшін? Візге уақыт сияқты қымбат нәрсені қадірлей білуге үйретеді. Әр уақыт, сағат, минут есептеулі. Әрине, сағатқа бағынышты болу қыны. Бірақ ол өте керек әрекет болуы керек деп ойлаймыз.

Қазіргі уақытта біздің уақытымызды ұрлайтын жаулар көбейген. Соның бірі — теледидар, ал екіншісі — ғаламтор деуге болады. Ал, сендер уақыттарыңды неге жұмсал жатырысыңдар? Ойланасыңдар ма?

Әр күнің жаңа өмір екенін ұмытпағаның жөн. Уақытыңды, өмірінді қадірле!

Аударыңдар. Қазақша нұсқасына жауап беріңдер.

Ты, обычно, планируешь свой день?

Ты часто встречаешься с друзьями?

Ты находишь время для занятия спортом?

Чем ты занимаешься целый день?

Оқындар, екінші бағанды толтырыңдар, етістіктерді болымсыз түрде жазындар.

№	Таңертең не істеймін?	Таңертең не істемеймін?
1	2	3
1.	Мен күнде ерте оянамын.	Мен ерте оянбаймын.
2.	Күнде сағат 6-да тұрамын.	
3.	Күнде таңертең жаттығу жасаймын.	

1	2	3
4.	Күнде саябақта жүгіремін.	
5.	Міндетті түрде салқын сумен жуынамын.	
6.	Таңғы асымды ішемін.	
7.	Таңғы 8-де сабағыма кешікпей келемін.	
8.	Сабақ басталмай тұрып ерте келемін.	

Тапсырма. Ойды аяқтаңдар. Мағынасы тұра келетін етістіктерді қолданыңдар.

Сен тұске дейін не істейсің?

Мен тұске дейін

жаттығуға .... .
тіл курсына .... .
сабаққа .... .
ғаламторда .... .
ата-анама .... .

Сен түстен кейін не істейсің?

Мен тұске дейін

музыка мектебіне .... .
сабаққа .... .
үйге .... .
спортзалға .... .
достарыммен .... .
репетиторға .... .

Тапсырма. Өлеңді оқып, жаттап алыңдар.

Уақыт қадірі

Жас болып мәңгі жүрмейсің,
Мәңгілік өмір сүрмейсің.
Үнемдеп жұмса уақытты,
Бітеді ол қашан білмейсің.

Шуағын көктем төккенде,
Мерзімі келіп жеткенде,
Уақытқа үнсіз бағынып,
Өседі гүлдер, шөптер де.

Ойлама бәрін білем деп,
Шалқып та тасып жүрем деп.
Уақытың — алтын қазынаң,
Жұмсауың керек үнемдеп.

Айбының асып тұрса да,
Байлығың тасып тұрса да,
Уақытың — ақшаң қолдағы,
Ақшанды босқа жұмсама.

Ойланып көрші, жарқыным,
Керек пе қымбат алтының?!
Өмірің қалса жарты күн,
Уақытың қалса жарты күн?!

Ойланбай неге келеміз?
Дүние десе — өлеміз!
Уақытың өтсе, жоғалса,
Уайымдамаймыз неге біз?!

Алмас Теміrbай

Тапсырма. Аударындар.

Строго говоря, **время** — это физическая величина. В природе нет специального эталона времени, мы сами его определили для себя. Именно поэтому философия, например, рассматривает время как некую метафизическую величину, придуманную человеком для своего удобства, которой на самом деле не существует. Но нам с вами ещё рано вдаваться в такие подробности. Может быть, кто-то из вас станет физиком или философом, откроет собственную теорию времени и узнает что-то новое об этом уникальном явлении.

5-қадам

Уақытты бағалаған озады

Халқымыз уақытты бағалай білген адам бәрінен озады деп санаған. Ұлы тұлғаларды байқасак, уақыттарын құр босқа өткізбей, көп нәтижеге жеткен. Бірақ олар да біз сияқты бос уақыттарында өздері қызығатын істерімен айналысқан.

Мәселен, қазақтың шоқжұлдызы Шоқан кітап оқығанға құмар болғанын жақсы білеміз. “Жеті жүрттың

тілін білуге тиісті” хан тұқымы болғандықтан, Шоқан араб, шағатай тілдерін менгереді. Бұдан кейін оны өкесі сол кездегі Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны деп есептелінетін Омбының кадет корпусына береді. Зерек те зерделі Шоқан орыс тілін де тез менгерген. Шоқан бос уақытында Омбының кітапханасына жиі барып, ғылыми трактаттар оқыған, Азияны зерттеушілердің еңбектерімен оқып танысқан. Ол керемет суретші болыпты. Шоқан, негізінен, портрет, пейжаз және халықтың түрмиссалтын бейнелеумен айналысқан. Шоқаннан 150-дей сурет қалған.

Ал орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкин спортқа қатты қызыққан екен, гимнаст та болыпты, ат үстінде еркін отырган, ол да кәсіби деңгейде тамаша суреттер салған, өте жақсы билеген. Соның бәріне уақыт тапқан.

Д.И.Менделеев — ұлы химик, бос уақытында бағбаншылықпен, кітап тұлғасында айналысқан. Өз қолымен түрлі шабадандар жасаған.

озу	— опережать, обгонять
кәсіби деңгейде	— на профессиональном уровне
бағбаншылық	— садоводство
кітап тұлғасында	— переплетом книг

Тапсырма. Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Халқымыз уақыт туралы қандай пікірде болған?
2. Ұлы тұлғалар қалай көп нәтижеге жеткен?
3. Шоқан Үәлиханов қандай тілдерді менгерген?
4. Орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің қандай өнерлери бар?
5. Д.И. Менделеев бос уақытында немен айналысқан?

Мына берілген ретпен бос уақытың туралы әңгімелеп бер.

Бос уақыт дегенді қалай түсінесің?

Бос уақытың және теледидар, ғаламтор.

Бос уақытың және спорт.

Бос уақытың және кітапхана.

 Берілген тірек сөздерді қолданып “Менің бір күнім” атты әңгіме құрастырып жазыңдар.

Жоспарлау, босқа өткізу, жан-жақты, тырысу, үлгеру, күні бойы, алдын ала, мәнді өткізу.

Оқындар, өз иүсқаларыңды айтындар.

- Өкем әр күнімді жоспарлауға үйретті. Ал сені ше?
- Мен күнде үйықтар алдында ертеңгі күнімді жоспарлаймын. Ал сен ше?
- Мен уақытымды тиімді өткізуге тырысамын. Сен ше?
- Мен күнімді бос өткізбеймін. Сен ше?
- Мен демалыс күндері табиғат аясында демаламын. Сен ше?

2.2. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

1-қадам

Қазақстан — 2050. Мәңгілік Ел

Елбасы, Қазақстан Республикасының Тұнғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан жолы — 2050: бір маңсат, бір мұдде, бір болашақ атты Қазақстан халқына жолдауын жолдады. Жолдауда Президент Мәңгілік Ел идеясын жариялады.

“Мәңгілік Ел — ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман — әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан орын алатын Тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман: тұрмысы жақсы; тұтіні тұзу үшқан; үрпағы ертеңіне сеніммен

қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық”, — деді Елбасы.

Мәңгілік Ел болып қалу үшін Елбасы не істеу керек-тігін де айтты:

- елді индустрияландыру;
- жасыл энергетикаға көшу;
- еңбек ету;
- тіліміз бен дінімізге берік болу;
- елдің тыныштығын сақтау;
- көрші елдермен татулық қарым-қатынас жасау;
- жас үрпақты бабалар өситетімен тәрбиелеу және оларға терең білім берді;
- ғылымды дамыту сынды т.б. өзгедей маңызды міндеттерді белгілеп берді.

Мәңгілік Ел идеясының нығая түсінен Қазақстан халқы Ассамблеясы да ұлken үлес қосуда. Елімізде этносаралық төзімділік, келісім, татулық салтанат құруда.

Еліміздегі барлық этнос өкілдерінің Қазақстанның өркендеуіне үмтүлік осынау үлттық бірлігімізді білдіреді.

мұдде	— интерес, цель
жолдау	— послание, обращение
жариялады	— объявил
асыл	— здесь: светлая
терезесі тен	— здесь: равноправый
атану	— называться
тұтіні тұзу үшқан	— здесь: мирный
акиқат	— действительность
қаладық	— здесь: основали
іргетас	— фундамент
дін(імізді)	— менталитет
тыныштық	— мир и спокойствие
татулық	— дружественные
төзімділік	— толерантность
келісім	— согласие
салтанат құруда	— торжествует
үмтүлік	— стремление

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Президент өз жолдауында нені жариялады?
2. Мәңгілік Ел деген не?

3. Мәңгілік Ел болып қалу үшін не істеу керек?
4. Қазақстан халқы Ассамблеясы не нәрсеге үлес қосуда?
5. Елімізде не салтанат құрудар?

“Мәңгілік Ел идеясын мен қалай түсемін?” деген тақырыпта әссе жазындар.

Тапсырма. Диалогтің сыңарларын толықтырып айтындар.

— Елді индустримальдыру Мәңгілік Ел идеясына ене ме?

— ...

— Жасыл энергетикаға көшу ше?

— ...

— Мәңгілік Ел болып қала беру үшін еңбек етуді басты міндет деуге бола ма?

— ...

— Тілімізді, ділімізді дамыту ше?

— ...

— Мәңгілік Ел идеясының ең басты міндетіне бей-бітшілікті сақтауды жатқызуға бола ма?

— ...

— Көрші елдермен бейбіт қарым-қатынас ше?

— ...

— Жас үрпақты тәрбиелеумен терең білім беруді Мәңгілік Ел идеясы деуге бола ма?

— ...

— Фылымды дамыту ше?

— ...

Тіл білімі

Есімшениң жіктелуі

✓ 1. Есімшелер жіктеледі: Мысалы:

✓ Мен ашқан+мын

Біз ашқан+быз

✓ Сен ашқан+сың

Сендер ашқан+сындар

✓ Сіз ашқан+сыз

Сіздер ашқан+сыздар

✓ Ол ашқан

Олар ашқан

Тапсырма. Берілген есмішелерді жіктендер.

Алған, берген, баратын, келетін, сөйлейтін, сұрамақ, түзетер.

Абайдың “Фылым таппай мақтанба” өлеңінің идеясының *Мәңгілік Ел* идеясымен үндестігін айтындар. Өлеңді жатқа оқындар.

Фылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа құлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеніз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой —
Бес асыл іс, көнсеңіз...

2-қадам

Қазақстан халқы Ассамблеясы

Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің идеясы негізінде құрылды. Ассамблеяны құру қажеттілігі: елімізде байырғы халық — қазақтардан басқа жүздеген ұлт өкілдері мекен етеді, сондықтан ол тәуелсіз көпэтносты мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туынады. Ассамблея елімізде этносаралық қатынастарды бірлік, татулық, келісім, төзімділік негізде дамытуға, мәдениетаралық диалогті нығайту мақсатында дүниеге келді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа үйистыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен ел дамуының мақсатына үлес қосып келеді. Ассамблея қызыметінің арқасында этносаралық және конфессияаралық келісімнің айрықша үлгісі қалыптасты. Қазақстанның көпэтностық кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады.

Бұгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің саны қазір 800-ден асады. Елімізде 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар, 7 тілде телебағдарламалар шығады.

2008 жылғы 20 қазанды Қазақстан Республикасының “Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы” Заңы қабылданды. Осы заң Қазақстан халқы Ассамблеясы мен оның құрылымдарының мәртебесін заң деңгейінде бекітті. Ол Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын үйімдастыру төртібін айқындайды.

негізінде
қажеттілік
құру
байыргы
тұрғысына
тұрақты
өкілдер
үйыстыру
айрықша
кеңістік
өзар түсіністік
орнау
құрылым
айқындайды

— на основе
— необходимость
— создание
— коренный
— здесь: в целях
— стабильное
— представители
— сплочение
— уникальный
— пространство
— взаимопонимание
— установиться
— структура, строение
— определяет

Сұрақтарға мәтін бойынша әңгімелендер.

1. Қазақстан халқы Ассамблеясы қашан құрылды?
2. Ассамблеяны құру қажеттілігі болды ма?
3. Ол неден туындалады?
4. Ассамблея қандай мақсатта дүниеге келді?
5. Ассамблея арқасында Қазақстанда не орнады?

Тапсырма. “Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуы” деген тақырыпта әссе жазыңдар.

Берілген сөздерді қолданып рұқсат және кешірім сұрауды үйреніңдер, осы үлгіде диалог құрып, сөйлесіңдер.

- Кешіріңіз.
- Кешіріңіз, рұқсат па?
- Сұрауға рұқсат па?

- Кіруге бола ма?
- Шығуға бола ма?
- Даңға шығуға бола ма?
- Айтуға бола ма?
- Оқуға рұқсат па?

Тіл білімі

Есімшелер жіктеліп, іс-әрекетті нақтылай түседі.

Олар сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады. Кейде зат есім сөздің алдында келіп, анықтауыш та болады.

Баяндауыш	Анықтауыш
<p>Жолаушылар өбден шаршаган. Ол еңбекпен ақша тапқан. Нұралы есепті тез шығаратын.</p>	<p>Шаршаган жолаушылар демалды. Тапқан ақшанды үнемде. Шығаратын есеп өлі көп.</p>

Тапсырма. Мәтінді көшіріп жазындар. Сөйлемдердегі есімшелдердің қандай сөйлем мүшесі болып тұрғанын анықтаңдар.

Елімізде Қазақстан халықтары Ассамблеясы құрылған. 1995 жылы құрылған Ассамблея елімізде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде үлкен үлес қосуда. Ассамблея құру қажеттілігі көпэтносты мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған. Мәдениетаралық диалогті нығайту мақсатында дүниеге келген Ассамблея елімізде тыныштықтың салтанат құруына қызмет етіп келеді. Жыл сайынғы халықтық-мекемелер дәстүрге айналған. Қазақстан Республикасының “Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы” Заны қабылданған. Бұл қабылданған заңда Ассамблеяның жұмысын ұйымдастыру төртібі анықталған.

3-қадам

Қазақ халқының өнегесі

Кеңестік дәуірде сан мындаған адам саяси құғын-сүргінге ұшырады. Құғындалған халықтың көп бөлігі Қазақстанға жер аударылып келді. Босқын болып, арып-ашыған қасіретті адамдарды қазақтар жатсынбай,

бауырына тартты. Мындаған отбасыларын паналатып, бір үзім нанын бөліп жеп, оларды ажалдан алыш қалды. Ашаршылық, сталиндік репрессия сияқты нәубет жылдарында қазақ халқы құғын көргендеге кеңдігін, дарқандығын көрсете білді. Бүгінде де қазақ халқы еліміздегі ұлтаралық келісімге, өзара түсіністікке үйіткы болуда.

Қазақ жеріне өртүрлі халықтардың қоныс аударуы патшалық Ресей кезінде және одан кейін XX ғасырдың 30—40-жылдары жүргізілген сталиндік құғын-сүргін кезеңінде іске асырылды. Сталиндік саясат салдарынан сенімсіз халықтар қатарына қосылған 110 мың корей 1937 жылды Қыыр Шығыстан Қазақстанға қоныс аударылды. Олардың қатарын 1939 жылды Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан күштеп қоныс аударылған 103 мың поляк пен Балтық жағалауы елдерінің халықтары, 1941 жылды Ресейдің Поволжье автономиясынан қоныс аударылған 349 мыңға жуық неміс, 507 мың Солтүстік Кавказ халықтары толықтырылды. Олар егеменді мемлекет құрудың Қазақстандық ұлгісін қабылдап, оның өркендеуіне патриоттық үлес қосуда.

саяси құғын-сүргін
жер аударылды
босқын
арыш-ашыған
қасіретті
жатсынбай
паналату
ажалдан алыш қалды
нәубет жылдары
кеңдігін
дарқандығын
көрсете білді

— политическое изнание, репрессия
— высланы
— здесь: репрессированные
— измученные
— многострадальные
— не чуждаешься
— предоставить крышу
— спасли от смерти
— годы бедствий
— добродушие
— доброжелательность
— проявили

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Кеңес дәүірінде сан мындаған адам неге ұшырады?
2. Олардың көбі қайда жер аударылды?
3. Қасіретті адамдар қазақтар қалай қарсы алды?
4. Оларды ажалдан қалай аман алыш қалды?
5. Қазақ халқы қандай қасиеттерін көрсете білді?

Тапсырма. “Қазақ жеріне қоныс аударылғандар” деген тақырыпта шағын ақпарат беріндер.

Тапсырма. “Қазақ халқы кеңдігін, дарқандығын көрсетті” деген тақырыпта әңгіме құрастырыңдар.

 Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойып көшіріндер.

Қазақстанның байырғы ... — қазақтар. Қазақ халқынан басқа елімізде жүзден астам ... тұрады. Қазақстан Республикасының халқы өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа ... жатыр. Бірліктің ... ретінде қазақ халқы өзінің тарихы қызметін адал атқарып келеді. Бүгінде қазақтардың саны бүкіл Республика халқының басым көбін ... .

Қазақстандық этностар Қазақстан Республикасын өз ... санайды.

Керекті сөздер: тұрып, ұлт өкілдері, тұрғындары, Отаны, құрайды, ұйытқысы.

Тапсырма. 1. Этносаралық құндылыққа жатпайтын иүсқаны белгілеңдер. 2. Қазақстан халқы Ассамблеясы қашан құрылды?

а) бірлік;	а) 1998 ж.;
ә) төзімділік;	ә) 1990 ж.;
б) келісім;	б) 1991 ж.;
в) қысым;	в) 1995 ж.;
г) азаматтық теңдік.	г) 2001 ж.

Тапсырма. Құндердің аттары болатынын біліп алыңдар. Әңгіменегі адам аттарының орнына өздеріңің билетін кісі есімдерін қойып әңгімелендер. Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Кеше деп қай күнді айтады?
- Кеше деп бүгіннен бір күн бұрынғы күнді айтады.
- ...
- Алдыңғы күні деп қай күнді айтады?
- ...
- Ертең деп қай күнді айтады?
- ...
- Бұрсігүні деп қай күнді айтады?

- 1 қазан — алдыңғы күні
- 2 қазан — кеше
- 3 қазан — бүгін
- 4 қазан — ертең
- 5 қазан — бұрсігүні

Бұгін — менің тұған күнім. Алдыңғы күні Алуаға, Рауанға телефонмен айттым. Кеше Фарқат пен Айдана телефонмен құттықтады. Ертең мен Салтанаттың тұған күніне барамын. Бұрсігүні Димаш екеуміз Санат ағаға көмектесеміз. Ол жерде Мәлдір және Нұрсұлтанмен кездесеміз. Бәріміз ағаш отырғызамыз.

4-қадам

Этносаралық ерекше сенім

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне — Елбасына Қазақстан халқы Ассамблеясын өмір бойы басқару құқығы тиесілі. Ассамблеяның құрылымын Ассамблея Сессиясы, Ассамблея Қенесі, Ассамблея Хатшылығы, облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) Ассамблеялары құрайды.

Қазіргі уақытта Ассамблея құрамында 394 мүшебар.

Парламент Мәжілісіне Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланған 9 депутат еліміздің барлық этностары атынан өкілдік етеді. Еліміздегі 100-ден аса этностиң басын біріктіретін ҚХА тұрақтылықты сақтап, республиканың ілгерілей дамуы үшін маңызды рөл атқарды.

Жалпы алғанда, негізінен, Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этносаралық және конфессия-аралық ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Астана қаласында — Бейбітшілік және келісім сарайы салынды. Мұнда жыл сайын Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиялары, әлемдік дәстүрлі діндер съездері, өзге де маңызды іс-шаралар өтеді.

Қазақ топырағы — ынтымақтың мекені. Бірлік салтанат құрган мекенде ғұмыр кешкен халықтардың бас қосқан осы шеруінен шексіз махаббат сезіледі.

“Егемен Қазақстан” газетінен.

тиесілі — принадлежит

өкілдік етеді — осуществляет полномочное представительство

ахуал — атмосфера

жасалған — созданы

мекен — здесь: край
ынтымақ — дружба, единство
шеру — шествие

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Қазақстан халқы Ассамблеясын басқару кімге тиесілі?
  2. Ассамблея құрамы кімдерді қамтиды?
  3. Парламент Мажілісіне Ассамблеядан неше депутат сайланады?
  4. Республикада этностар үшін қандай жағдай жасалған?
  5. Бұл шеруден не сезіледі?
  6. Астана қаласында қандай сарай салынды?
- Тапсырма. Мәтінді оқып, әңгімелендер.

Досымызды сақтай білген елміз

Қазақстанның жері кең өрі бай. Оның табиғи байлығы көп, пайдалы қазбаларының қоры мол.

Қазақстанның халқы сауатты, білімді. Жұмысшылар, мамандар, ғалымдар жеткілікті. Қалаларының мәдениеті жоғары. Өндіріске керекті осы заманғы жабдықтар да бар. Қазақстанның болашақта күшті ел болуына мүмкіндік мол.

Қазақстанның болашағы онда тұратын барлық халықтардың келісімі мен бірлігіне байланысты. Қазақстанның ең зор байлығы — оның халықтары, олардың өзара татулығы.

“Бірлік болмай, тірлік болмайды”, — дейді қазақ мақалы. Шынында да солай. Бізге бірлік керек. “Біз ешкімге тиіспей жатқан елміз. Досымызды сақтай білген елміз”, — деп Қазыбек би айтқандай, Қазақстанда тұратын барлық халықтар татулық пен тыныштықты тілейді.

Берілген сөз тіркестері бойынша мәтінге түйіндеме (резюме) құрындар.

Халқы сауатты, жеткілікті, мүмкіндік, ұлт өкілдері тұрады, Ассамблеясы құрылған, біріктіреді, ең зор байлығы, дейді қазақ халқы, татулық пен тыныштықты тілейді.

Тапсырма. Нақыл сөздерді есте сақтаңдар.

Бақыттың атасы — бірлік, шешесі — ынтымақ.
Бөлінгенді бөрі жейді.

Төле би

Бақыт, қайда барасын?
Ынтымаққа барамын.

Мәтеп

Тапсырма. Берілген сөздерді қолданып толық диалог құрып, алғыс білдіріңдер.

Көп рақмет!
Сізге ризамын!
Сізге ... рақмет!
Көмегіңізге, ескергеніңізге,
жақсы тілегіңізге,
шақырғаныңызға,
жылы шыраймен,
қабылдағаныңызға...
Мен сізге дән ризамын!
Ештеңе емес
Мен сізге дән ризамын
Сіз көп мейірімділік таныттыңыз
Көп жасаңыз!
Сіз өте мейірімдісіз

5-қадам

Менің шешем қазақша өн айтатын

Мектепті бітіріп Алматыға жол тарттым. Қасымда анам — Тамара Ивановна бар. Түлкібастан шешем екеуміз пойызға отырдық. Әкем өзі шығарып салды. Пойыз Бурное бекетінен өткенде, қаранды түсті. Біз кең-байтақ Қазақстан жеріне сұңғы бердік. Шешем жас кезінде Қазақстанға пойызben алғаш келгенде, шексіз даламен он күн жүргенін еске алғып, маған әңгіме етіп айтып келеді. “Қазақтың жері қандай кең болса, халқы да сондай жомарт, кең ғой, шіркін! Мінезі қандай сабырлы”, — деп келе жатты. Радиодан өн естіледі. “Менің Қазақстаным” өні. Қайырмасына келгенде, анам жайлап қазақша қосылып айтты:

Мениң елім, менің жерім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім,
Тұған жерім менің — Қазақстаным!

Біздің жанымызда орта жастағы екі қазақ азаматы келе жатқан Түркістаннан отырыпты.

— Бұл әннің авторы — Шемші Қалдаяқов. Қазақтың ғаламат сазгері, — деді олардың біреуі.

— “Ана туралы жыр” да осы сазгердікі емес пе? — деді шешем.

— Сіз оны біледі екенсіз ғой. Иә, ол да Шемшінің әні.

— Өте жақсы ән! — деп, шешем оның қайырмасын қазақ тілінде әнімен қосып айтып берді.

“Қазақ жері — бесігім менің” аты кітабынан.

жол тарттым
қасымда
шығарып салды
бекет
өткенде
қараңғы түсті
сүңги бердік
жас кезінде
шексіз
еске алыш
кең
сабырлы
қосылып айтты

— здесь: отправился, поехал
— здесь: со мной
— проводил
— станция
— здесь: когда проехали
— стало темно
— здесь: все дальше уходили
— в молодости
— бескрайняя
— вспоминания
— здесь: широкая душа
— спокойный
— спела вместе

Тапсырма. Мәтінді оқып, әңгімелендер.

Қазақстан — көпүлтты мемлекет. Онда 100-ден астам ұлттар мен ұлыстар тату өмір суреті.

Қазақстанның байырғы халқы — қазақ халқы. Қазақ халқының бай тарихы бар. Оның тарихында аса ірі тарихи тұлғалар мол.

Халық туралы білу үшін, алдымен, оның тілін, салтын, тарихын, ұлы адамдарын білу керек. Тарихи тұлғалардың өмірін, ойларын, ісін білсөң, қазақ халқы туралы да білгенің.

Әл-Фараби былай деген: “Адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық — қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жержүзі осылайша қайырымды болмақ”.

Қазақ халқы — осындай қайырымды халық. Ол әрқашан мейірімді қонақжай.

Қазақстанды мекендейтін өртекті ұлттар бір-біріне көмектесіп, тату тұрады.

 Тапсырма. Төмендеғі тіркестерді қатыстырып түйіндеме (резюме) жазыңдар.

Көпұлтты мемлекет, тату өмір сүреді, байырғы халқы, бай тарихы бар, қазақ халқы туралы білгілерің келсе, қазақ халқы туралы ұғым туады, рас айтқан.

Тапсырма. Өлеңді жаттап алыңдар:

Әр адамда өз анасынан басқа,
Болу керек құдіретті төрт ана:
Тұған жері,
Тұған тілі,
Тұған дәстүр
Және тұған тарихы.

Мұхтар Шаханов

Тапсырма. Мәтінді көшіріп жазыңдар. Оны әссе етіп дамытып айтыңдар.

Қазақ — біздің бауырымыз

Мен *Отан, туган жер, қасиетті ел, халық* деген ұғымдардың мәнін өкемнің әңгімелері арқылы көбірек түсіндім. Бір ғажабы, сонда әңгімелердің беріне ол кісі қазақты қосып айтады. Себебі оның бар өмірі қазақтардың арасында өткендіктен болар.

“О, қазақ деген — жомарт халық қой!” — дейді бірде.

“Бәрімізге қазақтың қеңдігін берсін”! — дейді ол жүрт жиналған отырыстарда.

Міне, бұның бері — бала кезімнен көп естіп, ұмытыл-мастай болған сөздер. Кейін өкемнің қазақты неге бауыр санайтынын, неге айрықша құрметтейтінін түсіндім.

“Бізді сонда аман алып қалған — қазақ жері. Біз осы жерден пана тапқанбыз, — дейді өкем баяғыда бастан кешкен қызын күндерді еске алып. — Сонда аштықтан өлі құрып жеткен сенің Иван атаң мен өжең Мария Федоровнаға күш-қуат берген — өуелі құдай, содан соң қазақтар”.

Өкем айтқан осы сөз үлкен шындық екенін мен сезуші едім.

“Түркістан” газетінен.

2.3. СЫНЫБЫМЫЗБЕН ТЕАТРФА БАРАМЫЗ

1-қадам

Қазақ театры

Театр — көне грек сөзі. Ана тілімізге аударсақ, *көретін орын* деген қарапайым мағына береді.

Театр — жеке-дара өнер ордасы ретінде Ежелгі Грекияда қалыптасты. Сахналық өнердің комедия және трагедия жанрлары да сол дәуірден бастау алады.

Ал қазақ театрының тарихы XX ғасырдың 14—15 жылдарынан басталады. Сол жылдары ана тіліміздегі алғашқы драмалық туындылар жазылып, әуесқой артистердің күшімен сахнада қойылды. 1917 жылы маусым айында Ойқұдық жайлауында (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы) Мұхтар Өуезовтің “Еңлік—Кебек” трагедиясы алғаш рет сахналанды.

Біздің тұңғыш кәсіби театрымыз 1925 жылы Қызылорда қаласында ашылды. 1928 жылы өнер ордасы жаңа астана — Алматыға қоныс аударып, Қазақтың мемлекеттік драма театры атанды.

Театр алғаш рет құрылған жылды онда Иса Байзақов, Өміре Қашаубаев, Қалибек Қуанышбаев, Елебек Өмірзақов, Серке Қожамқұлов, Жұмат Шанин, Шара Жиенқұлова және тағы басқа өнер тарландары қызмет етті. Олар театр тарихына өшпес із қалдырды. 1926—1932 жылдары театрға актер және режиссер Жұмат Шанин басшылық жасаған.

қойылым — постановка
өнер ордасы — центр искусство

Тапсырма. “Teatr дегеніміз не?” деген сұраққа бірнеше нұсқа берілген, өзің қай пікірге қосыласың әрі не қосар едің?

1. Рухани кемелдік пен мәдени өсуге ықпал ететін бірден-бір орын — театр. Ол — өнеге көзі, тәрбие ошағы.

2. Театр — өмірдегі түрлі жағдайларды сахраналандыру. Өмір шындығын көрерменге қойылым арқылы жеткізу. Мен ауылдық жерде тұрамын. Бізде театр жоқ. Ол туралы мендегі түсінік көгілдір экран арқылы қалыптасқан секілді.

3. Мениң түсінігім бойынша, театр — өмірді сахраналау. Ол адамның ой-санасын жетілдіреді. Өмірдің мұнды, қызықты сәттерін көрерменге жеткізеді. Қазіргі қазақ театрларының орны ерекше. Театр туралы газет, журналдардан оқығаным болмаса, барып көрмедім.

Сұрақтарға бірнеше нұсқаны қолданып жауап беріндер.

Кеше қайда бардыңдар (театр, кітапхана, көрме)?

Өткен жекесенбіде қайда болдың (ойын-сауық орталығы, цирк, қонақ)?

Досың сенбі күні қайда бармақшы (базар, мұражай, ат жарысы)?

Осы аптада отбасыңмен қайда бармақшың (кино, жастар театры, стадион)?

Тіл білімі

Көсемшे

Тиянақсыз тұлғада келіп, көмекші етістіктермен тіркесу арқылы күрделі етістік тудыратын етістіктің түрін көсемшे деп атайды.

Тұлғалық белгілеріне қарай көсемше үш түрлі болады:

- 1) өткен шақ көсемше;
- 2) келер шақ көсемше;
- 3) ауыспалы шақ көсемше.

Көсемше етістік түрлеріне (негізгі және туынды) немесе етіс, болымсыз етістік тұлғаларына мынадай жүрнақтар жалғану арқылы жасалады: 1) -a/-e-й жүрнағы арқылы ауыспалы осы шақ және келер шақ жасалады; 2) -ын/-ин/-н жүрнағы арқылы өткен шақ көсемше жасалады. 3) -галы/-гелі/-қалы/-келі жүрнағы

арқылы істің басталмағанын, оның тек келешекте болатындығын білдіретін келер шақ көсемші жасалады.

Мысалы: Директор осы талаптар туралы қосымша айт+а кетті. Жұмысты бірден бітір+іп келдім. Досым сізбен таныс+қалы келді.

Көсемшениң сөйлемдегі қызметі

Пысықтауыш	Баяндауыш
Көсемші іс-әрекеттің түрлі күйін білдіріп, пысықтауыш болады.	Көсемші күрделі етістіктің құрамында келіп баяндауыш болады.
Мен сізбен ақылдақсалы (не үшін?) келдім. Ол жымыш (қалай?) күліп қойды. Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың.	Анам оған ақша берे салды. Досым Астанага барып келді. Түнде жаңбыр жауыпты.

 Берілген етістіктерден көсемші тұлғасын жасап жазындар. Көсемшениң түрін анықтаңдар.

Улгі: жаз — жаз+а — жаза бастады, жаза келді, жаза алды, жаза жүрді, жазып кетті, жазғалы жүр.

Ал, тында, айт, сөйле, сана, ойна, қара, кездес, дамыт, тексер, тапсыр, ұғын.

Тапсырма. Шағын мәтіндегі етістіктерді көсемшениң өткен шағында қолданып жазындар.

Ашық аспан астында салынған театрлар амфитеатр деп аталды. Қойылымдар әуелгіде тек күндіз қойыл.... . Театр шатырының болмауы, табиғи жарықты пайдалану алғашқы грек театрлары аумағының өте үлкен болуымен байланысты еді. Археологтердің есептеуінше, ежелгі афиндық театрға 17000 көрермен, Эфес театрына 23000 адам, ал Аркадиядағы Мегалополь қаласының театрына 44000 адам сыйып кет.... . Театрлардың мұншалықты қең болуы қала халқын толық қамту мақсатынан туғаны түсінікті. Бұл, әрине, грек мәдениетінің дамуына елеулі үлес қос...

Тапсырма. Өнер туралы мақал-мәтелдерді оқып, мағыналарын түсіндіріңдер.

1. Ақыл көпке жеткізер,
Өнер көкке жеткізер.

2. Өнерлінің өрісі ұзак.
3. Өнерлі жігіт өрде озар,
    Өнерсіз жігіт жер соғар.
4. Жігітке жеті өнерде аз.

Есте сақтаңдар!

Бүгінде елімізде 35 кәсіби театр, соның ішінде 9 қазақ драма театры, 6 музыкалық драма театр, 2 балалар мен жасөспірімдер театры, 3 музыкалық драма театр және 5 қуыршақ театры және 17 жеке театр жұмыс істейді.

2-қадам

Астана-Опера

Астананың төрінен орын тепкен, теңдесі жоқ архитектуралық туынды “Астана-Опера” театры біздің мактандышымызға айналды. Оның тұсауы кесіліп, қазақ өнері тарихында жаңа леп пайда болды десек артық айтпағанымыз. Орталық Азия аумағы бойынша ерекше нысан саналатын өнер ошағының жалпы аумағы 64 163 шаршы метрді қамтиды. Қасбетіндегі бағаналарының биіктігі — 23 метр. Салыстырмалы түрде айттар болсак, Мәскеудегі Үлкен театрдың бағаналары одан өлдекайда төмен — 11 метрғана. Елордалық жаңа театр ғимараты классикалық эллинизм, маньеризм және барокко стилінде бой көтерген. Ежелгі грек-рим мәнері мен қазақ ұлттық сөүлет өнерінің озық үлгілері үйлесімді сабактастырылған

театр XXI ғасырдағы адамзат өркениетіне қосылған қомақты мұра болып танылды. Арқаға сөн берген сөүлтті ғимарат заманауи талапқа сай сахналық және жарық беруші құрылғылармен жарақтандырылған. Бұл өнер ошағында 250 орындық камералық музика залы, мұражай, мейрамхана, асхана, 326 орынға арналған жерусті автотұрағы мен 92 орындық жерасты паркингі жұмыс істейді.

тәндесі жоқ — не имеющий себе равных
өнер ошағы — очаг искусства

Сұрақтарға мәтін бойынша жауп беріндер.

1. Астананың төрінен орын тепкен қандай театр біздің мақтанышымызға айналды.
2. Қасбетіндегі бағаналарының биіктігі қанша метр?
3. Мәскеудегі Үлкен театрдың бағаналары қанша метр?

Мәтіннен көсемше тұлғасында тұрган етістіктерді теріп жазыңдар.

Астаналық театр сахнасының шымылдығы Мұқан Төлебаевтың “Біржан—Сара” лирикалық-драмалық туындысымен ашылды. Үлттық операдағы Біржан рөлін Ресейдің Мария театрының әншісі Ахмет Агади, ал ақын Сараны танымал опера әншісі Нұржамал Үсенбаева сомдап, көрмермендерді таңғалдырды.

Опера труппасы қазақ композиторларының, атап айтсақ, А.Жұбанов, Л.Хамиди, Е.Рахмадиев шығармалары, сонымен қатар Верди, Россини, Оффенбах, Бородин және Бернстайн операларынан үзінділер орындалап, репертуарларын байыта түсude.

Жер бетіндегі ең көне Сан-Карло театры Қазақстанға алғаш рет гастрольдық сапармен келді. Тек екі күн болды. Екі күн “Астана-Опера” театрында керемет өнер салтанаты болды.

Тапсырма. Көп нүктенің орына керекті сөздерді қойып жазыңдар.

“Театр” мынадай түрлерге ... : драмалық театр, опера және балет театры, құыршақ театры. Көне заманнан театр ... өнер болып табылады.

Театрдың дамуы қоғамның, өнердің дамуынан бөлініп

...

1934 жылы қазақтың тұңғыш ұлттық операсы — “Кыз Жібек” ... .

Керекті сөздер: шықты, ұжымдық, бөлінеді, қойылды.

Спектакль

Көне заманда спектакльдер көрсетілген кезде барлық, жұмыстар тоқтатылып, соттар жабылып, түрмедегі адамдар босатылатын. Театрга ерлер, әйелдер, балалар, тіпті үй құлдарына дейін — бәрі баратын.

Б.з.д. IV ғасырдан бастап женімпаз драматургтердің есімі мәрмәр тақталарға жазыла бастады. Театрларда әйел рөлдерін ерлер орындағы. Актерлердің бәрі де бетперде, әдемі костюмдер, бойларын ұзын қылып көрсететін табаны биік аяқиім (20—30 см) және биік басқиім киіп ойнады. Үлкен театрда бетперделер көрермендердің артистерді алыстан көруі үшін ыңғайлы болып, артистер ауыстырыу арқылы екі-үш рөлді бір-ақ орындағы.

Тапсырма. Сұхбатты қажетті етістіктерді қойып аяқтаңдар.

1. — Алтын, қараңғыда қайда ... ?

— Театрға, қойылымдар кеш басталады ғой, бүгінгі қойылым 7-де ... .

— Театрға жіі ... ?

— Жоқ. Уақыт болмайды, бүгін ғана ... .

2. Кеш болса үйде отырмайсың, қайда ... ?

— Өуежайға, досымды ... .

— Қандай досың ... ?

— Қөптен көрмеген досым, анда-санда скайппен сөйлесіп тұрамыз, ал осы жазда келемін деп ... .

— Жолың болсын, көзайым болғайсың!

3-қадам

“Жас саҳна” театры

Алматыда “Жас саҳна” театры ашылды. Театр — шағын, 120 адамдық. Мұндай камералық театрлар шетелдерде жастардың жиі баратын орнына айналған. Камералық театрдың ерекшелігі, актер мен көрермен бір-біріне өте жақын отырады. Артистің бойында кішкене жасандылық болса, көрермен оны байқап қояды. Бұл

театрда бірінші актерлік шеберлік ескеріледі. Кең декорациялы қойылымдар мұнда қойылмайды. Бір адам ойнайтын спектакльдер де бар. Пушкиннің “Евгений-Онегинің” “Артишок” театрының директоры Вероника Насальская жалғыз өзі осы сахнада ойнап шықты. Бір актер бүкіл залды үйіткес, өзіне үйіріп алды. Міне, өнердің құдіреті. “Жас сахнада” Мұсірепов, Лермонтов атындағы театрлардың актерлері, киноактерлердің ең үздіктері арнайы шақыртумен ойнайды.

Өкінішке орай, қазіргі кезде театрға көрермен келе бермейді. Бірақ, қазақтың өу бастағы театрға деген көзқарасы өте жақсы болған той. Мысалы, Жұмат Шанин қойған “Арқалық батыр” қойылымы екі күн жүреді екен, бір бөлімінің өзі 3 сағат қойылатын болған. Сол кезде 6 сағаттық спектакльге екі күн уақытын бөліп келетін көрермен болышты. Сонда ине шапшар орын қалмайды екен.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Театрға жиі бару үшін не істеу керек деп ойлайсындар?

2. Театрдың адам өмірінде алатын орны қандай?

Тапсырма. Сөйлемдерді көсемше тұлғасындағы сөзben то-лықтырып жазыңдар.

Көрермендер қойылымды қөре ..., сан-қилы ойға қалады. Осы қойылымдар арқылы шынайы өмірдегі проблеманы ..., қоғамға ой сала аласың. Өкініштің, ауылда театр жоқ болғандықтан, мықты өнер туындыларын көру арман. Неге артистер ауыл-ауылды аралап ..., халыққа театр өнерін дәріптемейді?

Тапсырма. Берілген көсемшени жіктеңдер.

Сахналап көрсетті, қөре бастады.

	Жекеше түрі		
Жақ	Откен шақ көсемше	Келер шақ көсемше	Ауыспалы шақ көсемше
Мен			
Сен			
Сіз			
Ол			

Тапсырма. Сұхбатты толықтырындар.

1. — ...?

— Кеше театрға барғанбыз.

2. — ...?

— Жаңа қойылым болды. Бүгінгі өмірді суреттейді, отбасы құндылықтары туралы жақсы айтылды.

3. — ...?

— Жаңадан ашылған театр екен, “Жас сажна” деп аталағы. Шағын ғана, жас артистер, сондай мықты ойнайды, риза болдым.

4. — ...?

— Мен театрды жақсы көремін, шынайы, өзің ортасында жүргендей боласың, театрға қызығуыма анам себепкер болды.

5. — ...?

— Анаммен бірге балаларға арналған құыршақ театрынан бастағанмын, кейін жасөспірімдер театры, анам артист болғанды армандаған екен, ол қісі ән салады, поэзияны сүйіп оқиды.

6. — ...?

— Мен де ән саламын, қобыз тартамын, бірақ артист болуды армандамаймын, маған ұнайтын нәрсе — мүсін жасау, мүмкін мүсінші болармын.

4-қадам

Театрға баруды білеміз бе?

Театр — шынайы биік өнер. Театр сан ғасырлар бойы адамның рухани ой-әрісін кеңейтуге қызмет етіп келе жатыр. Бірақ біз сол театрдың қызметін бүгінде қалай пайдаланып келеміз? Театрдағы қойылымдарды тамашалауға уақыт таба білеміз бе? Театрға бару әдебін білеміз бе? Қарапайым тамақ ішу әдебі сияқты театрға бару, театрда қойылымды тамашалау әдебі бар. Бұл әдеп басқа әдептерге қарағанда адамның рухани байлығының дәрежесін ғана емес, сондай-ақ отбасында алған тәрбиесін көрсетсе керек.

Театрда өзін дұрыс ұстай білудің де маңызы зор. Ең бастысы, қойылымда тыныш әрі мұқияттың да отыру және қойылым аяқталған соң қол шапалақтаудан тұрады

екен. Міне, осының бәрі негізгі театр әдебіне жатса керек. Айтпақшы шымылдық жабылмас бұрын орындарыңыздан тұрып, кетіп қалмақтыздар. Залда отырып сейлеу, актерлердің ойынына баға беру, өз ойын білдіру немесе телефонмен сөйлесу де әдепсіз қызықтарға жатады. Театрга ерекше талғаммен киініп келуді де ұмытпаған жөн. Себебі театр — мәдениет ошағы.

Қазақ театрының дамуына өзіндік үлес қосқан жазушы Жұсіпбек Аймауытов: “Театр ермек те, көңіл көтеру де емес, ол — ұлгі, ол — тәрбие, өнер орны”, — деп бұл өнердің халықтың рухани жетілуіне, мәдени толысуына тигізер пайдасы зор екендігін білді.

 Мәтіннен есімше, көсемше тұлғадағы етістіктерді теріп жазындар, олармен сөйлем құрандар.

 Мақалдардан көсемше тұлғалы етістіктерді тауып, олардың қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын айтындар.

1. Ақылсыз адам айқайлай келеді,
Жан-жағын жайпай келеді.
Ақылды адам жай-жай келеді,
Жан-жағын байқай келеді.
2. Адамды өмір үйретеді,
Үйренбесе күйретеді.
3. Жолға шықпай тұрып, жолдасынды сайла.
4. Сыпайы сызып айтады,
Шешен қызып айтады.
Шорқақ үзіп айтады,
Жаман бұзып айтады.

Тапсырма. Берілген шағын мәтінді қазақшаға аударындар.

В XVI веке в северной Италии появились грандиозные представления — *spectaculi*. Они включали не только танцы, но и конные представления и битвы. Екатерина Медичи принесла интерес к танцам во Францию. Она же была первым спонсором балетов, и устраивала грандиозные *spectaculi*.

Первые балеты включали не только танцы, но и разговоры и элементы драмы. Постепенно танец вытеснил из балета элементы драмы. Во Франции балет сформировался как отдельный жанр. Балетные представления

теперь давали не только при дворе, но и в Вероне открылся театр Отеатрах.

Тапсырма. Шағын мәтінді оқып, оған сұрақтар жазып, етістіктердің астын сыйындар. Талдау жасандар.

Кейде артистердің ойнағанына көңілің толмай, қойылымнан әсер алмай шығасың. Өкініштің, көрермендерден “керемет спектакль көріп әсер алдық, жүргегіммен қабылдадым” деген сөздерді өте аз естіміз. Қазір театрға деген көзқарас өзгерді.

5-қадам

“Ақыл көпке жеткізер, өнер көкке жеткізер”

Сұлтан Қожықов — қазақтың дарынды режиссері, Мемлекеттік сыйлықтың иегері. Кезінде Олжас Сүлейменов: “Қазақ киносын ...уш бірдей алыш тіреп түр: оның бірі — Шәкен Айманов, Мәжит Бегалин және Сұлтан Қожықов”, — деген еді.

Сұлтан Қожықов 1923 жылдың 10 наурызында дүниеге келген. Ол 18 жасында Екінші дүниежүзілік соғысқа аттанады. Сұлтан атақты 28 гвардияшы Панфиловшылар дивизиясы құрамында соғысады.

Сұлтан керемет сурет салған, суретшілік оның тұқымында бар еді. Оның ағасы Құлахмет те дарынды суретші болған. Сол ағасының ақылымен Сұлтан ВГИК-тің режиссерлік беліміне оқуға түсіп, әйгілі режиссер Александр Довженконың алдынан дәріс алады.

Сұлтан Қожықов өмірінде небері 4-ақ картина түсіріпті. Тұңғыш туындысы “Біз Жетісуданбыз” деп аталған. Ол “Қыз Жібек” фильмі арқылы қазақтың нағыз кескін-келбетін көрсетіп, таңғажайып ақызына жан бітіріп, қазақ халқының терең тарихы мен салт-дәстүрін баршаға көрсете білген. Сұлтан Қожықов — біртуар дарынды тұлға, ол — біздің мақтандырымыз, ол — қазақ киносының классигі.

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Кино, театр өнеріне ерекше үлес қосқан қазақтың қандай тұлғаларын білесіндер?

2. Өзіңе өнердің қай жанры ұнайды?

Мәтіннен көсемше тұлғасындағы етістіктерді теріп жазындар.

Сұхбат. Екеуара рөлде оқындар.

— Қалайсың? Сен не киноға бармайсың ба? Қелісіп едік қой. Өлі жиналмасың той.

— Сәлем, Айдай. Қалайсың? Қазір анама көмектесіп жіберейін. Үлгереміз той. Үлгермесек басқа сеансқа кіреміз, уайымдамашы.

— Мен анама екі сағаттан кейін келемін дегенмін. Үлгермеймін той.

— Телефон шал, айт сеанс өзгеріпті деп. Билет алдық, сәл кешігіп келемін деші. Мен анамның тапсырмасын орындасам, үялмай киноға қалай бара аламын? Откен аптада уәде беріп едім, терезелерді жуып тазалаімын деп, соны әлі іstemедім. Бүгін ескерту жасады. Ұят болды. Сөзімде тұруым керек қой. Міне, осы — соңғы терезе. Бөрін таңтертең тұра сала тазалауға кіріскеңмін. Үлгермей жатырмын. Сәл шыдашы.

— Жарайды, маған да шуберек бер, екеулеп тез бітірейік.

— Міне, осының дұрыс болды, екеулеп тез бітірейік те, киномызға еркін барайық.

Тапсырма. “Елдің алдында жүрген соң жақсы жүр. Сахна өзі әдемілікке тәрбиелейді — дейді ҚСРО Халық артисі Асанәлі Әшімов. Осы пікірге қосыласың ба, өз ойың қандай? Бүгінгі кино мен театр адамдарды жақсылықта тәрбиелеп жатыр ма? Төменде берілген кестені толтырыңдар.

Қарсы пікір	Оң пікір

2.4. ДОМБЫРА ҮЙІРМЕСІНЕ ЖАЗЫЛДЫМ

1-қадам

Домбыра үйірмесінде

Мектепте домбыра үйірмесі бар. Мен осы домбыра үйірмесіне жазылдым. Менің бұл талабыма ата-анам да қуанды. Қазақ отбасылары сияқты біздің отбасымыз да домбыраны қатты құрметтейді.

Домбыра үйірмесінде жеті оқушымыз. Онда домбыра, жетіген, сазсырнай, шаңқобыз, дауылпаз, қобыз сияқты ұлттық музыка аспаптарымен таныстық. Оларды ойнауды үйренедік. Жеке орындауды менгердік, сондай-ақ оркестр құрамында да тарта береміз, концерттерге қатысамыз.

Үйірмеде бізге атақты күйшілер туралы қызықты әңгімелермен танысамыз. Олар туралы өз бетімізше деректер жинаймыз. Домбыра үйірмесі бізді жақсылыққа, сұлулыққа, еңбексүйгіштікке, өнерсүйгіштікке, білімге, икемділікке баулыды. Домбыра үйірмесі бізге үнайды.

Домбыра тәрбиелейді

Өнер адамды көп нәрсені білуге үмтүлдырады. Үмтүлдыс білімділікке, білімділік жасампаздыққа жетелейді. Музыка адамның мінез-құлқына, сезіміне әсер етеді. Ол тұлғаны қалыптастырады, өзіне сенімділікті өжеттілікті жетілдіріп, ұлттық ділдің сақталуына үлес қосады. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрді өркендетуге ықпал етеді. Жақсы өуеннің қоғамға, елге пайдасы зор.

Өнермен тәрбиеленген адам туған жеріне, еліне қызмет етуді мақсат тұтады.

Домбыра — қазақты осы заманға дейін рухтандырып келе жатқан аспап. Ол елдің мұң-муқтажын естіртті. Шаттығы мол заманда қуантты. Домбыра арқылы ой түзіліп, ішкі жан дүние емделеді. Сондықтан да домбыра тәрбие мен білімнің кілтіне айналып отырған.

үйірме
жазылдым
талабым
жетіген
сазсырнай

— кружок
— записался
— желание, стремление, цель
— семиструнный музыкальный
инструмент
— свирель своеобразная

шаңқобыз	— губной музикальный инструмент
дауылпаз	— ударный музикальный инструмент
қобыз	— смычковый музикальный инструмент
жеке отындау	— сольная игра (исполнение)
тарта береміз	— можем играть
икемділік	— гибкость, проворность, умелость
ұмтылдырады	— устремляет, тяга и знаниям
жасампаздық	— созидательность

Тапсырма. 1-, 2- мәтіндер бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мектепте қандай үйірмеге жазылдың?
2. Бұл талабыңа ата-анаң қалай қарады?
3. Қазақ отбасылары нені қатты құрметтейді?
4. Үйірмеде қандай ұлттық музикалық аспаптармен таныстық?
5. Музикалық аспаптарда жеке және оркестрде ойнауды үйрендің бе?
6. Кімдер туралы деректер жинадыңдар?
7. Домбыра үйірмесі бізді не нәрсеге үйретеді?
8. Өнер адамды неге жеткізеді?
9. Музика адамға қалай әсер етеді?
10. Өнермен тәрбиеленген адам қандай болады?
11. Қазақ халқын рухтандыратын не?

 “Домбыра адамды тәрбиелейді” деген тақырыпта өз сөздеріңмен монолог құрыңдар, оны эссе түрінде жазыңдар.

Тіл білімі

Тұйық етістік

Кимыл, іс-әрекеттің атын білдіріп, шақпен, жақпен байланысты болмайтын, есімдерше түрленетін етістіктің ерекше түрі тұйық етістік деп аталады. Мысалы: *Жақсы оқу* — *Отан алдындағы міндемтіміз*. Мұндағы тұйық етістік *оқу* атау тұлғасында тұрып, бастауыш қызметін атқарып тұр.

Тұйық етістік түбірге -у жүрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *айту*, *жазу*, *салу*, *бару*, *көрү* т.б.

Тұйық етістік заттық мәнде жиі қолданылғандықтан, зат есімдерге айналып кеткен тұйық етістіктері бар. Мысалы: *egey* (темір егейтін құрал), *kесey* (шоқты көсейтін темір құрал)

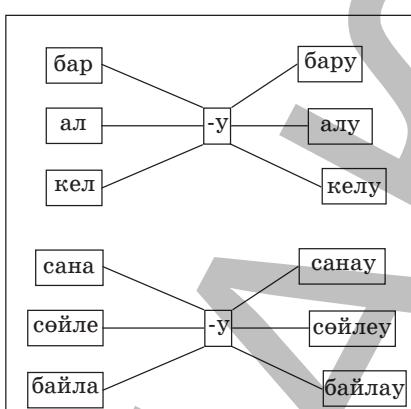
Тұйық етістік тәуелденеді, септеледі, көптеледі, бірақ жіктелмейді.

Түйік етістіктің септелуі

- A. оқу, жазуым
- I. оқудың, жазуымның
- Б. оқуга, жазуыма
- Т. оқуды, жазуымды
- Ж. оқуда, жазуымда
- Ш. оқудан, жазуымнан
- К. оқумен, жазуыммен

Түйік етістіктің тәуелденуі

- I ж. оқуым, оқуларым
- II ж. оқуың, оқуларың
оқуыңыз, оқуларыңыз
- III ж. оқуы, оқулары

Көптік жалғау жалғанады:
Ескерту+лер
Бағалау+лар
Жинау+лар

Тәуелдік жалғау жалғанады:
Ескертуім
Бағалауларың
Бағалауларыңыз
Жинаулары

Септік жалғаулар жалғанады:
A. Ескерту
I. Ескертуің
B. Ескертуге
T. Ескертуі
Ж. Ескертуде
Ш. Ескертуден
К. Ескертумен

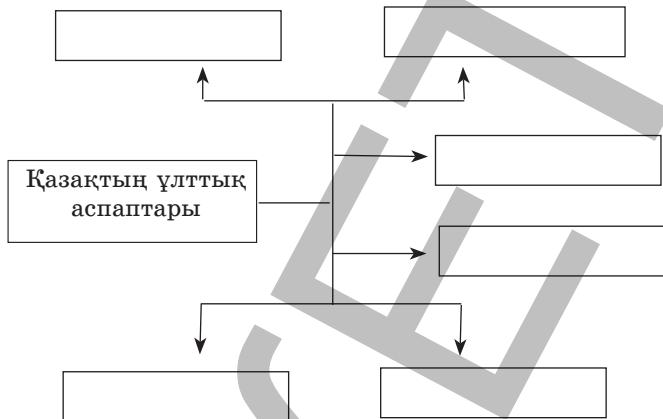
Тапсырма. Берілген сөз тіркестерін толықтырып, сөйлем құрап жазындар. Түйік етістіктерді табындар.

- ... еденді жуу керек.
- Суды ... шашу керек.
- ... қатесін ескерту керек.
- Үшақ үш сағаттан соң ... қону керек,
- ... үйді жинау керек.
- ... сатып алу керек.

Керек сөздер: таңтертең, Астанаға, досыңың, аулаға, кешке, жақсы домбыра

Тапсырма. Оқу түйік етістігін көптеңдер, төуелдендер, септендер.

Тапсырма. Сызбадағы бос орындарды толтырыңдар.

Керекті сөздер: қобыз, сыбызы, шаңқобыз, түяқ, сырнай, домбыра.

2-қадам

Домбыра

Өнердің түрлері көп. Олар: өн-күй (музыка) өдебиет, театр, кино, бейнелеу өнері, қолөнері сөүлет өнері, дизайн т.б.

Қазақ — ежелден өн-күй өнерін сүйген халық. Халық домбырашылары мен ақындарын, өншілері мен сазгерлерін құрмет тұтқан. Ойын-сауық, тойларда күй тартуды, ән салуды, би биеуді, ақындардың термелерін тыңдағанды ұнатқан.

Домбыра — қазақ халқының ертеден келе жатқан қос ішекті музикалық аспабы. Қазақ тарихын, өмірін, түрмис-тіршілігін домбыраның қос ішегі арқылы баяндаған. Домбыра шанак, қақпақ бет, ілгек, тиек, екі ішектен, пернелерден, құлақтардан тұрады. Оның қақпақ бетінде дыбыс ойығы болады.

Домбыра халық арасына кең тараған. Себебі оны кез келген ағаштан ойып жасауға болады. Ал домбыраның ішегін, пернесін қойдың ішегінен жасаған. Домбырада ойнауды үйрену қызын емес. Оны отырып та, түрекеліп тұрып та, ат үстінде де тартады. Домбырамен өнші, термешілерді сүйемелдеуге болады.

бейнелеу өнері

— живопись

қолөнер

— прикладное искусство

сәүлөт өнері

— архитектура

терме

— речитатив, петь речитативом

қос ішекті

— двухструнный

баяндаған

— здесь: выражал

қақпақ

— крышка

ойық

— отверстие

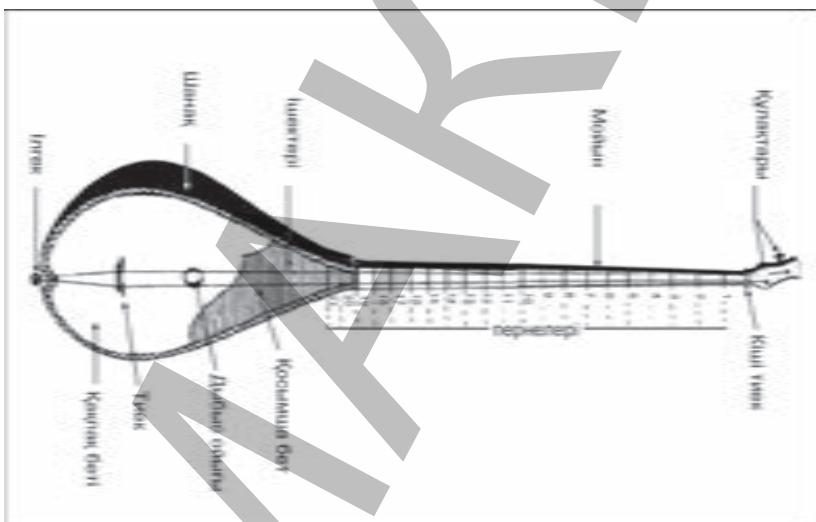
ішек

— кишка

сүйемелдеу

— аккомпонировать

Тапсырма. Сурет бойынша домбыраның бөліктерін айтыңдар.

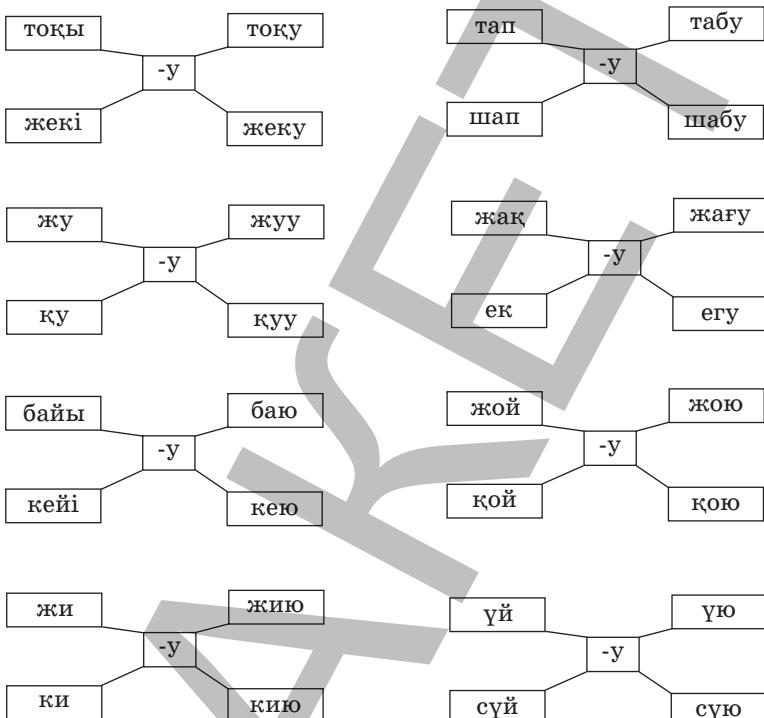

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Өнердің қандай түрлерін білесіңдер?
2. Халық өнер адамдарын құрметтей ме?
3. Халық нені қатты ұнатқан?
4. Қос ішекті музыкалық аспап қалай аталады?
5. Домбыра арқылы нені баяндаған?

6. Домбыра қандай бөліктерден тұрады?
7. Домбыраны неден жасаған?
8. Домбыраның ішегін неден жасаған?
9. Домбырамен кімдерді сүйемелдеген?

Түйік етістіктердің емлесі.

Тапсырма. Жоғарыда берілген етістіктерге **-у** жүрнағы жалғанғанда, түбірдің соңғы дыбыстарында қандай өзгеріс болатынын айтындар.

Тапсырма

Тест. Дұрысын белгілеңдер.

a) оқыу;	a) жиу;
ә) оқуу;	ә) жию;
б) оқу.	б) жійу.

Тест. Қатесізін көрсетіңдер.

a) ағу;	a) қақу;
ә) ақу;	ә) қақыу;
б) акуу.	б) қағу.

- Тест. Қайсысы дұрыс?
- а) табу;   а) қүйу;
  - ә) тапу;   ә) қүю;
  - б) тапыу.   б) қүюю.

Тест. Қате жазылған жолды белгілендер.

- а) жыйу;   а) кійу;
- ә) жиу;   ә) кию;
- б) жию.   б) киу.

5-тапсырма. Ұлттық музикалық аспаптар туралы мәтіндерді оқып, өңгімелендер.

Домбыра — қазақ халқының ең негізгі музикалық аспабы. Ол ішекті музикалық аспаптар тобына жатады. Әрбір үйде домбыра болған. Әрбір қазақ домбыра тартқан. Домбырамен күй орындаған. Өн айтқанда, домбырамен сүйемелдеген.

3-қадам

Қобыз

Тыңдаңызшы... Бұл — ғасырлар бойы дала қазағының қуанышы мен мұңын шерткен қобыз үні! Қобыз үнінде қызғалдақ гүлі жайқалып, құлпырған көктемгі дала тынысы бар. Даладағы қоңыр салқын жібек желдің сыйбыры бар. Елін, жерін қорғап, батыр атанған үлдарының ерлігін жарлайтын үн естіледі.

Аңыз бойынша қобызды жасаған Қорқыт ата дейді. Ол: “Өмірде не мәңгілік?” — деп, көп ойланады. Байқаса, адамның, жануардың, өсімдіктің өмірі қысқа. Содан мұңайып отырып, көп ойланып, толғанып, ішекті қобыз жасап, күй шығарады. Сол күй өлмей, біздің дәуірге жетеді. Бұл аңыздан жасайтын тұжырым: өнер — мәңгілік.

Асатаяқ

Асатаяқ — сілку арқылы үн шығаратын көне музикалық аспап. Ұзындығы — 110—130 сантиметр. Ол ағаштың қатты түрінен жасалады. Басы — күрек тектес. Бас жағына түрлі темір сақиналар, моншақтар,

сылдырмақтар тағылып, өрнектермен әшекейленеді. Асатаяқ өзіндік үнімен ерекшеленеді. Аспапты ырғап, шайқап ойнайды.

мұң	— печаль
шерту	— здесь: повествовать
ұн	— звук
жайқалу	— колыхаться
құлпыру	— расцветать
тыныс	— дыхание
сыбдыр	— шорох
ішек	— струна
тұжырым	— вывод
мұра	— наследие
айналу	— превращаться, становиться
дәуір	— эпоха
сілку	— трясти
сылдырмақ	— погремушка
тағылып	— прикрепляется
ырғап, шайқап	— качка, качать, раскаивает

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Қобыз үнінде не бар?
2. Аңыз бойынша қобызды кім жасаған?
3. Ол не жайында көп ойланады?
4. Бұл аңыздан қандай тұжырым шығады?
5. Асатаяқ қандай аспап?
6. Оның ұзындығы қандай?
7. Бұл аспапта қалай ойнайды?

Берілген түйік етістіктерді қатыстырып сөйлем құрандар.

Орындау, тындау, ойнау, үйрену.

Тапсырма. Берілген сөздерді сәйкестендіріндер.

домбыра	ұні
қобыз	тарту
музыкалық	ойлану
көп	асап
өн	гүлі
қызғалдақ	айту

Тапсырма. Етістіктерге түйік етістігінің -у жүрнағын жалғандар.

Ақ, жап, сүй, жи, ки, жоқ.

Тапсырма. Тест

1. Синоним емес қатарды көрсетіндер.
  - а) күй орындау;
  - ә) күй үйрену;
  - б) күй тарту;
  - в) күй ойнау.
2. *Орындау* түйік етістігінің тәуелденуіндегі қатені белгілеңдер.
  - а) орындауын;
  - ә) орындауыныз;
  - б) орындаады;
  - в) орындауым.
3. Күй өуенін тыңдау кезіндегі сезімге жатпайтын қатар.
  - а) кұлу;
  - ә) жылау;
  - б) мұцаю;
  - в) шаттану;
  - г) шелдеу.
4. Түйік етістік емес қатар.
  - а) сүйіну;
  - ә) күйіну;
  - б) ренжу;
  - в) сасу;
  - г) ару.

4-қадам

Күйшілер

Күй — қазақ халқының ертеден келе жатқан аспаптық музыкасы. Халық күйшілері Қорқыт, Құрманғазы, Дәүлеткөрек, Махамбет, Тәттімбет, Сүгір, Тоқа, Ықылас халқымызға өшпес күй мұрасын қалдырыды. Күй — адамның көңілін, өмірін, оның қуанышы мен мұнын, табигат көріністерін суреттейді. Күй — домбыра, қобыз, асатаяқ, қылқобыз, жетіген, сыбызығыда немесе оркестрмен орындалады.

Күйді тыңдағанда, оның нәзік дыбыстарына, өуеніне жете көңіл бөлу керек. Күй адамның табигатқа, еліне,

жеріне, халқына, Отанына деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелейді, бейбітшілікке, адамгершілікке, ынтымақ-бірлікке үндейді.

Құрманғазының “Сарыарқа”, “Балбырауын”; Динаның “Бұлбұл”, “Өсемқоңыр”; Дәuletкөрекіндің “Қос алқа”; Тәттімбеттің “Саржайлау”; Ікіластың “Жезкиік” тағы басқа күйлерін халық сүйсіне тыңдаپ, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде.

***

Құрманғазы Сағыrbайұлы — XIX ғасырда өмір сүрген атақты күйші. Оның кез келген күйі өз дәүірінің оқигаларына негізделген. “Сарыарқа” күйінде Сарыарқа-ның кең даласын, бай табиғатын суреттейді. Қазақ халқын бақытты өмірге шақырады. Біздің елімізде дүниежүзіне әйгілі Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптары оркестр бар. Ол оркестр — домбыра, қобыз, сырнай, сыйызғы, дауылпаз сияқты т.б. аспаптардан құралған.

суреттейді

— здесь: отражает, выражает

мұра

— наследие

көңіл бөлу

— уделить внимание

ынтымақ, бірлік

— единство

үндейді

— призывает

негізделген

— обоснован, здесь: близок

әйгілі

— знаменитый

Тапсырма. Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Қазақ халқының ертеден келе жатқан аспаптық музыкасы қалай аталады?

2. Атақты күшілерден кімдерді білесіндер?

3. Күй нені суреттейді?

4. Күй немен орындалады?

5. Халықтың сүйіп тындаитын күйлерін атай аласыз ба?

6. Құрманғазы қай ғасырда өмір сүрген?

7. Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптары оркестрі қандай аспаптардан құралған?

 “Құрманғазы” атты мәтінді көшіріп жазып, етістіктерді табындар.

Тапсырма. Берілген етістіктерді -у жүрнағын жалғау арқылы түйінші етістікке айналдырындар.

Кел, көр, тыңдар, қатыс.

Тапсырма. Тест

1. Бұл кімнің өлеңі?

Әсемпаз болма әр неге
Әнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дуниеге,
Кетігін тап та, бар қалан.

- а) Махамбет;
- ә) Жамбыл;
- б) Мұқағали;
- в) Абай.

2. -у жүрнағы арқылы жасалатын етістік түрі

- а) есімше;
- ә) кесемше;
- б) өткен шақ;
- в) түйік етістік.

3. Күйшілерді белгілендер.

- а) Абыл;
- ә) Тәттімбет;
- б) Құрмангазы;
- в) Дина;
- г) Затаевич.

4. Өзіңде ұнайтын өнер үйірмесі.

- а) ақпараттық;
- ә) математикалық;
- б) қолөнер;
- в) домбыра.

Берілген өтініш сөздерді пайдаланып, толықтырып диалог құрындар.

- Кіруге рүқсат етіңіз.
- ...
- Шығуға бола ма?
- ...
- ... көруге бола ма?
- ...
- ... мұнда отыруға бола ма?
- ...
- телефон соғуға бола ма?
- ...

- .... сұрауға бола ма?
- ...
- айтыңызшы, мына мекен жайға қалай ... ... ?
- ...
- мына мекен жайға жеткізіп салыңызшы.
- ...
- өтінемін, тезірек жүріңізші.
- ...
- көруге рұқсат па?
- ...

Тапсырма. Қанатты сөздерді оқып, есте сақтаңдар. Түйік етіс-тіктерді тауып айтыңдар.

Азға қанағат қылғанды барлық жерде сыйлайды. Білмеген нәрсеңді сұрау айып емес, адам сұрап білмесе, еш нәрсе үйренбейді. Білімді қайда барса да, алдына алтын тартылады. Қеректі жерінде сөйлеу мақұл. Орынсыз жерде сөйлемеу мақұл. Қын күнде қол ұшын беру — нағыз достық. Өнерлі болу — үлкен құрмет. Жанындағы жақсыны көрмеу — жақсы емес. Барды бағаламау бақытсызыңық.

Тапсырма. “Өнерлі болу — үлкен құрмет” дейтін тақырыпта өз ойларыңды жазыңдар.

5-қадам

Белгілі күйші **Дина Нұрпейісова** жеті-сегіз жасынан бастап қолына домбыра ұстайды. Тоғыз жасында Құрманғазының күйлерін үйренеді. 1888 жылы ұлы күйші Құрманғазы оған домбыра сыйлаған.

Халық күйш-композиторы Дина көптеген күйлер шығарды. Оның ішінде “Тойбастар”, “Әсемқоңыр”, “Бұлбұл”, “Ана бүйріғы” атты күйлері бар.

***

Тәттімбет Қазанғапұлы — күйші сазгер. Ол Қарағанды облысы, Егіндібұлақ ауданында туған.

Тәттімбеттің қырықтан астам күйі бар. Олар: “Қосбасар”, “Саржайлау”, “Сылқылдақ”, “Көкейкесті” т.б.

Тәттімбеттің “Саржайлау” күйі табиғаттың өсем суретін көз алдыңа елестетеді. Күй табиғаты лиризмге толы. Тәттімбет күйлерінде, негізінен, өмір, тағдыр, алыс арман, үміт пен өкініш баяндалады.

1855 жылы наурыздың 24-інде Ресей патшасы II Александрдың таққа отыру тойында Тәттімбет өнерпаз ретінде Арқа қазақтарының өкілдерімен бірге Петербургке барады. Осы сапарында Петербургтің өнер сүйер қауымының назарын аударып, күміс медальға ие болады.

шығарды	— здесь: сочинил
тағдыр	— судьба
өкініш	— сожаление, раскаяние, досада

 Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Дина Нұрпейісова неше жасынан бастап домбыра үстайды?
2. Дина қандай күйлер шығарған?
3. Тәттімбеттің неше күйі белгілі?
4. Тәттімбеттің қандай күйлері бар?

Тұйық етістік сөйлемде қандай мүше бола алады?
Мен қазақ тілін үйренудемін. Не істеудемін?
Толықтауыш
Үйрену — адамның жақсы ісі. Не? Пысықтауыш.
Сенің үйренуінді мен қалаймын. Нені? Анықтауыш.
Үйренудің уақыты келді. Ненің? Баяндауыш.
Үйрену үшін уақыт белу керек. Не үшін. Бастауыш.

 Көп нүктенің орнына керекті етістіктерді қойып жазыңдар.
Оларды тұйық етістікке айналдырыңдар.

Нұрғиса Атабайұлы Тілендиев 1925 жылы Алматы облысындағы Іле ауданының Шилікемір деген жерінде ... . Ол — қазақ композиторы, дирижер, дәүлескер домбырашы. Қазақ мемлекетінің халық артисі.

Н.Тілендиев, П.И.Чайковский атындағы Мәскеу консерваториясының дирижерлік факультетін ... .

Ол — 400-ге тарта өн мен романстардың, “Достық жолымен” балетінің, “Алтын таулар” операсының т.б. көптеген шығармалардың авторы. Нұрғисаның “Аққу күйі”, “Әлқисса”, “Ата толғауын” т.б. күйлері кең ... .

Керекті сөздер: тараған, бітірген, дүниеге келген.

Тапсырма

1. Сөйлемнің пысықтауышы қай сөз табынан жасалғанын белгілеңдер.

Бұл гүлді өсіру үшін сатып алдым.

- а) түйік етістік және шылау тіркесінен;
- ә) сын есім;
- б) сан есім;
- в) зат есім.

2. Түйік етістік қай септікте тұрса сөйлемде бастауыш болады?

- а) ілік;
- ә) шығыс;
- б) атау;
- в) көмектес.

3. Түйік етістік қай септікте тұрса сөйлемде анықтауыш болады?

- а) жатыс;
- ә) шығыс;
- б) атау;
- в) ілік.

2.5. ТЕЛЕДИДАР АРҚЫЛЫ ӘЛЕМДІ КӨРЕМІН

1-қадам

Теледидарды кім ойладап тапты?

Теледидар — (латын тілінен аударғанда *алыстан көруші*) сурет, дыбыс және бейнені желісіз көретін электронды құрылғы. Ең алғаш теледидардың пайда болуына XIX ғасырда Паповтың жасаған радиосы себеп болды. Теледидар бірден пайда бола қойған жоқ. Ең алдымен 1884 жылы неміс өнертапқышы Пауль Нипков “Нипков дискісін” ойладап тапты, бұл механикалық телевидениенің негізі болды. Кейін 1906 жылы 10 қазанды Карл Фердинанд Браунның оқушысы өнертапқыш Макс Дикманн мен Г.Глаге сурет жіберетін Браун тұтікшесін ойладап тапты. 1925 жылы швед инженері Джон Брэд алғаш рет айқын көрінетін адам кескінін таратқан еді. Бұл істе де Нипков дискісі қолданылған. Бірнеше жылдан

кейін Брэд жылжымалы бейне тарата алатын тележүйе құрастырып, теледидар дамуына үлкен үлес қосқан. Электронды сәулелі түтікшениң жасаушылардың бірі ресейлік профессор Борис Розинг 1907 жылы өнертабысы үшін патент алды. Нағыз электрондық теледидарды жасауға шәкірті В.Зворыкиннің үлесі тиіді.

Теледидардың шығуына АҚШ пен Шотландияның қосқан үлесі зор.

1954 жылы алғашқы түрлі түсті теледидарлар пайда болды. Пульт 1975жылы ойлап табылса, плазмалық теледидар 1977 жылы пайда болды. Теледидар осылайша дүниеге келіпті.

 Сұраққа жауап беріңдер.

Қазақстанда 200-дей өртүрлі деңгейдегі телеарналар бар. Солардың ішінде қай арна қазіргі уақытта алдыңғы қатарда деп ойлайсындар?

Мениң ойымша, айта кеткім келетіні, менің пікірім мынандай деген сияқты қыстырма сөздерді қолданыңдар.

Тіл білімі

Етістіктің шақтары

Қимыл, іс-әрекеттің сәйлеп түрган сәтпен байланысты өткенін, етіп жатқанын, болатын кезеңдерін білдіруі **етістіктің шағы** деп аталады. Мысалы: *Ауылга жақындағы келе, Үлпан құрылып жатқан Алтыбақанды көрді. Екі жігіт бақандарын байластырып болып, енді арқандарын таңып жатыр. Бесбай ауылы дегенді “Төрттен астам” ауылы демегендеге, қалай айтамыз. Сен де солай атайтын боласың. Бұл сейлемдердегі көрді өткен шақты, таңып жатыр осы шақты, атайтын боласың келер шақты білдіріп түр.*

Сейлеп түрган сәтпен байланысты қимыл, іс-әрекеттің мезгілдік мәнді білдіруі үш түрлі:

1. Сол сәтте болып жатқан қимыл, іс-әрекет.
2. Әлі болмаған, енді болатын қимыл, іс-әрекет.
3. Сәйлеп түрган сәттен бұрын болып кеткен қимыл, іс-әрекет.

Осы мағыналарына сәйкес шақтың үш түрі бар: *осы шақ, келер шақ, өткен шақ.*

Жадында жүрсін!

Байланыс құралдарының дамуы

Жалпы “tele” — сөзі грек тілінен аударғанда *алыс* деген мағынаны білдіреді. Сонда: телеграф — (tele — алыс, графе — жазамын) — алыштан жазамын деген мағынаны білдіреді.

Телефон (tele — алыс, фоне — дыбыс) — электр қуатымен сым арқылы алыштан сөйлесудің техникалық аппараты.

Теледидар — электромагниттік толқын арқылы алыштағы бейнені көрсететін радиотехникалық құрал.

Телекс — абоненттік хабарласудың жалықаралық желісі.

Телефакс — бейне хат — байланыстың автоматты, компьютерлік (факсимельдік фототелеграф) желісі.

Берілген сөйлемдерді көшіріп жазып, етістіктердің шақтарын анықтаңдар.

1. Ата-анам кеше дүкенге барып, заманауи теледидар сатып өкелді. 2. Біз бөлемнің тойына жаңа теледидар сыйлыққа өкелдік. 3. Атам өзінің алғашқы түрлі түсті теледидарын маган берді.

Тапсырма. Берілген сөздерді қатыстырып сөйлем құрандар. Етістіктердің қай шақта тұрганын айтыңдар.

Көру, отыру, ұнату, құсану, өсер алу.

2-қадам

Таңғажайып теледидар

Теледидар бүкіл әлемнің бүкіл адамзаттың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналды. Кішкентай балақайлардан еңкейген қартқа дейін теледидардан көз алмай тамашалайды. Теледидарлардың қазір түрі де көп. Жақында “Самсунг” компаниясы әлемде тұңғыш рет экраны майысқан теледидар жасап шығарды. Көк жәшіктің ерекшелегі сол, екі түрлі телеканалды қатар көрсетіп қана қоймай, қалта телефоны арқылы да басқарылады. Оны, тіпті компьютердің де орнына пайдалануға болады. Теледидардың мөлдіреген экраны бірден еліктіре жөнеледі. Тура бір тірі бейне тұргандай. Теледидар, тіпті телефонның да міндеттін атқара алады. Теледидар арқылы ғаламторға кіру үшін ешқандайда құрылғының қажеті

жоқ. Ішінде вай-файы дайын тұр. Бір емес бірнеше қалады да қатар көру мүмкіндігі де бар. Майысқан экраның 8 түрін таңдауға болады. Олардың ең үлкені үйдің қабырғасында.

Тағы бір қызығы жапондық “Seiki” компаниясы, жаңа, қолжетімді 39-дюймді 4K UltraHD теледидарын ұсынды, яғни 4-к теледидарлар, бір сәтте, шағын компанияның арқасында, өте қолжетімді болды.

Ең қызығы, осыған дейін де “Seiki” компаниясы 4к-теледидардың 50-дюймді моделін шығарып, қоғамды таңғалдырып үлгерген. Өлі де кереметтер алда деп ойлаймыз. Мүмкін, сен де бір кереметті ойлап табарсың?!?

Тапсырма. Сенің ойың қандай?

Қазір майысқан теледидар шығып жатыр, тағы да басқа түрлері шығар, ал сенің армандастын теледидарың қандай болуы керек?

Тапсырма. Берілген мәтін бойынша диалог құрастырыңдар. Мәтінде берілген етістіктердің шақтарын анықтаң, жазып алындар.

Тапсырма. Кестені толтырыңдар.

Теледидар		
пайдасы	зияны	турдері

3-қадам

**Таңнан кешкे дейін теледидар
көрге бола ма?**

Кез келген телеарна — тек қана бос уақытта қарауға ғана арналатын дүние. Бірақ біздің жарты өміріміз, өкінішке орай, соның алдында өтеді. Теледидар пайда болғаннан бастап ғалымдар оның адамдарға беретін пайдасы мен зиянын зерттей бастады. Сарапшылардың бір жағы теледидар пайдалы десе, екінші жағы пайдасынан

зияны көп дегенді айтады. Сонымен көгілдір экран жөнінде ғалымдардың не айтатынына құлақ салайық. Теледидардың әрбір үйдің төрінен орын алғанына ондаған жыл болды, бірақ оның адамдар үшін үлкен қатер әкелетінін ешкім айтпайды. Біз компьютер, микротолқынды пеш, электр пойыздары, күшті радиолокациялық стансылар, байланыс тораптары, қалта телефондары болмаған кезде көгілдір экранмен таныстық.

Электрлік магнит өрістерінің әсерінен тез шаршау, ашуашаңдық, ұмытшақтық, үйқының бұзылуы деген кеселдер шығады. “Бұлар теледидардың әсерінен болады” деп адамдар ойламайды, өйткені көгілдір экранның әсері білдіртпей бойды алады.

“Айқын” газетінен.

Тапсырма. Жауаптарың қандай болар екен?

1. Үйінде қанша теледидар бар?
2. Теледидар алдында қанша уақыт отырасың?
3. Теледидардан қандай танымдық бағдарламалар көресің? Атап берші.
4. Компьютер алдында көп отырасың ба, әлде теледидар алдында көп отырасың ба?
5. Қайсысы көбірек зиян деп ойлайсың?
6. Теледидарсыз өмір сүрге бола ма?

Откен шақ

Откен шақ қимыл, іс-әрекеттің сойлем түрған сөттен бұрын болғанын білдіреді. Мысалы: *Биыл үй салып бітірдік.*

Откен шақтың түрлері

Откен шақ мағыналық ерекшеліктеріне қарай үшке бөлінеді:

1. Жедел откен шақ.
2. Бұрынғы откен шақ.
3. Ауыспалы откен шақ.

Берілген мәтінді көшіріп жазып, бұрынғы откен шақтың -ған, -ген, -қан, -кен жүрнағы жалғануы арқылы жасалған етістіктерді тауып, астын сызыңдар.

Америкалық зертханалардың біріндегі көртышқандар үстайтын көрші бөлмеге теледидар қойып, ғалымдар

бақылауға алған. Өдette, орта есеппен 12 баладан табатын көртүшқандар теледидар пайда болғаннан кейін бір-екі баламен ғана шектелген, олардың өзі өліп қала берген. “Сұйық кристалды немесе плазмалық экраны бар теледидардың денсаулыққа ешқандай өсері болмайды” деген қате пікір болған.

Тапсырма. Берілген сұхбатты рөлдерге бөліп оқындар. Сендердің пікірлерің қалай? Теледидардың ағзага зияны бар ма, жоқ па? Не істеу керек?

Анасы. Балам, қашанғы теледидар алдында отыра бересің, сыртқа шығып, бір мезгіл таза ауа жүтпайсың ба?

Әпкесі. Апа, сөндіріп тастайын ба, таңтертеңнен кешке дейін көргені осы теледидар. Қалай басы ауырмайды?

Баласы. Қазір, мына детектив аяқталсын, содан кейін өзім өшіремін де, аулаға шығамын.

Анасы. Қөзіңден көз қалған жоқ, жүргегінді май басадығой, енді күніне 1 сағат көресің, болды, тыйым саламын.

Әпкесі. Бірсесе компьютер, бірсесе теледидар, сендерге мектепте айтпай ма, бұл техниканың зиян екенін.

Баласы. Айтып жатады ғой, енді оны көрмесең неге ойлап тапқан?

Әпкесі. Ертең дзюдоға барып жазыласың, спортпен айналыс, мына көк жәшіктің алдында отыра бергенше.

Баласы. Ой, маған дзюдо ұнамайды, маған баскетбол ұнайды, ол бізде жоқ. Қайда барам? Жұғір, секір, айнал, бүйірады да жатады.

Анасы. Қөп сөзді қой, спорт үйірмесіне баrasың, мынауың болмайды, балам. Денсаулығыңды бұзып жатырсың, өзің байқамайсың. Өшір деген соң, өшір.

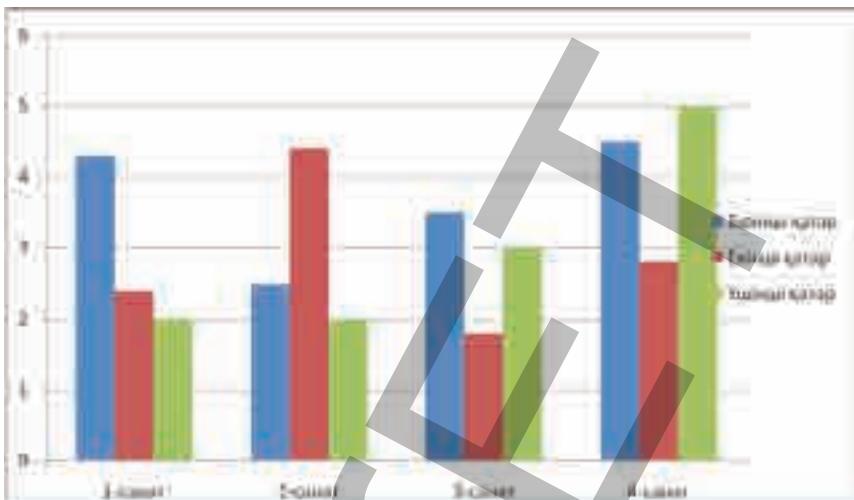
Баласы. Әпке, сіздің кесіріңізден сериалымды бітіре алмай қалдым. Ең қызық жеріне келіп едім.

Әпкесі. Сенің “қызық жерің” бітпейді, анамды тында, өшір де, сыртқа шығып, достарыңмен араласып, ойнасанышы.

Тапсырма. Ең алдымен сұраққа жауап беріңдер. Берілген диаграмманы сөзбен айтып беріңдер.

Шының айтқан, көп жаңалықты теледидардан білеміз. Бірақ кейбіреулердің жаңалықты білетін басқа да жолдары болады. Ал сіз қайdan білесіз?

Елімізде, әлемде болып жатқан жаңалықтар туралы сіз көбіне:

көк түс — теледидардан;
қызыл түс — көршілерден;
жасыл түс — достарымнан білемін.
Өзің қай санатқа жатасың?

4-қадам

Теледидар күні

21 қараша — Дүниежүзүлік теледидар күні. 1916 жылы 17 желтоқсанда Біріккен Үлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы I Дүниежүзілік теледидар форумын өткізді. Осы күн есте қалу үшін қарашаның 21-і “Бүкіләлемдік теледидар күні” деп жарияланды.

Теледидар алғашқы қолданысқа енген күннен бастап, халыққа жаңалықтарата бастады. Бертін келе телаарналарда әлеуметтік бағдарламалар пайда болды. Қазақ телевизиясы өз тарихын 1958 жылы 8 наурыздан бастайды. Сол күні Алматы телестудиясы тікелей эфирде өз жұмысын бастаған. Қөрермен де аса көп емес еді. Сол кезде Алматыда 4000, аймақтарда 1007 теледидар болды. Түрлі түсті теледидар болған жоқ.

Телевидение — заманынан қалмай бірге дамып келе жатқан сала. Мысалы, Ұлттық арнаның жанынан ашылған “Балапан” мен “Мәдениетті” алайық. Енді алдағы уақытта қазақ телевидениесі сандық жүйедегі HD форматына ауыспақ. Бұл желіде сапа мұлдем басқа. Тұнық өрі таза болмақшы.

Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Сенің сүйікті арнаң қай арна?
2. Теледидарда қандай арналар жұмыс істеу керек деп ойлайсың?
3. Неге қазір музыкалық арналар, өн сайыстары қебейіп кетті, сол дұрыс па?

Көп нүктенің орнына қажетті жалғауларды қойып, жазыңдар.

Қазіргі заманда аналог... теледидар орнын ақырында цифрлық теледидар алуда. Цифрлық теледидар көрсетілім...гі дауыс пен бейне... сапасын арттыру..., сонымен қатар бір жиілік диапазонын... таралатын ТВ-бағдарламалар санының есуіне мүмкіндік береді. Қазіргі заман теледидары деп абонент... интерактивті сервиспен қолдану... мүмкіндік беретін екіжақты цифрлық теледидар. Осылан орай біржакты режимде көру ғана емес, сонымен қатар бағдарлама... тоқтату және тоқтатылған жерден ... қайта жалғастыру, кейін... жарнама блоктары... айналдырып жіберу мүмкіндіктері пайда болды.

Тапсырма. Сатышы мен сатып алушы арасындағы өңгімені жалғастырыңдар.

Сатып алушы: Кешіріңіз, мына теледидар қанша тұрады?
Сатушы: ...

5-қадам

Кино өнері

Сүйікті теледидарымыздан жиі тамашалайтынымыз кино. Кино өнері — өнердің бір түрі, өдебиет пен театрдың, бейнелеу өнері мен музыканың ұштасқан жері. Кино өнері — өзіне тән мәнерлеу амалдары, көркемдеу тәсілдері, эстетикалық зандары мен шығармашылық

дәстүрлөрі бар дара өнер. Қөріністі әр түстан қамти бейнелеу, адам өмірі мен табигат құбылыстарын нанымды көрсете алу, сондай-ақ қадрларды үйлестіре құрау тәсілінің тиімділігі кино өнерінің ақпараттық мүмкіндігін кеңейте түсуде. Фильмді бірден миллиондаған адамдар көреді. Қөрермендер білімін толықтырып, эстетикалық ләззат алады, тәлім-тәрбие — жақсыдан өнеге, жаманнан сабак алады.

Қазақ жеріне алғашқы хроникалық фильмдер 1928 жылдан түсіріле бастады. Қазақстандағы түңғыш кино түсіру жылнамасы 1930—32 жылдары басталды. Бұл кездері қазақ өмірінен “Дала өндері”, “Жұт”, “Қаратау қазынасы” фильмдері қойылды. Қазақстан тақырыбына түсірілген алғашқы көркем фильм 1938 жылғы Ленфильм түсірген “Амангелді” фильмі еді.

Есте сақтаңдар!

Бүгінде елімізде 35 көсіби театр, соның ішінде 9 қазақ драма театры, 6 музыкалық драма театр, 2 балалар мен жасөспірімдер театры, 3 музыкалық драма театр және 5 қызыршақ туатры жұмыс істейді.

Көп нүктенің орнына қажетті сөзді тауып жазыңдар.

1941 жылы Алматыда көркем фильмдер шығаратын киностудия ... . Ол техникалық-өндірістік базасы жағынан ... , 1944 жылы 1944 жылы Алматының көркем және деректі-хроникалық фильмдер студиясына ... . Қазақ киностудиясы алғашқы үйымдастық кезінен ... , 1975 жылдарға дейін 100-ден астам көркем фильм және 500-ге жуық деректі фильм ... . Бұл фильмдер тақырыбы мен жанры жағынан әр алуан ... .

Керекті сөздер: болды, бастап, айналды, үлгайып, үйымдастырылды.

Тапсырма. Берілген етістіктерден бұрынғы өткен шақ етістік жасап, сөйлем құрандар.

Корқу, көру, қарau, ал, біл.

2.6. ДӘЛ БҮГІННЕҢ БАСТАП...

1-қадам

Президент шыршасындағы кездесу

Жыл сайын балалар үйінің озат әрі тәрбиесі үлгілі бірнеше жеткіншегін Президенттің Жана жылдық шырша тойына қатыстыратын дәстүр қалыптасқан еді. Атырау қаласында үйимдастырылатын кезекті шырша тойына баратын бала іздегенде, тәрбиешілер бірауыздан 5-сыныптың оқушысы Рустам Садықовқа тоқтайды. 1997 жылғы 30 желтоқсанда. Атырау қаласындағы “Атырау” деңешшынықтыру-сауықтыру кешенінде Президенттік шырша мерекесіне жиналған оқушылар ең қадірлі қонақты қарсы алуға дайындалып жатты.

Қуаныштан бал-бұл жанған оқушылар шыршаны айнала қоршап тұрған сөтте Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев кіріп келді. Барлығымыз керемет қуанып, алақайлай шапалақ ұрдық. Ән-жыр басталған кезде Президент басқа тұстағы балалардың қолынан ұстап, өзі де оларға қосылып шыршаны айналды. Бір уақытта қарасам, Нұрсұлтан Әбішұлы бізден әжептәуір алыста, дәл шыршаның қасында жүр екен. Енді қимылдамасам кеш қалатынымды сездім де, күзетшілердің жанынан бұғып өте бердім. Оққағарлар кеш байқап, ұстауға тұра ұмтылғанда, мен ол кісінің жанында едім. Ентөлей келген еңгезердей жігіттерді Елбасы тоқтатты да, ептілігіме күліп, қолымды алды. Толқынысымды лезде басып, Жана жылдық тілегімді арнап облыс балалары атынан құттықтадым. Ең бастысы, қаншама уақыттан бері арнайы дайындалап апарған граниттен жасалған сыйлығымды ұсындым. Сыйымды ризашылықпен қабыл алған Президент аты-жөнімді сұрап, қайдан келгенімді білді. Екі иығымнан ұстап тұрып: “Ауырма”, — деп деңсаулық тіледі, алғыс пен бірге жанымды жылдықтан ғажап сөздер айтты. Жақсы оқып, бәрінен үздік атану керектігін тапсырды.

жеткіншек — воспитанник
қалыптасқан еді — здесь: стало

қатыстыратын	— <i>здесь:</i> приглашение
қарсы алу	— встретить
көз алдына қайта келтірғен	— <i>здесь:</i> вспоминает
шапалақ ұрдық	— аплодировать
басқа тұста	— <i>здесь:</i> на другой стороне
әжептеуір	— <i>здесь:</i> несколько
бұғып өте бердім	— <i>здесь:</i> прошел незаметно
еңтілік	— ловкость
толқыныс	— волнение
ризашылықпен	— <i>здесь:</i> с радостью
тапсыру	— <i>здесь:</i> поручить, дать наказ
басылыпты	— напечатано
шаттану	— сильно радоваться

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Рустам қайда шақырту алды?
2. Жасыл шырша мерекесіне қандай қадірлі қонақ келді?
3. Рустам Президентпен қалай кездесті?
4. Президент Рустамға не тапсырды?

2-тапсырма. Диалогтің екінші сыңарын айтындар.

- Ағай, Сізді Жаңа жылмен құттықтаймын!
- ...
- Жаңа жылда Сізге табыс, зор денсаулық, бақыт тілеймін!
- ...
- Менің сыйлығымды қабыл алышыз.
- ...
- Атың кім, айналайын?
- ...
- Қайда оқисың?
- ...
- Оқуың қалай?
- ...
- Сені де жаңа Жылмен құттықтаймын. Денсаулығың мықты болсын. Ауырма.
- ...
- Жақсы оқы. Бәрінен-бәрінен үздік атануың керек.
- ...

Осы шақ

Қимыл, іс-әрекеттің сөйлем түрган сөтте өтіп жатқанын білдіре-тін шақтың түрі **осы шақ** деп аталады. Мысалы: *Құрылышылар жаңа үйдің терезесін салып жатыр* деген сейлемдегі **салып жатыр** етістігі — сөйлем түрган мезгілдегі іс-әрекет.

Осы шақтың жасалуына қарай екі түрі бар: 1) нақ осы шақ; 2) ауыспалы осы шақ.

Нақ осы шақ

Нақ осы шақ дәл сөйлем түрган кездегі іс-әрекетті білдіреді.

1. Нақ осы шақтың екі түрі бар: 1. Жалаң осы шақ.

Жатыр, отыр, жүр, тұр деген етістіктер жіктеліп нақ осы шақ жасайды.

Мысалы:

Мен отырмын. Сен тұрсың.

Сіз жүрсіз. Ол жатыр.

2. Құрделі нақ осы шақ. Етістікке “-а, -е, ү, -ын, -иң, -н” жүрнәқтарының біреуі жалғанады. Оған *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктердің біреуі тіркеледі.

Мысалы:

бар+а жатырмын
кел+е жатырсың
айт+ып отырмын
көр+иң отырсың
айқайла+п тұрсыз

Тапсырма. *Отыр, тұр, жатыр, жүр* деген етістіктерде жекеше және көпшілік жіктендер, олардың нақ осы шақ екенін айтыңдар.

Берілген мәтіннен етістіктерді тауып, нақ осы шақ етістіктік жасап, көшіріп жазыңдар.

Жас кезінде, бойында қуатың көп кезде, өзінді-өзің аямай еңбек ет, көп оқы, спортпен шұғылдан, ойланып әрекет жаса. Жолың бір рет болмаса, өмірден түңілме, бір істің сәтсіздігі екінші бір сәтті істің басы болуы мүмкін. Дағдарыста отыра бермей, басқа бір жолды ойластыры. Үмітсіздікке салынба. Ондай әлсіздікке рухы жок, қорқақ адамдарға барады. Мақсатыңа жетпей тұрып мақтанба.

Тапсырма. Сандарды сөзбен жазып, мәтінді көшіріңдер.

Бір гасырда жұз жыл бар. Бір жылда 12 ай бар: қаңтар, ақпан, наурыз, сәуір, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан.

Бір жылда 4 мезгіл бар: қыс, көктем, жаз, күз. Бір жыл мезгілі 3 айдан тұрады. Бір айда 4 апта бар. Бір аптада 7 күн бар: дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі. Бір күнде 24 сағат бар. 1 сағатта 60 минут бар. Бір минутта 60 секунд бар.

Тапсырма. Қөп нүктенің орына керек сөздерді қойып жазындар.

Уақыт ... қымбат. Адамның босқа өткен әрбір ... жоғалған ақшамен тең. Сондықтан іскер ... уақытын өлтірмейді. Адам уақытты ... ғана оны қадірлейді. Сонда ғана уақытты ... . Уақытты ... етпеуге үйреніңдер. Уақытты бағалаған адам — ... адам!

Керек сөздер: уақыты, ақшадан, шығын адам, сезінгенде, бағалайды, бақытты.

2-қадам

Қазақ тіліне құрмет

Рустам дәл сол күннен бастап іштей уәде етіп, Нұрсұлтан аға айтқандай, “барлық салада үздік атануға” белсene кірісті.

Жаңа жылдық шырша тойынан кейін Рустам бойындағы жүрексінуді жеңіп, бірден вокал үйірмесіне барды. Оның дауысын тыңдаған музықант апайлар сөзге келмesten топқа қабылдады. Мұнымен де тоқтамаған ол би тобына жазылды. Шағын денелі, шапшаш қимылдайтын шәкірт бұған да елті екен. Баскетбол командасына да жазылышп, спорtpен де тұрақты айналыса бастады. Әрине, ол бірінші орынға білімді қойды. Орыс сыныбында оқитын өзбек баласы қазақ тілін меңгеруге барынша күш салды. Соның нәтижесінде 6-сыныптан мектеп бітіргенге дейін аудандық олимпиадада бес жыл бойына 1-орынды ешкімге берген жоқ. Облыстық білім сайысында да қатарынан екі жыл 3-орынды иеленді. Облыстық деңгейдегі бірнеше байқауда топ жарған Рустам әншілік қырымен де танылды. Ал 2001 жылы бір топ өнерлі құрбы-құрдастарымен бірге Санкт-Петербургтегі “Поколение-XXI” байқауына қатысып, дипломант атанды.

Ол есейе келе өзіне Елбасының бірнеше жыл бұрын айтқан бір ауыз сөзін есіне алып, жарқын өмірге бастайтын жалғыз жол — білім деп түйді.

уәде ету	— здесь: дать клятву
барлық салада	— здесь: во всем
үздік атану	— здесь: стать отличником
бағындыру	— здесь: достичь
жүрексіну	— боязнь
сөзге келмestен	— здесь: сразу
жарасымды костюм	— здесь: бальный костюм
келесіде	— в другой раз
ықшам киім	— здесь: легкая одежда
барынша күш салды	— здесь: заниматься усилено
иеленді	— занял
өрісін	— здесь: возможность
сөзсіз еді	— здесь: безусловно, обязательно
өз биігін табатын еді	— здесь: быть на высоте
есейе келе	— здесь: с годами
бір ауыз сөзін	— здесь: поручение, наказ
жарқын	— светлое

Сұрақтарға жауап беріндер.

Рустам дәл сол қүннен бастап өзіне қандай уәде берді?
Ол қандай үйірмеге барды?

Қазақ тілінен қандай табыстарға жетті?

Өнерде қандай табыстарға жетті?

Кімнің айтқан бір ауыз сөзін есіне алды?

Жарқын өмірге бастайтын не деп түйді?

Адам үлкен мақсат қойса бағындыра ма?

2-тапсырма. Үлгілерді қолданып танысу диалогтерін құрып айтыңдар.

Кездесу. Танысу

Қайырлы таң! Қайырлы күн! Кеш жарық! Сәлеметсіз бе! Сәлем! Халіңіз қалай? Жағдайыңыз қалай? Тамаша! Жақсы рақмет! Төүір...

Сізге таныстырудуга рұқсат етіңіз

- менің, анамды
- менің, әкемді
- менің, ағамды
- менің, інімді
- менің, қарындасымды (сіңлімді)
- досымды
- құрбымды
- алайымды

Берілген етістіктерді нақ осы шаққа айналдырыңдар. Оларды қатыстырып сөйлем құрандар.

Қуану, орындау, ақылдасу, иемдену, тіл табу.

З-қадам

Киындықтан құтқарған стипендия

2004 жылы Рустам панасыз қалған кезде жып-жылы алтын үясына айналған “Алға” балалар үйімен қоштасты. Ол қаладағы Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетіне оқуға түсті. Алайда таңдаған шетел тілдері мамандығы ақылы еді. Төлемақыға келгенде тығырыққа тірелді. Ректорға өтініш айтқанымен, оның да қолында тұрған ештеңе жоқ. Осылай дағдарған сөтте тағы да айы онынан туды. Үздіктердің арасында үлестірілген Президенттің стипендиясына ілігіп кетті! Оған қоса, “Қазақойл Ақтөбе” компаниясы Елбасы жиі айтатын өлеуметтік жауапкершілік мақсатында асыраушысынан айырылған студенттер қатарында Рустамның да оқу ақысын төлеп берді. Осыдан кейін Рустам оқуға барын салды. Тіптен 2007 жылы “Халық банкінен” пайызызыз несие алып, тіл ұстарту мақсатында АҚШ-қа да барып қайтты. Университетті тамамдап, Қоңылді тапқырлар клубындағы орыс-қазақ достарымен қоштасып, үлкен өмірге қадам басты...

Алғашында Ақтөбедегі жекеменшік мекемелерде әртүрлі көсіппен шұғылданды. 2010 жылы Алматыдағы “Теңізшевройл” компаниясына түйіндемесін (резюмесін) жолдады. Арада көп уақыт өтпестен, әңгімелесуге шақырылған жас үш тілде еркін көсліп, бірден қабылданды.

Үш жылдан бері Алматыда тұратын Рустам — бүгінде білікті маман.

panasız
айналған
жып-жылы болсын үя
акылы
төлемақы
тығырыққа тірелді

айы онынан туды
ілігіп кетті
өлеуметтік жауапкершілік
асыраушысынан айырылған

— безпризорный
— здесь: ставший
— здесь: уютный дом
— платный
— плата за обучение
— оказался в безвыходном
положении
— повезло
— здесь: стал обладателем
— социальная ответственность
— сирота

окуға барын салды	— здесь: учился усердно
тіпті	— даже
тіл ұстарту	— развитие речи
тамамдаш	— окончив
қабылданды	— был принят

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер .

Рустам қай жылды университетке түсті?

Қандай мамандық таңдады?

Қандай қызындыққа тірелді?

Қайда ілігіп кетті?

Оқу ақысын кім төлеп берді?

Ол қайда барып қайтты?

Рустам осыдан кейін қалай оқыды?

Алматыға қашан кетті?

Ол қайда жұмысқа қабылданды?

Оның жұмысқа қабылдануына не көмек болды?

Тапсырма. Төмендегі сұрақтар төңірегінде ойланып көріңдер, ез пікірінмен достарыңмен ой бөлісіндер. Эссе жазыңдар.

Уақыт деген не?

Уақыттың бағасы қанша?

Рустам уақытты қалай пайдаланады?

Тапсырма. Мәтінді оқып, түсініп алыңдар

Өкесі өлерінің алдында баласына өсиет етіп айтты: “Жақсы тұр, ешкімге жалынба, бөтен біреу саған жалынатын болсын. Және де ішкен тамағың тәтті көрінетін болсын, сонда бай боласың”, — деді. Өкесі дүниеден қайтты. Баласы өкесі айтқандай ешкімге жалынбай, жақсы тамақ ішіп, жақсы киім киіп тұрды. Бірақ кедей бола берді. Бір күні ол өкесімен бірге туған ағасына барып, өкесінің айтып кеткен өсиетін айтты. Сонда ағасы: “Сен өкенің айтқан өсиетіне түсінбеген екенсің. Сен жұмысқа ерте шық, сонда сен біреуге жалынбайсың, саған біреу жалынады, жұмыстан кеш қайт, сонда саған ішкен тамағың тәтті көрінеді, сонда бай боласың”, — деді.

Сонда баласы өкесінің айтқан өсиетіне түсініп, орындаш, жақсы тұра бастады.

(С. Көбебеев)

Тапсырма. Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Өкесі баласына қандай өсиет айтты?
2. Баласы не істеді?
3. Ағасы не деді?

4-қадам

Өрге жүзген өрөн

Казіргі кезде “Қазақмыс Проджектс Би. Ви” жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде техникалық аудармашы қызметіне ауысқанмын. Қызметтік баспалдақпен өсуді армандаймын. Жақында компания аға аудармашы қызметіне кадр іріктеуді бастады. Мен де құжаттарымды ұсындым. Әзірге механика бөлімінде еңбек етемін. Жұмысшылар мен шетел мамандары арасында дәнекермін. Шетелдік мамандардың айтқанын, көрсеткенін өзіміздің адамдарға нағыз өндіріс тілімен ұғынықты етіп аударып беремін. Өндіріс орнында жүрген соң бөрін қолмен ұстап көруге болады. Бұл үлкен тәжірибе той. Қазір екінші техникалық мамандыққа оқуды ойластырып жүрмін. Көзделгенім — Мәскеу технологиялық институтының инженерлік мамандығы. Себебі, бұрынғыдан емес, жылдан-жылға шетелдік мамандар азайып, олардың орнын өзіміздің азаматтар басып жатыр. Президентіміздің талап етуінің арқасында әрі оқытып-үйретудің күшімен жергілікті ұлттық кадрлардың үлесі артып келеді. Компаниялар да осы бағыттағы жұмысты күштейтті. Сондықтан екі мамандыққа ие болсам, жұмыс оңай табылады. Оның үстіне, бір орнында тұрып қалғым келмейді.

**жауапкершілігі шектеулі
серіктестік
қызметтік баспалдақ
іріктеу
бағым жаңып қалар
айқын
дәнекер
қолмен ұстап көру
жергілікті
оңай**

— товарищество с ограниченной
ответственностью
— служебная лестница
— отбор
— здесь: вдруг повезет
— здесь: конкретно
— посредник
— здесь: увидеть своими глазами
— местный
— легко

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. “Қазақмыс” компаниясында қандай қызметке ауысқан?
2. Мен де не ұсындым?
3. Мен нені армандаймын?
4. Кімдердің арасында аудармашымын?
5. Кімдерге аударып беремін?
6. Жұмыс қайтсем оңай табылады?
7. Алға қарай не істеу керек?

Мәтіннен осы шақ етістіктерді тауып, көшіріп жазыңдар.

Тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып, грузин ертегісінен үзіндін көшіріп жазыңдар.

Еңбекпен тапқан тиын

Біреудің еркे ұлы болыпты, өзі .... Сөйтсе де әкесі оны бағып-қағып, ... Ақыры кәрілік жеңіп, сырқаты күшайген қарт әйеліне айтыпты ....:

— Өмір бойы жинаған мұлкімді түгелдей басқа біреуге .... Ұлыма ештеңе .... Ол — .... .

Ұлын аяп, анасы он сомдық алтын .... .

— Кешке дейін бір жерде бола тұр, — дейді ол баласына.

Қараңғы түскен соң үйге .... . Соңан соң: “Мынаны еңбегіме алған едім”, — деп әкене .... .

Керекті сөздер: бер, кел, береді, жалқау, қалдырмаймын, беремін, айтыпты, киіндіріп жүріпті, жалқау екен.

“Өсер елдің баласы қозысын күтіп, қой қылар, өспес елдің баласы қозысын сойып той қылар” деген халық даналығы туралы пікір алысыңдар.

Тапсырма. Магжанның төмендегі өлеңін жаттап алыңдар.

Ер жігіт өнер табар ерте қуса,

Ерініп шаршамастай белін буса.

Үртүң-жыртың, жоқ-барға көңіл бөлмей,

Періште боп анадан қайта туса!

Білімсіз — қатқан, жансыз тас деп білсе,

Өнер-білім — қарны ашқа ас деп білсе,

Дүниенің теңізінде адасқанға

Тура жол көрсететін бас деп білсе!

5-қадам

Бір ауыз сөздің бағасы

Рустам бұл күнде ел Президентін өзінің қиналғанда демейтін қорғаушы періштесі секілді көретінін айтады. Алдымен Жаңа жылдық шырша тойында Елбасымен кездесу анасынан айырылған жас жеткіншектің өмірге деген құлшынысын ояты. Ал ақылы оқуға түсіп, ақшасын қайдан табам деп қиналғанда, Президенттің стипендиясына ілінді. Артынша ұлттық компанияның қамқорлығына алынды. Соның бәрін еске түсірген ол кейінірек Елбасыға ризалығын білдіріп хат та жазған. Баяғы Жаңа жылдық шырша жайында жазып: “Мен есіңізде бармын ба?” деп сұрауды да ұмытпапты. Бірақ хат жетпеді ме, өйтеуір жауап келменті.

Жалпы, адам ғұмырында бүкіл болашағынды шешетін тағдырлы қадам дейтін түсінік бар ғой. Сол тағдырлы қадамды қателеспей тұра сөтінде басқан жанның жұлдызы жоғарыдан жарқырай жанса қерек. Қиналғанда арқа сүйер әкесі, ақыл айтар анасы болмағандықтан, тығырыққа тірелген тұста Рустам Елбасы айтқан бір ауыз сөзге жүгінеді. Баталы сөзден жігерленіп, өмірдің ағысына қайтадан қасқайып қарсы жүзіп келеді.

қорғаушы періште

— ангел хранитель

құлшыныс

— здесь: интерес

қамқорлық

— забота, покровительство, попечение

тағдырлы қадам

— судьбоносный шаг

жан

— здесь: человек

жүгінеді

— здесь: обращаться, преклоняться

баталы сөз

— благословение

жігерленеді

— воодушевляется

Сұраулар бойынша мәтінді әңгімелендер.

1. Рустам үшін Президент кім болып көрінеді?
2. Жаңа жылдық шығармаға Елбасымен кездесу қалай әсер етті?
3. Ақша таппай қиналғанда неге ілінді?
4. Кімнің қамқорлығына алынды?
5. Кімге хат жазды?
6. Рустам кімнің сөзіне жүгінеді?
7. Неден жігерленеді?

Мәтінді тыңдал, өңгімелендер.

Мектептердің бәрінде де кітапхана бар. Кітапхананың әрбір адамның өмірінде алатын орны ерекше. Шынын айтқанда, біз оқығымыз келген қызық кітаптардың бәрін сатып ала алмаймыз гой. Кейбір кітаптар сатылымда болмайды. Ал кітапты жақсы көретін, көп белгісі келген адам кітапханаға барады.

Бүгінгі кітапханалардың қоры қолжазбалардан, кітаптардан, аудиоматериалдардан, дискеттер, CD-ROM-дардан тұрады. Сонымен қатар қазіргі кітапханалар телекоммуникация желілеріне қосылған, сол арқылы басқа да кітапханалардың қорын пайдалануға болады.

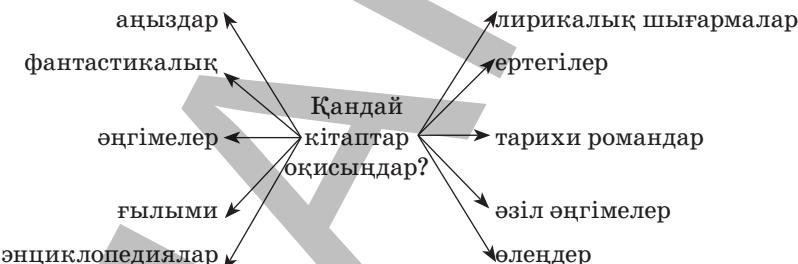
Мен көбіне сенбіде кітапханаға барамын. Маган үнайтыны — тарихи кітаптар. Кітаптарды орыс тілінде де, қазақша да оқымын.

“Ғұламаның бәрі кітапхана алдында қарыздар” дегенді қалай түсінесіндер? Кітапханаға жиі барасындар ма?

Сызбаны пайдаланып сұраққа жауап беріндер.

Мына ақпараттарды оқындар. Өздерің үйде ғаламтордан ізден тауып толықтырындар. Қазақстандағы ең алғашқы кітапхана туралы мәлімет беріндер. Елімізде қанша кітапхана бар екен?

A. Ең алғашқы кітапханалар Ежелгі Римде пайда болған. Біздің дәуіріміздің IV ғасырында Римде 28 кітапхана болыпты.

Ә. Алғашқы кітапхана 8000 жыл бұрын Месопотамияда пайда болыпты.

Б. Ең алғашқы оқу орнының кітапханасы 1400 жылы Оксфордта ашылыпты.

Осы үлгіде өзара әңгімелендер.

— Кеше маған анам жақсы кітап алыш келді. Бас алмай оқыдым.

— Қандай кітап? Бітірдің бе?

— Жоқ, өлі бітірген жоқтын, сабакқа дайындалу керек болды да, кейінге қалдырыдым. Сен де естіген шығарсың, мүмкін оқыған да шығарсың?! Роберт Кийосакидің кітабы “Бай өке, кедей өке”, бірақ жасөспірімдерге арналған нұсқасы. Маған қатты ұнады. Сондай түсінікті тілмен жазылған.

— Естігенмін, өлі оқымадым, сосын маған да берші?! Ақшаның құписы айтылған дейді ғой. Солай ма?

— Иә, қалай ақша табуға болады, соның жолы айтылады. Маған әсер еткен — “ақша туралы ертерек ақпарат жинасаң, кейін ақша табу жеңіл болады” дегені.

— Саған анаң үнемі кітап сыйлайды, иә? Сендердің үйлерінде кітап көп шығар?

— Иә, анам да, әкем де кітап оқығанды жақсы көреді. Біз жиі жақсы кітаптарды оқып шығып, пікір алымызыз.

Берілген мақал-мәтелдерді оқып шығып, айтып көріндер.

Кітап — алтын қазына. Құш — білімде, білім — кітапта. Кітап — білім бұлагы, білім — өмір шырағы. Кітап — ойлау көзі.

Тапсырма. “Кітап маған тақтан да қымбат” деген ұлы Шекспирдің сөзін эпиграф етіп, “Кітап деген ғажайып өлем” деген тақырыпқа ессе жазындар.

2.7. ҚАУІПСІЗДІК ЕРЕЖЕЛЕРІН САҚТА

1-қадам

Орт — тілсіз жау

Адам үшін өзі тұратын мекенжайдың қауіпсіздігі маңызды. Алайда үйде де, аулада да адам өміріне қауіп төндіретін қауіп-қатер аз емес: су, газ, электр, телефон желілері, теледидар антеннасы, ауладағы қазан-ошақ, шөп жиналатын албар т.б. Осылардың барлығы да адамның

құнделікті тұрмыс жағдайына аса қажетті болғандықтан, үлкен өмірлік маңызға ие. Айталық, жарықсыз және сусыз, теледидарсыз, телефонсыз өмір сұру мүмкін емес. Оларды пайдаланған кезде қауіпсіздік шараларын ескеруге тиіспіз. Құнделікті тұрмыста төтенше жағдайлар туындағы қалуы мүмкін.

Мысалы, олар:

- өрт (электр жүйесінің ақауы немесе отты ұқыпсыз қолданудан);
- газдың жарылуы (плитаны сөндірмеудің салдарынан газ шығуы);
- су алып кету (су құбырларының жөнделмеуі нәтижесінен немесе кіржүгыш машинаны сөндірмеуден);
- уланып қалу (газбен немесе химиялық заттармен);
- электр тогынан зақымдану (электр құралдарын және электр жабдықтарын пайдаланудағы қауіпсіздік ережелерін сақтамаудан) т.б.

Осындай төтенше жағдайлар болмас үшін адамдар қауіпсіздік ережелерін сақтауы тиіс. Сонымен бірге ондай кезде алғашқы жасайтын әрекеттерді білу керек.

мекенжай	— здесь: жилище
қауіпсіздік	— безопасность
қауіп төндіретін	— представляющие опасность
қазан-ошақ	— печь
жарықсыз	— без света
тиіспіз	— должны, обязаны
құнделікті	— повседневные
туындағ қалу	— возникать
ақау	— дефект, неисправность
ұқыпсыз қолдану	— безответственное применение
жарылу	— взрыв
сөндіру	— тушить
су алып кету	— заливаться водой
жөнделмеу	— неотремонированность
еңбектеу	— на четверинках
қою	— сильно густой
bastapqy	— первоначальный

Тапсырма. Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Үйде, аулада адам өміріне не қатер төндіруі мүмкін?
2. Оларды пайдаланған кезде нені ескеруге тиіспіз?

3. Өрт неден туындауы мүмкін?
4. Газдың жарылуды неден болады?
5. Судың алыш кетуіне не себеп?
6. Немен уланып қалу мүмкін?
7. Электр тогынан зақымдану қандай себептен болады?
8. Төтенше жағдай болмас үшін адамдар нені сақтауды тиіс?

Тапсырма. Сөйлемдердің жалғасын тауып дұрыс аяқтап жазыңдар.

“101” өрт сөндіру қызметіне кіруге болмайды.

Көз бен тыныс алу мүшелерін пайдалануға қатаң тыйым салынады.

Тұтін басқан жерге сақтаңдар.
Өрт кезінде лифтіні хабарласу керек.

Жоғарыда берілген мәтіндер мазмұнын айтып шығыңдар.

Тіл білімі

Ауыспалы осы шақ

Осы шақ сейлел тұған кездегі іс-әрекетті білдіреді.

Ауыспалы осы шақ сейлел түрған уақытта өйткені болып жатқан іс-әрекетті білдіреді.

Мысалы: *Төреіш ыскырган кезде футболшы допты тебеді.*
Жанқынерлер айқайлайды. Қақпаши доп жібермеуге тырысады.

 Мәтінді көшіріп жазыңдар. Бос орынға керекті сөздерді қойыңдар.

Әрбір адам өрт қауіпсіздігін — электр жүйесін дұрыс .... Сіріңкені толық .... Темекі шоғын арнаулы құлсалғышқа .... Отты үқыпты .... Тез жанған заттарды абайлаш .... Газ плитасын үқыпты .... Төтенше жағдайда “101” қызметіне тез .... .

Керекті сөздер: құрады, салады, қолданады, жабады, хабарлайды, сақтайды, өшіреді, жағады.

Тапсырма. Мәтіндегі ауыспалы осы шақ етістіктерді тауып, жасалу жолдарын түсіндіріңдер. Осы етістіктерді нақ осы шақ етістікке айналдырыңдар. Магыналарын салыстырып, ерекшеліктерін түсіндіріңдер. Мәтінге ат қойыңдар.

Тау іші. Иен жайлau. Ұшқан құс, жүгірген аңнан өзге тіршілік белгісі білінбейді. Жаз жәрменекесі тарқап, таулы өлкеге қоңыр күз қонақтаған. Аспан да, жер де сүп-сүрғылт. Жапырақтар сарғайып, өсімдік атаулы күзгі ызырық желге елбендей бас ұрып, тәубеге келген сопыдай күбірлейді. Тек қия жартастарды жарып шыққан қайсар қарағайлар ғана өңін бермей, тәқаппар басын тік ұстап, көкке шанышла қарап тұр. Сай-саладан құлай ағып жатқан көк қасқа бұлақтар жаздағыдай шу салып, асып-таспай, салқын сабырмен жуасып қана сырғиды.

2-қадам

Жер сілкіністері

Жер сілкіні — жерасты дүмпуінен жердің беткі қыртысының тербелуі.

Бүкіл дүниежүзінде жер қыртысы еш уақытта қозғалыссыз тұрмайды.

Жер сілкісінің ауқымы мен қуаты (1-ден 9 балға) Рихтер шкаласымен өлшенеді. Жер сілкісінің қоршаған ортаға өсері Меркали шкаласымен (италиялық ғалым Джузеппе Меркалидің құрметіне қойылған) өлшенеді.

Меркали шкаласы I ден XII балға дейін қамтиды.

III балдық жер сілкіні болған кезде ғимараттардың ішіндегі адамдардың көбі дүмпуді сезеді. Ол жақын жерде жүріп откен шағын жүк автокөлігін жүрісінен туған тербеліске үқсайды. Ілініп тұрған заттар ақырын шайқалады.

V балдық жер сілкінің ғимараттың ішіндегі де, сыртындағы да адамдар байқайды, үйқыдағылары оянады. Үйдистағы сүйықтықтар көбіне төгіліп қалады. Есіктер ашылып кетеді. Қішігірім заттар орындарынан қозғалып, кейде басқа жерге ұшып та кетеді. Кей кездері ағаштар мен бағаналар шайқалады.

VII балдық жер сілкінінде автокөліктің ішінде келе жатқан адамдар да дүмпуді сезеді. Ілулі заттар қатты шайқалады. Жиһаздар сынады.

IX балда адамдар жаппай үрейге бой алдырады. Берік ғимараттар бұлініп, ғимараттардың іші, іргетасы

зақымданады. Жерде жарықтар пайда болады. Жерасты құбыр желілері жарылып, су қоймаларында үлкен зақымдану болады.

XI балдық сілкінуде көптеген ағаш, кірпіш, тасғимараттар қирайды. Жерде үлкен жарықтар пайда болады.

XII балл болғанда барлығы жаппай қирайды. Тау жыныстарының үлкен сілемдері орындарынан қозгалады. Заттар аспанға үшады.

жер сілкініci	— землетрясение
жер асты дұмпу	— подземные толчки
тербеліс	— колебание, качание
беткі қыртыс	— верхний слой
ауқымы	— масштаб
ілініп тұрған	— висящие
шайқалады	— качаются
оянады	— пробуждаются
сүйиқтық	— жидкость
орындарынан қозгалады	— сдвигаются с мест
ұшып та кетеді	— отлетают
үрей	— паника
бой алдырады	— поддаются
берік	— прочные
іргетас	— фундамент
жарықтар пайда болады	— появляются трещины
жарылу	— ломаться
қирайды	— рушатся
сілем	— отростки

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

Жер сілкінісі деген не?

Жер қозгалыссыз тұра ма?

III балдық дұмпу сезіле ме?

V балдық дұмпу қалай сезіледі?

VII балдық дұмпудің өсері қандай?

IX балдық жер сілкінісінің өсері қандай? Жерде жарық пайда бола ма?

XI балдық жер сілкінісінде жерде қандай жарық пайда болады?

XIII балдық жер сілкінісінде ше?

Дабылды естісімен не істеу керек?

Тапсырма. Сәйкестендіріңдер. Апат кезінде үйден шығар алдында қандай қам жасау керек?

Газды
Электр құралдарын
Жылуды
Тез бұзылатын өнімдерді
Есік, терезелерді

тоқтату
сыртқа шығару
мықтап жабу
ажырату
өшіру

 Тіл білімі

Ауыспалы осы шақтың жасалуы

Етістік түбіріне *-a* (-*e*, -*й*) журнақтары жалғану арқылы ауыспалы осы шақ жасалады. Одан кейін тиісті жіктік жалғаулары қосылады.

Мен күнде сагат жетіде тұр + a + мын, бой сергіту жаттыгуларын жаса + й + мын, содан соң жуынып кел + e + мін.

Тапсырма. Бос орынға керекті жіктеу есімдігі мен ауыспалы осы шақтың журнағын қойындар.

- ... орал-мын
- ... орал-сың
- ... орал-сыз
- ... орал-ды
- ... орал-мыз
- ... орал-сындар
- ... орал-сыздар
- ... орал-ды

 Бос орынға керекті ауыспалы осы шақ журнағы мен тиісті жіктік жалғауын қойындар.

Мен көр + — + —
Сен көр + — + —
Сіз көр + — + —
Ол көр + — + —

Біз көр + — + —
Сендер көр + — + —
Сіздер көр + — + —
Олар көр + — + —

Тапсырма. Етістік дауысты дыбысқа аяқталса, -*й* журнағы жалғанатының ескеріп ауыспалы осы шақ жасаңдар.

Мен қайтала...мын. Сен сейле...сің. Сіз биле...сіз, Ол куре...ді. Біз айқайла...мыз. Сендер хабарла...сындар. Сіздер урле...сіздер. Гүлдер гүлде...ді.

Тапсырма. Мәтінді тыңдал, бір-біріңе сұрақтар қойып, жауап айтып, диалог құрындар.

Жер сілкінің зардабын қалай женілдетуге болады?

Жыл сайын Жер бетінде 300—350 мың жер сілкінің болады. Адамзаттың жартысына жуығы 7 балға жететін немесе одан да күшті сілкінің болуы ықтимал аумақтарда тұрады.

Жер сілкінің зиянын төмендету, адам өлімі мен жарақатын азайту үшін сейсмикалық қауіпті аудандардың тұрғындары алдын ала мынадай дайындық шаралар атқарулары керек:

- іс-құмылдар жоспарын алдын ала құрастыру, жер сілкінің өткеннен кейін отбасы мүшелерінің жиналатын орындарын келісу, қажетті телефон нөмірлерінің тізімін жасау;

- пәтерде, кіреберісте, үйде электрді, газ бен суды қайда және қалай өшіру керек екендігін білу;

- қауіпсіз жерге көшу керек болатындей жағдайда ең қажетті заттарды (құжаттар, батарейкалы радиоқабылдағыш, 3—5 тәулікке жететіндегі ауызсу мен азық, дәрі-дәрмек қоры, электр шамы, құмы бар шелек, өрт сөндіргіш) отбасы мүшелерінің барлығы билетін жерде сақтап, дайындал қою.

3-қадам

Жер сілкінің кезіндегі қауіпсіздік сақтау шаралары

Дүмпүлердің басылуын күте тұратын қауіпсіздеу жерлерді (мектепте, пәтерде): іргелі ішкі қабырғалардың ойығы, ішкі іргелі қабырғалардан құралған бұрыштар, бағаналардың маңы мен тірек бөренелерінің асты — алдын ала белгілеп алу керек.

Жер сілкінің кезінде адамдардың жарақат алуы, тұрғын үйлердің, өндірістік ғимараттардың және басқа да нысандардың қирауы өте қысқа уақыт ішінде болады.

Жер сілкінің кезіндегі қайғылы оқиғалардың негізгі себептері — кірпіштердің, тұтін мұржаларының, балкондардың, терезе жақтауларының, сынған әйнектердің

және ғимараттың басқа да бөліктерінің құлауы; үзілген электроөткізгіштердің көшенің көлік жүретін бөлігіне, жағажолдарға ілініп қалуы, құлауы; зақымданған құбырлардан газдың шығуынан, электр желілерінің түйікталуынан болған өрт; пәтерде ауыр заттардың құлауы; үрейге берілген адамдардың жанұшырыған әрекеттері.

Алайда жер сілкінісі кезінде дұрыс әрекет етіп, оған алдын ала дайын болып, жекебасының қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті шараларын қолданған жағдайда жарақат алушан құтылуға болады немесе жоқ дегенде оның зардабын азайтуға болады.

Есте сақтаңдар!

Жер сілкінісі кенеттен және тез болады:

- жер сілкінісі кезінде, ең бастысы, үрейге берілмеу керек және өткір, үшкір және ауыр заттардан сақтану қажет;
  - ғимараттан шығып кетуге тырысу керек;
  - ең қауіпсіз жерлерге: есіктің босағасы, іргелі ішкі қабырғалардағы ойықтары, іргелі ішкі қабырғалардың бұрыштары, бағаналардың маңы мен бөренелердің асты, берік үстелдердің асты мен кереуеттің маңына тығылу керек;
  - есіктің шыға берісінде сығылысып, кептеліп қалуға, жоғары қабаттардан, терезеден секіруге болмайды;
  - ғимараттан шығар кезде лифтіні пайдалануға болмайды;
  - терезе жақтауының маңында, әйнектен жасалған қоршау, айнаның, пештің, осал құрылған жиһаздың жанында түруға болмайды;
  - сіріңке, оттық, шырағдан жағуға, ашық отты пайдалануға болмайды;
  - жартылай құлаған қауіпті үйлерге, үзілген электр өткізгіштерге жақындауға болмайды;
  - егер үй зақымданған болса, үйге оралуға болмайды;
  - автокөлікте кетіп бара жатқанда дүмпү сезілсе, көлікті тоқтатып, ішінен шықпай отыру керек.

басылуы

— прекращение

іргелі

— здесь: главные

ішкі

— внутренние

оыйың	— проем
бұрыш	— угол
тірек	— опорный
алдын ала	— предварительно
белгілеп алу	— определить
жарақат	— ранение
қысқа	— короткое
түтін мұржалары	— дымоходы
құлау	— падение
электртөкізгіш	— электропроводник
жағажол	— тротуар
түйиқталу	— замыкание
Үрей	— паника
жанұшырган	— здесь: безсознательные
үшкір	— острые
тырысу	— стараться
сығылысу	— толкаться
кептелу	— создавать пробки

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Дұмпулердің басылуын қандай жерлерде күте тұру керек?
2. Жер сілкінің кезінде қайғылы оқиғалар қандай себептерден болады?
3. Жер сілкінің кезінде қандай сақтықтар жасау керек?
4. Қандай жерлер қауіпсіз деп саналады?
5. Үрейге берілуге бола ма?

Жүрнағын жалғағанда, қ, қ, п дыбыстарының өзгеруін дұрыс жазындар.

Мен шық + a + мын

Сен төк + e + сің,

Сіз тап + a + сыз

Ол тақ + a + ды

Тапсырма. Аудиоспалы осы шақ сөздерді жіктендер: ек, шап.

Мәтінді тыңдал, монолог құрып әңгмелендер.

1988 жылы Спитактағы ірі жер сілкінісін бастаң кешірген офицерлердің бірі былай деп әңгімелейді: Бөлімшеден қызметтен келе жатқанмын. Өзім тұратын бес қабатты үйге кіре бергенімде, аяғынан шалғандай қатты тербелісті сезіндім.

Оқтай ұшып, өзімнің үшінші қабаттағы пәтеріме жүгіріп кірдім.

Әйелім мен қызыым ас үйде екен. “Тез астына түсіңдер!” — деп айғай салып, оларды құшағыма ала сала, тепкішекпен төмен қарай жүгірдім. Қошеде әйелімнің есіне үйде құжаттардың, акша мен құнды заттардың қалып қойғаны түсті. Оның қайта оралайын деп бұрылғаны сол еді, ішінде қалғаның бәрін астына басып, үй жалп етіп құлап түсті”.

Адам өмірі мен денсаулығына тосыннан қауіп төнгенде, кез келген адамды белгілі бір деңгейде үрей билейді.

Үрейдің негізгі белгілері: көкірекпен толық дем ала алмау немесе сананың көмескіленуі, жүректің қатты соғуы, дененің дірілдеуі, қара терге малшыну, тұншығу, құсу немесе асқазанның бұзылуы, жансыздану немесе дene шаншуы, болып жатқан оқиғаны өң мен түстің арасындағы елес тәрізді қабылдау немесе дененің өзіне бағынбауы, кеудені зіл басып түргандай, естен танып жатқандай сезінү.

Бұлардың барлығын толық жеңуге болады. Тек дененің бұлшық еттерін бос ұстаң, дұрыс дем алу және болған жағдайда көндіге білуге үйрену керек.

4-қадам

Медициналық көмек көрсету құралдары

Алғашқы жәрдем көрсету қорапшасында нелер болуға тиіс? Жалпы 10—15 адам үшін қорапшаға мынадай медициналық құралдар мен дәрі-дәрмектерді салу керек:

- таңуға арналған жалпақ таңғыштар (жіңішке, орташа жалпақ — әрқайсысынан екі данадан), түтік тәрізді таңғыштар (№ 1,2 және 3 — әрқайсысынан екі данадан), жеке таңатын пакет (1 қорап), заарарсыздандырылған орамалшалар (1 қорап), гигроскопиялық мақта (1 қорап), бактерицидтік жапсырма (6—10 дана);
- заарарсыздандыруға арналған дәрі-дәрмектер: 2% -дық сутегі асқын тотығы (40 мл-ден 3 құты), 2% -дық иод тұнбасы (30 мл-ден 1 құты), 2% -дық бриллиант көгі (30 мл-ден 1 құты);

- дәрі-дәрмектер: ауруды басатын анальгин таблеткалары (10 данадан 1 қорап) немесе баралгин (10 данадан 1 қорап), тройчатка (10 данадан 1 қорап), тыныштандыратын және аллергияға қарсы димедрол немесе супрастин, тавегил (10 данадан 1 қорап), қызуды түсіретін парацетомол (10 данадан 1 қорап);

- жылан және ара уының негізінде жасалған жағатын май (1 сықпалы випросал немесе випротокс, 1 сықпалы апирзартрон);

- медициналық аспаптар: қайшы, бұрау, градусник, жұмсақ таңғыш (торлы) қалак, іспек (қысқыш).

алғашқы жәрдем

— первая помощь

корсету

— оказывание

жалпақ таңғыш

— широкий бинт

түтік

— трубка

заарарсыздандырылған

— стерильный

жапсырма

— лейкопластырь

сүтегі асқын тотығы

— перекись водорода

ауруды басатын

— здесь: обезболивающий

тыныштандыратын

— успокаивающий

қызуды түсіретін

— жаропонижающий

жағатын май

— мазь

бұрау

— жгут

жұмсақ таңғыш

— мягкая сетчатка

10—15 адам үшін алғашқы жәрдем қорапшасына қажетті құралдар тізімін құрындар, оны жазып, тапсырысқа дайындаңдар.

Үлгі: Медициналық көмек көрсету құралдары

Берілген сөздерді қоланып, сөйлем құрандар. Ауыспалы осы шақ сөзді талдаңдар.

Мен қазақша .... .
Мен ағылшынша .... .
Сен түрікше .... .
Сіз арабша .... .
Ол қытайша .... .
Марат орысша .... .
Сәлім испанша .... .
Әлім французша .... .
Ергеш парсыша .... .

Керекті сөздер: сөйле, үйрен, жаз, біл, айт, аудар, түсін, кешір, жауап бер, сұра, түсіндір.

Мәтінді оқындар. Берілген үлгіде өз күнтәртібінді жазындар.

Үлгі: Мен сағат жетіде оянамын.

Ояну	7 ⁰⁰
Таңтереңгілік жаттығу, шынығу, Төсек жинау, жуыну	7 ⁰⁰ —7 ³⁰
Таңғы ас	7 ³⁰ —8 ⁰⁰
Серуендеу және мектепке бару	8 ⁰⁰ —8 ³⁰
Мектептегі оқу дәрістері, сынныптан тыс жұмыс	8 ³⁰ —14 ³⁰
Мектептен үйге келетін жол (серуен)	14 ³⁰ —15 ⁰⁰
Түскі ас	15 ⁰⁰ —15 ³⁰
Таза ауада болу: серуен, қозғалыс ойындары	15 ³⁰ —17 ⁰⁰
Сабактарды орындау және жұмыс орнын жинау	17 ⁰⁰ —20 ⁰⁰
Кешкі ас және өз бетінше шұғылдану	20 ⁰⁰ —21 ³⁰
Ұйықтауға дайындалу, бөлмені желдету	21 ³⁰ —22 ⁰⁰
Ұйқыға жату	22 ⁰⁰ —7 ⁰⁰

4-тапсырма. Етістіктерді ауыспалы осы шақ түрінде жазындар.

Мен таңтертең уақытылы түр .... . Таңғы жаттығу жаса .... . Міндетті түрде таңғы ас іш .... . Сабак алдында қысқаша серуенде .... . Одан соң да күн тәртібін сақта .... . Бұл жақсы көңіл-күйдің болуына септігін тигіз .... . Салауатты өмір салтын ұстан .... .

Мәтінді оқындар. Мәтін бойынша сұрақ-жауап құрындар.

Зараарсыздандыру құралдарының ішіндегі ең кең таралғаны — сутегінің асқын тотығы мен калий перманганаты (марганцовка).

Жаракатты жуу үшін калий перманганатын да ойдағыдай пайдалануға болады. Ол үшін: бір стақан қайнаган суға (250 мл) марганцовканың 2-3 түйіршігін салып, алынған ерітіндімен жаракатты жуады.

Пайдалануға қолайлы тағы бір препарат — гидроперит. Бұл — суда жақсы еритін, ақ түсті таблеткалар. Қажетті ерітіндіні алу үшін 100 мл суға 2 таблетканы ерітеді.

Бриллиант көгі (зеленка) және *Йод ерітіндісі* сыртқы зақымдану, ірінді аурулар кезінде терінің бетін өндейтін айтартықтай жақсы антисептиктер ретінде кеңінен белгілі.

5-қадам

Таңғыштардың түрлері

Дененің зақымданған бөлігін таңу шарасы көптеген ғасырлардан бері таныс. Содан бері жаракатты жазуда матадан жасалған, өсіреле дәкеден жасалған таңғыштарды қолданып келеді.

Дәкелі (жалпақ) шүберектер — таңу кезінде қолданатын негізгі материал. Бинттің басы (оралған бөлігі) және бос бөлігі (ұшы) болады. Бинттің ұзындығы 5—7 м, ені 5—20 см. Олар жіңішке, орташа және жалпақ болады. Кірден қорғап тұратын жарғақ қағазға оралады.

Тегіс бинттің бір түрі — эластикалық таңғыш, созылу қабілеттілігіне ие, аса қыспай-ақ зақымданған дene бөлігін тығыз таңуға мүмкіндік береді.

Тегістен басқа тұтікшелі (торланған) таңғыштарды қолданады. Олардың негізгі міндеті — зақымданған дene бөлігіне дәкелі таңғышты бекіту. Тұтікше бинттер нөмірлермен ажыратылады: № 1, № 2, № 3, № 4 және № 5. Пішімі қаншалықты ұлken болса, бинттің диаметрі де соншалықты ұлken болады. Зақымданған дene бөлігінің пішініне байланысты әртурлі таңғыш қолданады. Мысалы, шынашаққа таңғышты таңу үшін № 1 тұтікше бинтті қолданады. Жамбастағы таңғышты бекіту үшін

№ 3 тұтікше бинтті пайдаланады. № 5 тұтікше таңғышпен адамның кеудесін таңады.

тәнис	— известно
таңғыш	— бинт
жазу	— здесь: вылечение
закымданған	— поврежденный
сөгіп алу	— ушиб
жарылу	— трещина
сыну	— перелом
буынның таюы	— вывих
жарық	— здесь: катты
тығыз	— плотно
тегіс	— сплошной
тұтікшелі	— здесь: сетчатый
шынашақ	— здесь: палец
жамбас	— тазовая кость

 Берілген етістіктерден аудыспалы осы шақ етістік жасандар.

Көрсету, таңғыш қою, көмектесу, қанды тоқтату, тану.

 Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Тану шарасы қай кезден тәнис?
2. Қандай таңғыштарды қолданады?
3. Бинттің оралған бөлігі не деп аталады?
4. Бинттің бос бөлігі не деп аталады?

5. Бинттің қандай нөмірлері болады?

6. Таңғышты қандай жарақат түрлерінде пайдаланады?

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді пайдаланып шағын әңгіме жазыңдар.

Көптен бері таныс.

таңғыштарды қолданып келеді.

Қолданатын негізгі материал

тығыз таңуға мүмкіндік береді.

Таңғыш өте қатты болса ... ...

Таңғыштың ... ... ұстайды.

Кез келген таңғышты белгілі жолдармен ... .

Тануды бір мезетте жасау керек.

Таңғышты мықты байлайды.

3-тапсырма. Ауыспалы осы шақта емес қатар.

1-тест

- a) сұраймын
- ə) жөтелемін
- б) ауырамын
- в) Ауырды

2-тест.

- а) жазылады
- ə) жараланды
- б) жарамайды
- в) қараймын

III. ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АЯ

3.1. ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫН АРАЛАҒЫМ КЕЛЕДІ

1-қадам

Өлеңді оқып түсініндер, жаттап алындар.

Қазақстан

Қазақстан дейтін менің бар елім,
Жатыр алып жарты дүние өлемін!
Бұл даланы анам жаспен суарған,
Бұл далада атам қолға ту алған.
Бұл далада өскен жанда жоқ арман!

Қ.Аманжолов

Тапсырма. Диалогті оқындар.

- Қала деп атalu үшін халық саны қанша болу керек?
- Аудан орталығында — он мың.
- Облыс орталығында ше?
- Елу мың.
- Ал үлкен қала саналу үшін ше?
- Үлкен қалада кемінде он миллион адам болуы тиіс.
- Қазақстанда ондай қалалар бар ма?
- Қазақстанда халық саны бір миллионнан асатын екі қала бар. Олар — Алматы және Шымкент.

Қазақстан қалалары

Қала мөртебесі берілген елді мекендер Қазақстанда көп. Облыстық қалаларда халық саны 50 мыңдан, аудандық қалаларда 8 мыңдан асусы тиіс. Елімізде Астана, Алматы, Қарағанды, Шымкент, Семей, Өскемен, Ақтөбе, Павлодар, Тараз, Петропавл, Теміртау, Орал, Қостанай, Қызылорда, Атырау, Ақтау, Талдықорған, Қекшетау сияқты ірі қалалар бар. Үлкен қалалар қатарына жату үшін халық саны 10 миллионнан асусы керек. Дүниежүзінде мұндай үлкен қалалар 2 мыңдай, ал 100—120 қаланың халық саны бір миллионнан асады. Халық саны бір миллионнан асатын қала саны Қазақстанда екеу, олар: Алматы және Шымкент.

Өрине, қалаларда өнеркәсіптік өндіріс, құрылымы, қаржы, сауда, көлік, ғылым, білім, мәдениет салалары дамыған болуы керек. Қазіргі қалаларда құрделі байланыс жүйесі бар. Олар: су, газ, жылу құбырлары, электр желілері, телефон желілері, көлік жолдары, ғаламтор, теледидар, радио.

қала мәртебесі	— городской статус
өнеркәсіптік өндіріс	— промышленное производство
қаржы	— финансы
көлік	— транспорт
салалары	— отрасли
дамыған болуы керек	— должны быть развиты
құрделі байланыс жүйесі	— крупная система связи
жылу құбырлары	— отопительные трубы
толық елестете аламыз	— полностью представляем

 Мәтіндеңің көп нүктенің орына тиісті өріптерді қойып жазындар.

Мені... туып-...скен жерім — Қазақстан. Қазақстан — ...лжен мемлекет. Еліміздің жер к...лемі ...лан-байтақ.

Қазақстанның ке... даласын, би...к тауларын, орманда...ры мен к....лерін к...рген адам оны еш уақытта ...мыта алмайды. Оның Астана, Алматы, Ақтау сияқты ...сем, осы заман...ы қалалары бар.

Мен Қазақстанда т...ратынымды мақтаныш етемін. Тұған Отанымды, халқымды қ...рмет т...тамын.

 Төменде берілген сөздердің синонимдерін жазындар. Олардың мағынасын синонимдер арқылы түсініп алындар.

Үлгі: Ұлан-байтақ жер — кең, аумағы үлкен жер.

Көркем қала — ... .

Елорда — ... .

Зәулім үйлер — ... .

Тіл білімі

Келер шақ

Келер шақ қимыл, іс-әрекеттің әлі болмағанын, сейлеп тұрған сәттен кейін орындалатынын білдіреді.

Мысалы: Үш ай демалыстан кейін, 1 қыркүйекте сабак басталады.

Келер шақтың түрлери

Келер шақ мағыналық ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөлінеді:

1. Болжалды келер шақ.
2. Мақсатты келер шақ.
3. Ауыспалы келер шақ.

 Берілген етістікten келер шақ жасап, оларды қатыстырып сөйлем құраңдар.

Келу, көру, қуану, қайту.

Тапсырма. Берілген құрделі сөздермен сөйлем құрап жазындар.

Жанкүйер, атқамінер, жаратылыстану, ешқашан, саңырауқұлақ, кәсіпорын.

Тапсырма. Берілген мәтіннен етістіктерді тауып, оларды келер шақ жасап, көшіріп жазындар.

Еліміздің қалалары туралы айтқанда, тарихи-мәдени ескерткіштерді айтпау мүмкін емес.

Қазақ даласы тарихи-мәдени ескерткіштерге бай. Батыс Қазақстан аймағында 300-ден астам тарихи-мәдени ескерткіштер тіркелген. Олар көбінесе тастан түрғызылған өртүрлі құрылыштар.

Аса ірі тарихи және мәдени ескерткіштер қатарына Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иасауи кесенесі, Сарыарқадағы Алаша хан кесенесі, Тараз өңіріндегі Айша бибі кесенесі, Жетісудағы Шоқан мемориалы, Алматы қаласындағы Абай ескерткіші, Абайдың туған жеріндегі Абай мен Шөкөрімге арналған мемориал, Астана қаласындағы “Бәйтерек” кешені т.б. жатады.

Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстандағы қандай тарихи-мәдени ескерткіштерді білесіңдер?
2. Қандай тарихи орындарда болдындар?
3. Мұражайларға барып тұрасындар ма?

2-қадам

Қазақстанның ежелгі қалалары

VI—IX ғасырларда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда қала мәдениеті жақсы дамыды. Қошпендейлерден бөлініп егіншілік пайда болды, тұрақты қыстаулар салынды. Сауда, қолөнер дамыды, жазу қалыптасты, қалалар салына бастады.

Оңтүстік Қазақстанда ең ірі қала Исфиджаб деп саналады, ол кейде Сайрам деп те аталған.

Арыс өзенінің төменгі ағысында Отырар қаласы VIII—IX ғасырлардағы жазба деректерде кездеседі. Ол кейде Фараб деп те аталған. Фарабта үлкен кітапхана болғаны жазба деректерде айтылады.

Жетісуда қалалардың өркендеуіне қолөнердің, егіншіліктің, құрылыштың дамуы өсер етті. Осында Тараз қаласы әлемге әйгілі болды. Ол Жібек жолы бойындағы ең үлкен қала саналды. Мерке, Құлан, Талхиз (Талғар) сияқты қалалар да Жібек жолы бойында орналасып, сауда мен қолөнер орталықтарына айналды.

Тарихи деректерге қарағанда, VI—X ғасырларда Оңтүстік Қазақстанда барлық қалалар саны 33, Жетісуда 27 болған.

көшпенділерден бөлініп	— отделившись от кочевников
турақты қыстаулар	— постоянное зимовье
қолөнер	— ремесленничество, кустарничество
жазба деректерде	— в письменных источниках
өркендеуі	— развитие

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Әлемнің қандай көне қалаларын білесіңдер?
2. Еліміздегі көне қалалардың бірі Түркістан туралы не айтасындар?
3. Өзіңе таңдау берсе, қай қалаға барад едің?

Тапсырма. Мәтінді пайдалана отырып Түркістан қаласына ойша саяхат жасаңдар. Мысалы: Қашан барасың? Немен барасың? Неше күнге барасың? Ол тарихи қалада не бар?

Тіл білімі

Болжалды келер шақ

Болжалды келер шақ қымыл, іс-әрекеттің болу-болмау мерзімін анық көрсетпей, болжап қана білдіреді. Болжалды келер шақ етістікке -ар, -ер, -р, болымсыз етістіктен кейін -с жүрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: Келер деп күтіп жүрміз. Кеш болды, енді келмес.

Берілген етістіктерді болжалды келер шақ түріне айналдырыңдар.

Арала, таныс, кел, аш, жатыр.

Тапсырма. Келер, жазар, оқыр, көрінбес болжалды келер шақтарын сөйлемдер қатыстырып құраңдар.

Жаркент

Жаркент — Ұлы Жібек жолының бойында қоныс тепкен көне қала. Оның тарихы әріден басталады. Монгол жерінен, Қытайдан шыққан керуендер Жаркент арқылы Орта Азияға, Батыс елдеріне сапар шеккен.

Жаркент қаласы Қазақстан мен Қытай шекарасында орналасқан. Жаркентте Қазақстан және Қытай қалаларымен байланыстыратын автоказілік жолы қызмет етеді. Алдағы уақытта теміржол салынады.

Жаркентте тарихи өлкетану мұражайы бар. Мұражайдан Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда қатынасының тарихы туралы т.б. қызықты экспонаттар, құнды деректер табылады. Бұл қалада Қазақстандағы ең көрі ағаш өсіп тұр. Оған жеті адамның құшағы жетпейді. Ол ағаш қорғауға алынған.

Жаркентте мәдени және оқу орталықтары ежелден дамыған. Халқы саудамен, егіншілікпен айналысады.

қоныс тепкен	— здесь: расположен
көне	— старинный
әріден	— с давних времен
керуен	— караван
сапар шеккен	— совершили поездки
тарихи өлкетану	— исторический краеведческий музей
мұражайы	
құнды дерек	— ценный источник
ең көрі	— самый старый
құшағы	— объятие
қорғауға алынған	— охраняется
ежелден	— издавна

Керекті сөздерді қойып, сөйлемді толықтырып жазындар.

1. Жаркент — Ұлы Жібек жолының бойында қоныс тепкен .... 2. Жаркент қаласы Қазақстан мен Қытай ... орналасқан. 3. Қазақстан Республикасы Үкіметі Жаркент өнірін “еркін экономикалық аймақ” деп жариялаған ... шығарды. 4. Жаркентте тарихи өлкетану ... бар. 5. Бұл қалада Қазақстандағы ең ... өседі. 6. Ол ағаш ... алынған.

Керекті сөздер: қорғауға, көне қала, шекарасында, өкімін, мұражайы, көрі ағаш.

Тапсырма. Берілген сөздерді пайдаланып сөйлемді дұрыс құрастырыңдар.

1. Тарихи, өлкетану, мұражайы, Жаркентте, бар.
2. Құнды, деректер, көп, онда, болды.
3. Жаркент арқылы, Жібек жолы, өткен.
4. Қазақстан мен Қытай, сауда қатынасы жолы, арасындағы, Жаркент арқылы, өтті.
5. Өсті, ең, ағаш, кәрі, Жаркентте, Қазақстандағы.
6. Саудамен, егіншілікпен, айналысқан, Жаркент халқы.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Ұлы Жібек жолының бойында қандай қала орналасқан?
  2. Жаркент қаласы арқылы шыққан керуендер қандай елдерге сапар шекті?
  3. Қазақстан Республикасы Үкіметі Жаркент өңірін қандай аймақ деп жариялады?
  4. Мұражайдан қандай деректерді табуға болады?
  5. Жаркент қаласындағы кәрі ағаштың көлемі қандай?
- Тапсырма.** Сөйлемдерді оқып шығып, келер шақта айтыңдар.
1. Қытайдан шыққан керуендер Жаркент арқылы Орта Азияға, Батыс елдеріне сапар шеккен.
  2. Мұражайдан Жаркент өңірінің тарихы туралы қызықты экспонаттар, құнды деректер табылады.
  3. Жаркент халқы саудамен, егіншілікпен, мал өсірумен айналысады.

3-қадам

Астана

Қай елдің болса да астанасының аты оның мемлекеттік рәмізі сияқты. Мысалы, Мәскеу десе — Ресей, Бейжің десе — Қытай, Лондон десе — Англия мемлекеттерін көз алдымызға елестетеміз.

Біздің мемлекетіміздің бас қаласы — Астана. Бүгінде Астананың аты әлемге әйгілі.

Астана — болашағы үлкен қала. Ол — өлемдегі көрікті қалалардың бірі. Астана қаласы Есіл өзенінің екі жағында орналасқан. Өзеннің бір жағалауында — бұрынғы қала.

Ол да жедел жаңарып жатыр. Екінші жағалауда — жаңа қала. Жаңа қаланың жалпы көрінісі Қазақстанның тарихын, мәдениетін, халықтық салт-дәстүрлерді білдіреді. Сондай-ақ қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның күш-қуатын, асыл құндылықтарын көрсетеді.

Біздің еліміз үшін ең қылбат құндылық — Қазақстан халықтарының ынтымағын, түсіністігін бейнелеуге арналған құрылыштар да бар.

Астана қаласы — жаңа Қазақстанның белгісі.

Газет материалдарынан.

астана — столица
бас — главный
әйтілі — известный

Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Астана қаласында болдындар ма?
2. Астана туралы не білесіндер?
3. Астана қаласы қандай орталыққа айналды?
4. Астана қаласына барғыларың келе ме?

Төменде берілген әпитеттердің қай қатарын *Астана* сөзімен тіркестіріп жазуга болады?

1. Жас, көрікті, таза, ерекше.
2. Ежелгі, кішкене, аласа.
3. Қызыл, көк, ұзын.

Қандай мемлекеттердің астаналарын білесіндер? Атап айтыңдар.

Тапсырма. Берілген етістіктерден келер шақ етістік жасап, оларды қатыстырып сөйлем құрандар.

Жоспарлау, аяқтау, сапар шегу, тамашалау.

Тапсырма. Дұрыс па, бұрыс па? Мәтінді пайдалана отырып өз пікірлерінді айтыңдар.

	Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
1.	Қазақстан — бір ғана үлтты мемлекет.		
2.	Халық туралы білу үшін, алдымен оның тілін, салтын, тарихын білу керек.		
3.	Қазақ халқының тарихында ірі тұлғалар мол.		
4.	Қазақстондағы халықтар бір-біріне көмектесіп, тату тұрады.		
5.	Біздің мақсатымыз — бірлік, ынтымақ.		

Тапсырма. Төмендегі картадан Қазақстанның ірі-ірі 10 қаласын атаңдар. Астанаға жақын, алыстығын айтып беріңдер. Достарыңа Қазақстанның әртүрлі қалаларына саяхат жасауды ұсыныңдар. Өз бағыттарынды айтып беріңдер.

Сөйлеу үлгісі: алдымен ... баруға болады; жолшыбай ... қалалар бар; ... керемет екен; ... араладым; ... таңгалдым; ... бірге ... қызырайық; саяхатымның соңында ... араладым; ... бұрын көрмеппін; ... көргім келеді.

Сөйлемдерден келер шақта тұрған етістіктерді теріп жазыңдар.

1. Астана қаласына жеткен Жомарт қалғандарын келер деп күтті. 2. Бірақ кеш батып, қараңғы түсіп кеткен соң, олар енді келмес деп ойлады. 3. Ертең ертерек жетер деп үйықтауға дайындалды.

“Бәйтерек” және “Тәуелсіздік монументі” ескерткіштері қай қалаларда және олар нениң символы екенін айтып жазыңдар. Өздеріңің оларға құрмет сезімдерінді білдіріңдер.

Суретке қарап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ескерткіште қімдер бейнеленген?
2. Бұл ескерткіш қай қалада?
3. Астана қаласында “Бәйтерек”, “Қазақ елі” сияқты тарихи ескерткіштер бар екені туралы өз сөздеріңмен айттыңдар.

4-қадам

Алматы

Алматы қаласы (бұрынғы кездері Верный және Алматы деп аталған) — Қазақстанның ең үлкен қаласы. Ол Тянь-Шань тауларының солтүстігінде, Іле Алатауының баурайында, теңіз деңгейінен 3599 метр биіктікте орналасқан. Қаланың аумағы — 170 шаршы километр.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев “Алматы — тәуелсіздігіміздің алтын бесігі” деп жоғары баға берген. Алматы қаласы жыл өткен сайын көркейіп келеді.

Алматының тарихы — Қазақстанның тарихы. Алматы 70 жыл еліміздің астанасы болып, ірі мегаполис ретінде қалыптасты.

Жалпы, Алматы тарихын үш кезеңге бөлуге болады. Алғашқы кезең — қола дәүіріндегі Алматы. Б.з.д. X—IX ғасырларда Алматы аумағында отырықшы елді мекендер мен қалалар болғанын археологиялық зерттеулер дәлелдеуде.

Біздің дәуіріміздің VIII—XIII ғасырлары Алматы үшін екінші тарихи кезең болып табылады. Бұл уақыттарда қазіргі Алматы қаласының орнында үш қала өмір сүрді. Шыңғыс хан шапқыншылығы Алматыны қиратты, бірақ қала қайта өркендейген.

Алматының үшінші кезеңі 1854 жылы басталады. Ол Ресей империясының қазақ елін отарлауымен байланысты. 1854 жылы Қіші Алматы өзенінің сол жағалауында “Заилийск” деп аталған өскери бекініс салына бастайды.

Ол 1857 жылы Верный болып өзгертіледі. 1867 жылы бекініске қала мәртебесі беріледі.

көркейіп келеді	— расцветает
қола дәуірі	— бронзовая эпоха
шапқыншылық	— нашествие
бекініс	— крепость

Сұрақтарға мәтінді пайдаланып жауап беріңдер.

1. Елбасы Алматы қаласына қандай баға берді?
2. Алматы қаласы еліміздің астанасы болды ма?
3. Қала тарихы қай дәуірден бастау алады?
4. Алматы тарихын неше кезеңге бөлуге болады?
5. Алғашқы кезеңде қандай өзгерістер болды?
6. Екінші кезеңде қандай тарихи оқиғалар болды?
7. Ушінші кезеңде Алматының тарихы қалай өрбіді?

Мәтінді толықтырып жазыңдар. Етістіктерді тауып, қай шақта түрганын анықтаңдар. Келер шақ етістіктерді көшіріп жазыңдар.

1. Алматы — ... алтын бесігі. 2. Алматының тарихы — ... тарихы. 3. Алматы жетпіс жыл еліміздің ... болған. 4. Алматы — ... баурайында табиғаты ғажап жерге орналасқан. 5. Алматы тарихын үш ... бөлуге болады. 6. Қола дәуірде Алматы аумағында отырықшы елді мекендер мен ... болғанын археологиялық зерттеулер дәлелдеуде. 7. Шыңғыс хан шапқыншылығы ... қиратты, бірақ қала қайта өркендеген. 8. Кіші Алматы өзенінің сол жағалауында “Залийск” деп аталған өскери ... салына бастайды.

Тапсырма. Берілген етістіктерді болжалды келер шақ жасап, оларды қатыстырып сөйлем құрандар.

Бар, ал, бол, болма, қалма.

 “Қалай баруга болады?” атты сұхбаттың мазмұнымен танысындар. Өздерің тұратын жерде бір жерден екінші жерге қалай баруга болатынын сұрап, бір-біріңе жол сілтендер.

— Кешіріңіз, айтып жібермейсіз бе? Бұл қай көшे?
— Бұл — Абылайхан даңғылы. Сізге қайда бару керек еді?

— Маған “Сайран” автобекетіне бару керек еді.
— Ой, ол қызын емес. Сіз қазір осы даңғылмен қызысын тұрған Төле би көшесіне өтіңіз. Міне, анау бағдаршамнан арғы бетке өтіңіз. Алға қарай тұра жүре берсеңіз, автобус аялдамасы бар. Сол жерден №126 немесе №16 автобустарға отырыңыз.

— Рақмет сізге. Ал “Сайран” жақын ба? Қанша аялдама жүремін?

— Ұзақтау, мүмкін 8-9 аялдама бар шығар. Автобустағы кісілерден тағы да анықтап сұрарсыз. Мен нақты білмей тұрмын, айып етпеніз.

— Түсіндім, тағы да рақмет сізге, сұрап алармын. Сау болыңыз!

— Қош болыңыз! Жолыңыз болсын!

5-қадам

Тараз

Тараз — Жамбыл облысының орталығы. 1938—1997 жылдар арасында Жамбыл деп аталған, одан бұрын Өулиеата деп аталған. Ортағасырларда Тараз деген атауымен әйгілі болды. 1997 жылдан бастап қалаға тарихи атауы қайтарылды. 2002 жылы Тараз өзінің құрылғанына 2000 жыл толған мерейтойын қарсы алды. Ортағасырларда Тараз Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан қалалардың бірі еді.

Қазақстан тәуелсіздігін алған соң Тараз қаласы қайта өркендеуде. Қалада фосфор зауыты, темір құрастыруыш зауыт, автожөндеу зауыты, “Автобөлшектер” зауыты т.б. өндіріс орындары жұмыс істейді.

Тараз қаласында Айша Бибі, Бабаджа хатун, Қарахан, Тектүрмас кесенелері, ортағасырлық монша орналасқан. Қалаға келген туристер осы кесенелерді көргө асыгады.

Тараз қаласының халық санының 70%-ы қазақтар. Қалада орыстар, өзбектер, көрістер, татарлар, түріктер, немістер, курдтер, дүнгендер, қырғыздар, гректер, өзіrbайжандар, үйғырлар, шешендер тұрады. Қалада “Достық үйі” бар.

әйгілі	— известен
қайтарылды	— вернули
мерейтой	— юбилей
қайта өркендеу	— возродиться
ортагасырлық	— средневековый

Тапсырма. Диалогті оқындар.

- Тараз қаласы — Қазақстандағы ең көне қала.
- Иә, оның құрылғанына 2000 жылдан асты.
- Тараздың бұрынғы атауларын білесің бе?
- Ол бұрын Өулиеата, Жамбыл деп аталған.
- Тараз қай облыстың орталығы?
- Тараз — Жамбыл облысының орталығы.

Таразға “саяхат” жасандар. Оның көрнекті орындарын суреттеп беріңдер. Тараздың Ұлы Жібек жолындағы шаар болғанын үмітпаңдар.

1. Берілген сөздерге синонимдер жазындар.

Көне — ... , атамекен — ... , қала — ... , ұлы — ... , бірлік — ... .

2. Төмендегі сөздерге тиісті жүрнақтарды жалғап, сөйлем құраңдар.

Батыр, бір, тату, тәуелсіз, жыл, өндіріс (-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік).

Тапсырма. Мәтінді қазақшага аударындар.

Мавзолей Айша-Биби — один из интереснейших памятников архитектуры XI—XII веков.

Народные предания донесли до нас легенду о любви юной красавицы Айши к отважному воину Карахану.

Тапсырма. Сөйлемдерді толықтырып жазындар.

Тараз қаласы бұрын ... және ... деп аталған. Қалаға ... жылды өзінің тарихи атауы қайтарылды. Тараз қаласында

... , ... , ... кесенелері орналасқан. Қалада ... , ... , ... ,
... , ... , ... тұрады.

Ақтау

Ақтау — Қазақстанның оңтүстік-батысындағы қала, Маңғыстау облысының орталығы. Қала — теңіз және өуе айлағы. Қала Каспий теңізінің жағасында орналасқан. 1964 жылдан 1991 жылға дейін украин ақыны Тарас Шевченконың құрметіне Шевченко аталған.

Ақтау — өндірістік қала, мұнай және газ өндіріледі. Қалада теміржол вокзалы жоқ. Пойыздар Маңғышлақ стансысына келіп тоқтайды. Қала мен стансы арасында автобус, таксилер қатынайды, арақашықтығы — 20 километр. Ақтау айлағы Каспий теңізінің шығыс жағалауында орналасқан. Ақтау мұнай шикізатын және мұнай өнімдерін тасымалдауға арналған Қазақстандағы жалғыз айлақ болып табылады.

Қала халқының үлттық құрамы — қазақтар, орыстар, украиндер, шешендер т.б.

Ақтау қаласының қысқы келбеті

құрметіне — здесь; в честь
өндіріледі — производится

қатынайды	— здесь: ходят
тасымалдау	— перевозка
шикізат	— сырье
өнім	— продукция
құрам	— состав

 Тапсырма. Берілген сөздерді дұрыс орналастырып, сөйлем құрап жазыңдар.

Пойыздар, тоқтайды, стансысына, Маңғышлақ. Себебі, жоқ, Ақтауда, вокзалы, теміржол. Қатынайды, стансы мен қала арасына, автобустар. Таксимен, біз келдік, Ақтауға, Маңғышлақтан. 20 шақырым, орналасқан, Маңғышлақтан, Ақтау.

5-қадам (a)

Әлемдегі ең кішкентай қалалар

Әлемде шағын қалалар өте көп екен. Бірақ соның ішінде кіп-кішкентайлары да кездеседі. Мұндай қалалардың тұрғындары небәрі 10 немесе 20 адамнан тұруы мүмкін.

Сондай шағын қаланың бірі — Хум қаласы. Осы қала әлемдегі кіп-кішкентай қала ретінде Гиннес рекордтары кітабына енген. 2001 жылы осында 17 адам тұрған. Бұл қамал қала Хорватия төбелерінің бірінде орналасқан. Мұнда екі-ақ көшениң бойына жайғасқан 7—13 үй бар. Хум қаласының тарихына 1000 жылдай уақыт болған. Аңызға сенетін болсақ, Хумды алып адамдар салған дейді, қала гүлденіп тұрған кезінде мұнда 300 адам тұрыпты.

небәрі	— всего лишь
қамал қала	— город-крепость
алып адамдар	— великаны

 Сұрақтарға жауап беріңдер.

Осындай қала біздің елімізде бар деп ойлайсыңдар ма?

Қандай қалада тұрған ұнайды: ірі орталықта ма, әлде шағын қалада ма?

Сенің арман қалаң бар ма?

Тапсырма. Сөйлемдерді оқып, өздерің қандай қызықты мағлұматтар білесіңдер, айтып беріңдер.

Францияның солтүстігінде И деген қала бар. Онда 108 ғана адам тұрады. Қаланың аты бір ғана дыбыстан

тұрады. У деген қала Оңтүстік Кореяда орналасқан. Норвегияда А деген қала бар.

Қалалар туралы қызықты деректер

2025 жылға қарай әлем халқының 60 пайызы, ал бұл жобамен 8 миллиард адам, тек қалада тұрады деген болжам бар. 90-нан астам мегаполистерде 5 миллионнан аса халық тұрмакшы. 1950 жылдары мұндай қалалар саны бесеу еді, ал 80 жылдарға қарай 5 миллион халқы бар 22 қала пайда болды, 3 миллион халқы бар 36 қала тіршілік етті, ал 230 қалада 1 миллионнан астам адам тұрады.

1800 жылы Лондон мен Токио миллион халқы бар қалалар қатарына жатқан. Қазіргі уақытта Лондонда 2 миллионнан аса халық тұрады.

1800 жылы 2,5 пайызы ғана қалада тұрған, ал 1920 жылды үлкен сан 9,2 пайызға өсті. Осы пайыздардың өсіп отыруы мемлекеттің даму қарқынына да байланысты екен. Мәселен, қазіргі уақытта Ұлыбританияда халықтың 90 пайыздан астамы қалалық жерлерде тұрады, Латын Америкасында бұл көрсеткіш 70 пайызды құрайды.

Аудыл тұрғындары Африкада және Азияда көбірек, бірақ қазір бұл елдерде шапшаң өсіп жатқан қалалар кездеседі.

Бір қызығы, Данияда қала деп жариялау үшін 250 шамасында тұрғындары болса болды екен, АҚШ-та 2500 адам болу керек. БҮҮ талабы бойынша қала ашу үшін 20 мың адам болу керек.

болжам бар — прогнозируют
даму қарқыны — темп развития
жариялау — объявлять

Тапсырма. Сұрақтарға жауап беріндер.

Саяхаттауды ұнатасың ба?

Жазғы демалыста қайды бармақшысың?

Қалай саяхаттауды ұнатасың, жаяу ма, көлікпен бе, өлде турагнеттіктерге жүгінесің бе?

3.2. ҚАЗАҚСТАН БАЛАЛАР ЖАЗУШЫЛАРЫ

1-қадам

Тапсырма. Диалогті оқындар, толықтырыңдар.

- Сен қандай кітаптарды оқуды үнатастың?
- Мен ертегілер, балаларға арналған халық өлеңдері мен жазушылардың шығармаларын көп оқимын.
- Оны қандай әдебиет деп атайды?
- Балалар әдебиеті.
- Балалар әдебиеті жазушыларын атап айтшы?
- ... .

Балалар әдебиеті

Балалар әдебиеті деп балаларға арналған ертегілерді, халық өлеңдерін, жазушылардың балалар үшін жазылған өлеңдері мен дастандарын, әңгіме-повестерін, романдарын айтамыз. Балалар әдебиеті бұлармен бітпейді. Балаларды адамгершілікке, білгірлікке, еңбексүйгіштікке, отансүйгіштікке баулитын басқа шығармалар да балалар үшін аса пайдалы.

Қазақ балалар жазушыларының басында Үбырай Алтынсарин тұр. Ал балалардың көркем әдебиеті Сапарғали Бегалиннен, Өтебай Тұрманжановтан, Сейітжан Омаровтан басталады. Балалар әдебиетін дамытуға еңбек сіңірген жазушылар көп. Олар өз шығармаларында өмірді тануға үйретеді, жақсы тәрбие беруді мақсат етеді. Мұзафар Әлімбаев, Бердібек Соқпақбаев, Сансызбай Сарғасқаев, Мұқан Иманжанов, Өнуарбек Дүйсенбиев, Қастек Баянбаев, Сұлтан Қалиев, Өдібай Табылдиев, Марат Қабанбаев т.б. шығармаларын балалар сүйіп оқиды. Есken Елубаев, Әкім Ысқақ, Нұрлан Қалқаның балаларға арналған әдемі өлеңдері, Толымбек Әбдірайымның әңгімелері балаларды қуанышқа бөлейді. Сондай-ақ балаларға арналған “Жыл он екі ай” альманахы, “Мөлдір бұлақ”, “Айгөлек” т.б. журналдар беттерінде әртүрлі жастағы балалар үшін танымдық, тәрбиелік шығармалар жарияланады.

басында
отансүйгіштік
басталады
арналған

— во главе
— патриотизм
— начинается, берет свое начало
— посвященный, для

жарияланады	— публикуются
білгірлік	— любопытство, познание
баулитын	— воспитывающий
еңбек сіңірген	— внесший большой вклад

Тапсырма. Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрындар.

- Балалар өдебиеті деп қандай шығармаларды айта-мыз?
- ... .
- Балалар үшін тағы қандай шығармалар пайдалы?
- ... .
- Қазақ балалар жазушыларының басында кім тұр?
- ... .
- Балалар өдебиетін дамытуға еңбек сіңірген жазу-шыларды атандар.
- ... .
- Балаларға арналған қандай басылымдарды білесін-дер?
- ... .
- Балаларға арналған газеттерде, журналдарда қандай шығармалар жарияланады?
- ... .

Тапсырма. Кестені толтырындар.

Өдебиеттің түрлері	Қандай шығармалар?
1. Балалар өдебиетіне жататын шығармалар	халықтық: жазушылардың:
2. Балаларға пайдалы жалпы шығармалар	

Тіл білімі!

Мақсатты келер шақ

Мақсатты келер шақ қимыл, іс-әрекеттің мақсат етіле орындалатынын білдіреді. Мақсатты келер шақ етістікке -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жүрнақтарының, кейде оған -ши, -ші жүрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Жазда Алакөлге барып демалмақыз*. Мақсатты келер шақтың болымсыз түрі -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек және оған -ши, -ші жүрнағы жалғанып, емес көмекші етістігінің жіктеліп тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *Мен осы жерге енді келмекші емеспін*.

Мәтіннен етістіктерді теріп жазып оларды мақсатты келер шаққа айналдырындар.

Қазақ балалар өдебиетінің атасы — Ыбырай Алтынсарин. Балалардың көркем өдебиеті Сапарғали Бегалиннен, Өтебай Тұрманжановтан, Сейітжан Омаровтан басталады. Мұзафар Әлімбаев, Бердібек Соқпақбаев, Сансызбай Сарғасқаев, Мұқан Иманжанов, Әнүарбек Дүйсенбаев, Қастек Баянбаев, Сұлтан Қалиев, Әдібай Табылдиев, Марат Қабанбаев т.б. шығармаларын балалар сүйіп оқиды.

Тапсырма. Мәтінді оқып, сызба бойынша балалар өдебиетіне сипаттама жазындар.

Балалар өдебиетіне жататын шығармалар балалардың ойлау, түсіну қабілетіне, талғамына, арман-қиялданына әсер етеді. Тілі жеңіл, көркем, түсінікті, айқын өрі әсерлі болуы тиіс. Балалар өдебиетінің негізгі мақсаттары: жас буынның сана-сезімін оятып, ақыл-ойын дамыту, оларды адамгершілікке, отансүйгіштікке т.б. ізгі мұраттарға баулу. Балалар өдебиеті — балалардың эстетикалық талғамын дамытатын көркем шығармалар ғана емес, оның сырлас досы, қорғанышы және ақылшысы да болып табылады. Олар, негізінен, мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балаларға лайықталып жазылады.

2-қадам

Ыбырай Алтынсарин (1841—1889)

Ыбырай Алтынсарин — қазақ балалар әдебиетінің атасы. Ол 1841 жылы Қостанай облысында дүниеге келген. Орынбор қаласында жеті жылдық орыс-қазақ мектебінде жақсы білім алғып шығады. Одан әрі Ыбырай өз бетінше көптеген кітаптар оқып, білімін тереңдете туседі.

Ол қазақ балалары оқытын мектептер ашуды армандаиды. Сөйтіп, Торғайда, Ырғызыда т.б. жерлерде мектептер, қолөнер училищесін ашады. Олар үшін оқулық дайындайды.

Ол балалар үшін көптеген әңгімелер, өлеңдер жазады. Оның шығармалары еңбекті сүюге, жақсы міnezге, халқын сүюге, анаға сүйіспеншілікке, балаға мейірімге, балалардың ата-аналар алдындағы парызын түсінуге шақырады. Жазушының шығармаларында адамгершілік қасиеттер ерекше құрметпен суреттеледі.

“Кел, балалар, оқылық!” өлеңінде жастарды оқуға шақырады.

атасы	— здесь: основоположник
армандайды	— мечтает
қолөнер училищесі	— ремесленное училище
дайындайды	— готовит
мейірім	— здесь: любовь
шақырады	— призывает
адамгершілік қасиеттер	— человеческие качества
ерекше	— особый

Берілген етістіктерден мақсатты келер шақ етістік жасандар. Оларды қатыстырып сөйлем құрандар.

Жоспарлау, келу, жариялау, талдау, өзгертеді.

Сұрақтар бойынша диалог құрындар.

— Қазақ балалар әдебиетінің атасы кім?

— ... .

— Ол қайда білім алған?

- ... .
- Одан өрі Йібырай қалай оқиды?
- ... .
- Ол нені армандаиды?
- ... .
- Й.Алтынсарин қай жерлерде мектептер ашады?
- ... .
- Мектептер үшін не дайындаиды?
- ... .
- Балалар үшін не жазады?
- ... .

Ы. Алтынсариннің шығармалары

Еңбекті сүюге

... шақырады

Сапарғали Бегалин (1895—1983)

Қазақ балалар әдебиетінің негізін салушылардың бірі — Сапарғали Бегалин. Жазушы жиырма шақты поэма, оннан астам повесть, жүздеген әңгіме, көптеген естеліктер, зерттеулер, мақалалар жазған.

Халқымыздың асыл перзенті Шоқан Уәлиханов туралы “Шоқан асулары” кітабы — тамаша адамдар өмірін дәл бейнелейтін туынды. “Бала Шоқан” повесінде бала Шоқан мен мұсінші Мысық деген баланың достығын суреттейді.

“Сұрапылда”, “Жеркиік” т.б. әңгімелерінде халықтың бәйге атқа сүйіспеншілігі суреттеледі.

Сапарғали Бегалин — қазақ балалар әдебиетінің аса көрнекіті жазушысы. Оның төрт түлік туралы жырлары, ертегі, аңыз, мысалдары балалардың өмір тануына, табиғат сырын ұғура, жан-жануарлар дүниесін білуге, адам мінездерін түсінуге жол ашады. “Бала мерген”, “Сәтжан”, “Көксегеннің көргендері” сияқты тамаша повестерінде малшы өмірінің, аң аулау өнерінің қызықтарымен жастарды таныстырады.

“Жас бұтақ”, “Қант бұршақ”, “Хат”, “Мектеп бағында”, “Есеннің кірпісі” деген өңгімелері табиғатты қорғауға, қоршаган ортаға қамқорлық жасауға үйретеді.

аңыз	— притча
мысал	— басня
есім	— имя
сандық	— сундук
бәйге ат	— скакун
тамаша	— замечательный

Кестені толтырыңдар.

	Шығармалары	Не туралы?
1.	“Шоқан асулары”	
2.	“Бала Шоқан”	
3.	“Бала мерген”, “Сәтжан” “Көксегеннің көргендері”	
4.	“Жас бұтақ”, “Хат”, “Мектеп бағында”	

Сұрақтарға жауап беріндер.

Сапарғали Бегалин кім?

С.Бегалин шығармаларының саны қанша?

Балаларға арналған шығармаларын атандар.

Қай кітапхана С.Бегалин есімімен аталады?

Балалар С.Бегалинді қалай атайды?

Бір табақ үн, бір табақ арпа

Таңтертең сабаққа барап кезде шешем маган бір кесе сүйқылтым арпа көже ысытып береді. Құні бойғы қорегім сол фана. Мектептен қайтқанда, аштықтан көзім қарауытып, бұралып, үйге зорға жетем.

Кітап салған шүберек сөмкемді терезенің алдына үнсіз қоямын да, шапанын устіне айқара жамылып, төсекте бүк түсіп жатқан ауру шешеме мөлие қарап тұрам.

Шешем бұл қелген мен екенімді қөрмей-ақ біледі. Басын бұрып қарамастан, ыңырысған нашар дауыспен пәлен жерде бір уыс құырған бидай немесе бір уыс талқан тұрғанын айтып: “Соны жей ғой”, — дейді.

Бір күні оқудан тағы да ішім-ішіме қабысып әрен қелдім. Ауырып жатқан шешеме өлімсірей қарадым.

Шешем үнсіз. Пәлен жерде мен үшін сақталып қойылған бір уыс бидай бар екенін айтпады. Үйде ауызға салар түк қалмағанын бірден білдім. Бұл бірінші кездесіп отырған жағдай емес. Бұндайда мен сол үн-түнсіз қалпында сыртқа шығып кетем. Өз жанымды өзім бағудың қарекетін ойластырам ...

сүйқылтым	— жидкий
қорек	— здесь: пища
аштық	— голод
бұралып	— здесь: ослабленный
мөліе қарау	— уставиться
ыңғысыған	— здесь: слабый
ұыс	— горсть
бірден білдім	— сразу понял
сотанақ	— шалун

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

Танертең шешем маған не ысытып берді?

Күні бойғы қорегім не?

Мектептен қайтқанда үйге қалаі жетем?

Үйге келіп не істеймін?

Шешем маған нені жей ғой деді?

Бір күні шешем маған не деп айтпады?

Мен не түсіндім?

Бұл кездесіп отырған бірінші жағдай ма?

Бұндайда мен не істеймін?

Сөйлемдерден мақсатты келер шақ етістіктерін тауып, көшіріп жазындар.

Оқуға баруға ниет етпекпін. Кітапты бүгін ертендер бітірмекпін. Шығарманың қорытындысын ертең айтпақ. Жүрттың алдына өзі шығып сөйлемек.

3-қадам

Саттар Ерубаев

(1914—1937)

Бар болғаны 23 жас өмір сүрген Саттар Ерубаев — тамаша шығармалар жазған жазушы. Ол “Бақыт”, “Өмір көркемдігі” сияқты новеллаларында жастарды өмірді сююге шақырады. Ешқандай қызындыққа

*мойымау керек екенін айтады.
“Менің құрдастарым” романында
өз бақытыңды өз қолыңмен өзің
жасауың керек деген қорытындыны
береді.*

Бақыт

Мен бақытты көрсем деуші едім.
Біздің қақпаның алдындағы үлкен
жолмен күнде бір қайыршы шал
өтетін еді.

Шал ұзын асасын жоғары қөтеріп:

— Е, азаматтар, бақытты болындар! — дейтін еді. Менің
бақытты көргім келді...

Біздің үй Түркістан қаласының онгустік жақ шетінде
болатын еді. Бізбен бірге Жақсыбайдың үйі тұратын.
Жақсыбайдың шешесі Күнтүлім жамау жамап отырушы
еді. Кішкене Барлыбай:

— Апа, қарным ашты, — дейтін.

— Ей, бақытсыз, бақытың жоқ қой, маған не дейсің? —
деуші еді Күнтүлім.

Осы уақытта Жақсыбай келуші еді. Жақсыбай қалада
қыш құятын. Жақсыбайдың қолында шүберекке түйілген
бір нәрсе көрінсе, Күнтүлім кішкене Барлыбайға:

— Бақытың бар екен, қарағым, — деп күлімсірейтін
еді. Мен бақыт деген нан ба екен деуші едім...

қайыршы	— нищий
қыш құятын	— делал саманный кирпич
қарағым	— милый
күлімсіреу	— улыбаться
өтетін	— проходил
күнде	— каждый день

 Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Мен нени көрсем деуші едім?
2. Үлкен жолмен күнде кім өтетін еді?
3. Шал не дейтін еді?
4. Біздің үй қайда еді?
5. Бізбен бірге кім тұратын?
6. Күнтүлім не істеуші еді?
7. Барлыбай не дейтін?

8. Құнтулім не деуші еді?
9. Осы уақытта кім келетін?
10. Жақсыбай не істейтін?
11. Жақсыбайдың қолынан не көрінетін?
12. Сонда Құнтулім қалай қуанатын?
13. Мен бақыт деген не екен деп ойладым?

Өтебай Тұрманжанов

Ө.Тұрманжанов 1905 жылы 15 желтоқсанда қазіргі Ордабасы ауданындағы “Жалғызғаш” ауылында туған. Ташкентте №14 балалар үйінде тәрбиеленді. Мәскеуде университеттегі білім алды.

Ташкенттегі Орта Азия университетінің оқытушысы болды. Алматыға ауысып, педагогикалық институтта профессор міндетін атқарды. Кейін Қазақ мемлекеттік баспасында бөлім менгерушісі, “Қазақ өдебиеті”, “Өдебиет майданы”, “Жұлдыз” газет-журналдары бас редакторларының орынбасары, бас редакторы болды. Саяси құғын-сүргінге ұшырап, түрмеде, лагерьде айдауда болды. Өмірінің соңғы жылдары “Жазушы” баспасында бөлім менгерушісі қызметін атқарды. Тұңғыш жинағы “Таң өлеңдері” (1925 ж.) Мәскеуден шықты.

Ол 40-тан аса кітаптың авторы. Балаларға арналған “Парадта”, “Сыйлық”, “Не деу керек?”, “Қызгалдақ” т.б. қызықты кітаптары бар. Л.Н.Толстойның балаларға арналған шығармаларын аударды. “Қазақтың мақалмәтілдері”, “Асыл сездер” атты жинақтарды құрастырды. Ауыз өдебиетінің белгілі зерттеушісі, көрнекті ақын Ө.Тұрманжанов 1978 жылы Алматы қаласында дүние салды.

міндетін атқарды

— исполнял обязанность

баспа

— издательство

бөлім менгерушісі

— заведующий отделом

саяси құғын-сүргінге ұшырау

— быть репрессированным

айдау

— здесь: ссылка

**аударды
құрастырды
жинақ**

— перевел
— составил
— сборник

Тапсырма. Диалогті толықтырындар.

- Өтебай Түрманжанов қашан дүниеге келген?
— ... .
— Жазушы қашан дүние салған?
— ... .
— Өтебай Түрманжановтың балаларға арналған қандай кітаптары бар?
— ... .
— Оның құрастырған мақалдар кітабы қалай аталады?
— ... .

Балара болып

Балара болып,
Гүл-гүлге қонып,
Мамама бал жинасам.
Тынбастан теріп,
Бейнетін көріп,
Терлең жанды қинасам.
Құннің берген нәрімен,
Гүлдің жұпар балымен
Мамамды мен сыйласам,
Ақ сүтін берген өтер ме ем?!

Адам болып аялы,
Шынардай болып саялы,
Әдепті болып ізетті,
Жақсы болып мінезім,
Көрсетіп игі қызметті,
Жай қылсам жанын,
журегін,
Ақ сүтін берген өтер ме ем?!
Үрза қылу маманы —
Әр перзенттің парызы.
Үрза қылу ананы —
Бар адамның қарызы.

Ө.Түрманжанов

бейнетін көріп	— трудиться честно
терлең жанды қинасам	— здесь: до изнурения, честным трудом
жұпар	— благоухание
өтер ме?	— воздасться ли?
ақ сүт	— материнское молоко
аялы	— заботливый
саялы	— тенистый, здесь: создать все условия для матери
ізетті	— уважительный, почтительный
қызмет	— услуга

игі	— благое, доброе
жай қылсам	— утешить
ырза қылу	— здесь: сделать довольным, обрадовать
қарыз	— долг
перзент	— сын, дочь, дети
парыз	— здесь: обязанность

 Олеңді екі бөлімге бөліндер. Бірінші бөлімді “Балара болып сыйласам”, екінші бөлімді “Адам болып” деп атап, екі өлең етіп көшіріп жазындар. Олеңнің қорытынды бөлімін тауып, оны түсіндіріндер.

 Синоним сөздерді есте сақтаңдар. Мағыналарын орыс тілінде түсіндіріндер.

парыз, қарыз   аяллы, саяллы
ізетті, әдепті   жақсы, игі

 Өз аналарында ырза қылу деп нені ойлайсындар? Құрбыларыңмен пікірлесіндер.

4-қадам

Бердібек Соқпақбаев (1924—1992)

Бердібек Соқпақбаев — аса көрнекті балалар жазушысы. Ол Алматы облысында туған. 1941—1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысына қатысқан. Балаларға арналған көптеген әңгімелер, повестер, өлеңдер жазған. “Он алты жасар чемпион”, “Менің атым — Қожа”, “Балалық шаққа саяхат”, “Қайдасың, Гаунар?”, “Олгендер қайта келмейді” т.б. тамаша кітаптарын балалар қызығып оқиды. Оның шығармалары адамдар арасындағы достық қарым-қатынасқа шақырады, жақсылық жасауға үйретеді. Жазушының сценарийі бойынша “Менің атым — Қожа” фильмі түсірілген. Б.Соқпақбаев шығармалары көптеген шет тілдеріне аударылған.

Өлгендер қайта келмейді

(повестен үзінді)

Есік алды абыр-сабыр көп кісі. Қазан асылған, қой сойылған. Қатарынан қойылған қос самауырдың лапылдаған жалыны аспанға атады.

...Шешем қуанышын қоярга жер таппай қалбалақтап ұшып жүр.

...Біздің үйде той.

Үйлену тойы ...

Бибісара шешемнің арман еткен тойы.

Дастарқан жаюлы.

Қазақ асықпай-саспай, бабымен тойлағанды ұнатады.

Осы кездегі біздің үйдегі шаңырақ иесі, үлкен адам — шешем Бибісара. Әкеміз Мамыrbай будан үш жыл бұрын қайтыс болған. “Құтты болсын” айтып келушілер сөзін шешеме арнайды.

— Құс құтты болсын, апа!

— Шеше, келін құтты болсын!

— Жастар бақытты болсын! — дейді.

— Айтқандарың келсін! Үйге кіріндер. Төрлетіндер! — дейді. Өзі есік ашып, қызмет етіп, аяғының ұшымен жорғалайды.

Ағайымның үйлену тойында мен де жанымды салып қызмет етіп журмін. Қайда жұмсаса да ұшып тұрам.

Б.Соқпақбаев

абыр-сабыр

— здесь: шумно

жалын

— пламя

лапылдау

— здесь: разгореться

қуанышын қоярга жер таппай

— от радости

қалбалақтап

— здесь: суетится

бабымен

— здесь: достойно

шаңырақ иесі

— здесь: хозяйка

айтқандарың келсін

— пусть благословит Бог, да сбудутся ваши пожелания

аяғының ұшымен

— на носочках

жорғалайды

— здесь: бегает

ұшып тұрам

— здесь: выполняю быстро, моментально сделаю

жұмсаса

— поручить

құс

— здесь: невестка

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Есік алдында кімдер бар?
2. Шешем не істеп жүр?
3. Біздің үйде не болып жатыр?
4. Қазақтар қалай тойлағанды үнатады?
5. Құтты болсын айтып келушілер не дейді?
6. Шешем не деп жауап берді?
7. Мен қалай қызмет етіп жүрмін?

Тапсырма. “Менің атым — Қожа” повесін оқыдыңдар ма? Ол бойынша түсірілген фильмді көрдіңдер. Осы повесть бойынша сұрақтарға жауап бере аласыңдар ма? Өздерінді тексеріп көріңдер.

1. Қожаның анасының аты кім?
  2. Қазақ тілі пәні мұғалімінің аты-жөні кім еді?
  3. “Менің атым — Қожа” повесінің алғашқы аты қандай болған?
  4. “Менің атым — Қожа” повесі қай тілге аударылған?
  5. Қожага үлгі болған досының аты кім?
- (Майқанова Сәбира, Милат, Ұзынтаре, француз тілі, “Өзім туралы повесть”)

5-қадам

Мұзафар Әлімбаев

М.Әлімбаев — соғыс сұрапылын бастаң кешіп келген қаламгер, Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты. Туған жері — Павлодар облысы, Шарбакты ауданындағы Маралды ауылы. 5 жасында кітап оқи бастаған. 6-сыныпта ауыл кітапханасының бір қыста 150-ден аса кітабын оқып шығады.

Әкеден 8 жаста, шешеден 13 жасында айырылады. Ұлы Отан соғысына қатысады. Танк батареясының командирі болады. Соғыс біткеннен кейін Мұзафар Әлімбаевты Шығыс Германия жерінде өскери қызметке алышып, одан елге 1948 жылы оралады.

М.Әлімбаев жас кезінде ауылдан аттанып, арада жеті жарым жыл өткенде, командир, офицер-танкист аттанып үйге оралды. Уақытты бағалауды, өмірді қадірлеуді, Отанды қастерлеуді үйреніп қайтты.

Ақын “Ту тіккен” дастанында рейхстагқа алғаш ту тіккендердің бірі Рақымжан Қошқарбаевтың қаһарман ерлігін шабытпен жырлайды.

Мұзафар Әлімбаев қазақ балалар өдебиетін дамытуға көп еңбек сінірді. Ол 25 жыл “Балдырган” журналын басқарды.

“Менің ойыншығым”, “Отпен ойнама”, “Орақ — олақ”, “Шынықсан, шымыр боларсың” тағы басқа кітаптарын балалар қызығып оқиды. “Аспандағы әпке” жинағы үшін Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығы берілген.

Тапсырма. Диалогті оқындар. Осы үлгі бойынша өздерің диалог құрындар.

— Мұзафар Әлімбаев майданнан не үйреніп қайтты?

— Ол уақытты бағалауды, өмірді қадірлеуді, Отанды сүюді үйреніп қайтты.

— Ақын “Ту тіккен” дастанында кімнің ерлігін жырлайды?

— Рейхстагқа алғаш ту тіккендердің бірі Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігін жырлайды.

— Ақынның қандай кітаптары бар?

— “Менің ойыншығым”, “Отпен ойнама”, “Орақ — олақ”, “Шынықсан, шымыр боларсың”, “666 мақал мен мәтел” т.б.

Тапсырма. Өлеңді оқындар.

Мәншүк апай

Мақтан еткен мектебі,
Бестік толы дәптері.
Білімқұмар балаға
Жұрт қызыға қараган.
Софыс бұлты төңгенде,
Серік болып ерлерге,
Жаудың бетін тойтарған,
Елдің кегін қайтарған.

Мәншүк апай — батыр қыз,
Ардақтаймыз атын біз.
Үқсап Мәншүк апайға,
Өсіп келе жатырмыз.

M.Әлімбаев

толы	— полный
білімкүмар	— любознательный
қызыға қарадау	— здесь: любить
соғыс бұлты төңгендеге	— здесь: когда началась война
жаудын бетін тойтарған	— здесь: разгромила врага
елдің кегін қайтарған	— здесь: отомстила за народ
өсіп келе жатырмыз	— растем

Сұрақтарға өз сөздеріңмен жауап беріндер.

1. Мектебі кімді мақтан еткен?
2. Дәптері неге толы болған?
3. Білімкүмар балаға жүрт қалай қараган?
4. Жаудың бетін тойтарған, елдің кегін қайтарған кім?
5. Біз кімнің атын ардақтаймыз?
6. Кімге үқсап өсіп келе жатырмыз?

Мәншүк Мәметова туралы өздерің не білесіңдер? Құрбыларың-мен Мәншүк туралы, ел қорғау туралы пікірлесіндер.

Өлең мәтіні бойынша Мәншүкке сипаттама беріп, эссе жазындар.

Өлеңді оқып, түсініндер. Жаттаңдар.

Он саусақ

Жалғыз саусақ тіпті де,
Үстай алмас жіпті де.
Екі саусақ бірікті,
Ине қолға ілікті.
Үш саусағым орамды,
Жүгіртеді қаламды.
Өнерлі екен он саусақ,
Қала салсақ, жол салсақ!

M. Әлімбаев

3.3. МЕН БІЛЕТІН ТАБЫСТЫ АДАМДАР

1-қадам

Қасында жүрген табысты адамдар

Асқар Жұмаділдаев — ғалым, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор. Тілі өткір, ойы үшкір, қазақтың мақтануға лайық азаматы. Ол оң сипаттамалы Ли алгебрасының когомологиялары мен деформацияларын және олардың қолдануын зерттеген. Векторлық өріс алгебрасының бөлшектенбейтін кеңеюін есептеген. Ассоциативті емес алгебраның тере-теңдіктерін тапты. А. Жұмаділдаев Германиядағы Гамбург, Мюнхен, Билефель університеттерінің профессоры болып, Кэмбридж університетінің жанындағы Ньютон институтында, А.Салам атындағы Халықаралық теориялық физика орталығында, Швеция корольдік Фылым Академиясының Миттаг-Леффлер атындағы Математика институтында, Фильдс атындағы Математика институтында қызмет атқарып, дәрістер оқыған. Оның құндылықтары — адалдық, еңбек ету, жауапкершілік. Оның пікірі бойынша, өнер алды қазір — компьютер. Өнер алды — техника. Өйткені әлем мойындасын, сыйласын десеңіз, онда сіз әлемнің жасаған тірлігін жасауыңыз керек. Оны жасамай неге мені сыйламайды, неге мені құрметтемейді деп әркімге өкпелеудің қажеті жоқ, — дейді Асқар Жұмаділдаев.

— Менің жұмысым да хоббиім де — ғылым. Тек сонымен ғана айналысамын. Менде бос уақыт деген болмайды. Демалысым мен жұмысым қатар жүреді.

Асқар Жұмаділдаев — жастарға үлгі боларлық, ғылымда табысты тұлға.

тілі өткір — острый язык

тепе-теңдік — мат. знак равенства

дәріс — лекция

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Асқар Жұмаділдаев кім?
2. Ол нені зерттеген?
3. Қай жерлерде қызмет жасады?
4. Галым қандай пікір айтады?
5. Оның бос уақыты бола ма? Қалай демалады?

Мәтіннен етістіктерді тауып, олардың қай шақта тұрғанын анықтай, көшіріп жазыңдар.

Тапсырма. Берілген етістіктерді келер шақта қойып жазыңдар.
Зерттеу, табу, оқу, беру, табысқа апару.

Сәйкестендіріндер.

табысқа	үнемдеу керек
дүниеге	жетті
уақытты	келді
әлемдік	ұнады
маған	денгейде

2-қадам

Марат Әбиев

Марат Әбиев — қазақстандық ең жас табысты азамат. Ол 22 жасында миллионер, сонымен қатар “Қазақстандық арман” кітабының авторы атанған. Марат “Қазақстандық арман” кітабында қалай жетістікке жеткені туралы жазған.

Марат Әбиев 1989 жылы Ақтөбе облысында дүниеге келген. Марат еңбек жолын 12 жасынан автокөліктеді жуудан бастады. 13 жасында желілік маркетингте жұмыс жасап, 750 мың теңге табыс тапқан. Содан кейін білімін жетілдіру үшін компьютерлік курста оқиды. Курсты бітіргеннен кейін істен шыққан компьютерлерді жөндейді. Тәжірибе жинақтаған соң, Марат 18 жасында өз фирмасын ашып, кәсіпкерлікпен айналысады. 19 жасында GPS-құрылғыларын, мұнай компанияларына

қажет күбырларды сатады. Марат Иранда өз компаниясын ашады. Сөйтіп, адал еңбегінің, көрегендігінің арқасында Марат жас әрі табысты көсіпкер атанды.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Марат Әбиев кім?
2. Ол қандай кітаптың авторы?
3. Марат “Қазақстандық арман” кітабында не туралы жазды?
4. Мараттың табысқа жету жолы қандай болды?
5. Қандай табыскер жастарды білесін?

Сызбаны толтырындар.

Болат Башеев

Болат Башеев — қазақстандық жас табысты басшы, блогер. Ол 30 жасында “ARTA Software” компаниясының бас директоры, Қазақстанның IT компания Ассоциация кеңесінің мүшесі. Болат Башеев Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келген. Болат 11 жасынан бастап қалалық, облыстық пәнді олимпиадаларға қатысып, жүлделі орындарға ие болған. Сонымен қатар ол дебаттарға қатысқан.

Болат жас кезінен бастап өз уақытын дүрыс пайдаланып, көп нәрсеге үлгереді. Болат көп оқиды, ізденеді. Болат Башеев Л.Гумилев атындағы университетете оқып жүріп, программистер тобының мүшесі болады. Болат достарымен бірге халықаралық олимпиадаға дайындалып, ACM ISPS бағдарламасы бойынша олимпиадаға қатысады. Халықаралық олимпиадада қазақстандық студенттердің жолы болып, жартылай финалға шығада. Болаттың осы кезден бастап өзіне, біліміне деген сенімділігі арта бастайды. 2005 жылы Bolat Bashiев “ARTA Software” компаниясын құрып, табысқа қол жеткізеді.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Болат Башеев кім?
2. Болат 11 жасынан бастап қайда қатысты?
3. Ол жас кезінен бастап уақытын қалай пайдаланды?
4. Халықаралық олимпиадада қазақстандық студенттердің жолы болды ма?
5. 2005 жылы Bolat Bashiев қандай компания құрды?

Мәтіннен етістіктерді тауып, оларды келер шақта қойып көшіріңдер.

Табысты адамдардың 7 әдетін оқып, олардың мінезін, тәрбиесін, үқыптылығын әңгімелеп беріңдер.

Табысты адамдардың 7 әдеті:

1. Оларда әрбір заттың өз орны бар.
2. Олар алған затты қайта орнына қояды.
3. Олар бәрін жазып жүреді.
4. Олар қағаздардың бума-бума болып жатқанына жол бермейді.
5. Олар істі кейінге қалдырмайды.
6. Олар алға мақсат қояды және оған арнайы мерзім тағайындаиды.
7. Олар тек пайдаланылатын заттарды ғана сақтайды.

3-қадам

Нияз Мұратаев

Нияз Мұратаев — қазақстандық ең жас миллионер. Ол 17 жасында миллионер атанды. Нияз Мұратаев Шығыс Қазақстан облысында дүниеге келген.

Нияз Мұратаевтың табыстылығы кітапқа арналған бетбелгі жасаудан басталады. Көмелетке жетпей-ақ, ол өзінің досымен бірге шағын цехта 100 дана бетбелгі жасайды. Олар жасаған өнім үлкен сұранысқа ие болады. Осы кезден бастап Нияздың бағы жанып, жетістіктерге қол жеткізеді.

Қазіргі таңда Нияз GPS чипті шығарумен айналысады. GPS чипті киімге, не болмаса, аяқкиімге қыстырып қойғанда, үлкен адам не бала қайда жүргенін білуге болады. Сонымен қатар Нияз Мұратаев жекеменшік

шаруашылығына электрондық тосқауылды өткізеді. Электрондық тосқауыл арқылы жануарлар белгіленген жайылымның ішінде жүреді. Сөйтіп, Нияздың табыстылығы оның көрегіндігінен, сұранысқа ие өнімді өткізуден басталады.

кітапқа арналған бетбелгі — закладка для книг
сұранысқа ие — пользуется спросом

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Нияз Мұратаев кім?
2. Неше жасында миллионер атананады?
3. Табыстылығы не жасаудан басталды?
4. Қазіргі таңда ол немен айналысады?

Мәтіннен етістіктерді теріп, жазып, қай шақта тұрганын анықтаңдар.

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып, көшіріп жазыңдар.

Еңбек қылмай ер онбас,
Бірлік қылмай ер ... .

Еңбектің көзін ... .
Байлықтың өзін ... .

Бақыт кілті ... .

Керекті сөздер: еңбекте, тапқан, табады, онбас.

	Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
1.	Нияз Мұратаев қазақстандық жас миллионер		
2.	Ол 37 жасында миллионер атанды.		
3.	Кәмелетке жетпей-ақ, ол өзінің досымен бірге шағын цехта 100 дана бетбелгі жасайды.		

4-қадам

Табысты адамдар

Өмірде өр адам табысты болуға үмтүлады, бірақ біреуі оған қол жеткізеді, біреуі жеткізе алмайды. Адамды табысқа жеткізетін бірнеше себеп бар. Олар:

- 1) сәт, жолы болу, мүмкіндікті жіберіп алмау;
- 2) іздену, таңдау, қателесу, салыстыру, талдау;
- 3) адами капиталды іс жүзінде пайдалану;
- 4) мінез, ынта-жігер.

Егер үнемі адам өзін-өзі ішінен жігерлендіріп, ынталандырып отыrsa ғана талпыныс, жігер болады және ол өз мақсатына, жетістігіне жете алады. Сондықтан табысты болу үшін өр адамда мінез, қайрат болу керек.

Жас кезінен-ақ табысқа жетіп миллиардер атанған жастар өлемде барышылық. Олардың есімдері өйгілі.

Шетелдік жас миллиардерлер — Марк Цукерберг, Мэтт Мулленвег, Джек Дорен, Райан Росс т.б.

Марк Цукерберг 1984 жылы Нью-Йорк штатының онтүстік шығысында дүниеге келген. Ол он жасында компьютермен жұмыс жасап, программистер мен қолданушылар бар екенін білді. Оны компьютер қатты қызықтыруды. Марк күні-түні компьютер алдында отырды. Содан кейін Марк білімін жетілдіру мақсатында компьютер туралы кітаптар оқы бастады, бағдарламаларды зерттеді, салыстыруды. Мектепте жоғары сыйныпта оқып жүріп, Марк бірнеше бағдарлама жасады. Мысалы: Risk ойынның компьютерлік нұсқасын, Suparse бағдарламасы.

Марк Цукерберг бала кезінен жан-жақты болған. Ол көп кітаптар оқыған, сонымен қатар бірнеше тілді мендеріп, спортқа да бейім болған. Соның ішінде қызығушылығы фехтованияға артқан.

Марк Цукерберг — Гарвард университетінің студенті болып, The Fasebook бағдарламасын жасап шыгарды. 2010 жылы The Fasebook қолданушылар саны 500 миллионды құраса, 2012 жылы бұл көрсеткіш миллиарпттан асты.

Марк Цукерберг — ең жас табысты азамат.

табысты	— успешный
мүмкіндікті жіберіп алмау	— не упустить возможность
ізденіс	— поиски
күні-түні	— день и ночь, сутками

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Өмірде әр адам табысты болуға үмтыйлады, бірақ оған бәрінің қолы жете бере ме?
2. Адамды табысқа жеткізетін қандай себептер бар?
3. Шетелдік жас миллионерлерді атаңдар.
4. Марк Цукерберг кім?

Сөйлемдерден етістіктерді тауып, олардың қай шақта тұрганын анықтай, көшіріп жазыңдар.

Марк Цукерберг 1984 жылы Нью-Йорк штатының оңтүстік шығысында дүниеге келген. Оны компьютер қатты қызықтырыды. Марк Цукерберг бала кезінен жанжақты болған. Ол спортқа да бейім болған.

Тапсырма. Берілген етістіктерді өткен шақта, осы шақта, келер шақта қойып жазыңдар.

Капитал пайдалану, табысты болу.

Тапсырма. Диалогті жалғастырыңдар.

— Адамды табысқа жеткізетін не деп ойлайсың?

— Іздену, білім, сәттілік, мінез, ынта-жігер табысқа апарады.

— Ал сен қандай табысты адамдарды білесің?..

5-қадам

Райан Росс

Райан Росс — Канада азаматы. Көсіпкерлікке бейімділігі 3 жасынан-ақ байқалған. Осындаі кезден бастап үйінің ауласында құс фермасын ашыпты. Өз үйінің ауласында өскен құстардың бағасына үстеме қосу арқылы көсіпкерлікті бастаған.

Райан Росс үнемі үздіксіз ізденісте болып, табыс көзін таба білген. Оның ата-анасы да оған қолдау көрсетіп отырған. Ол анасының “Ақшаны қалай тез табуға болады?” деген кітабын оқығаннан кейін бизнеске қызығушылығы артқан.

Қазіргі таңда Райан Росс — Канадағы ең ірі құс фермасының иесі. Райан Росстың мұндай тапқырлығы Гиннес рекордтар кітабына енді.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Райан Росстың кәсіпкерлікке бейімділігі неше жасынан байқалған?
2. Үйінің ауласында ол нені ашты?
3. Анасының қандай кітабын оқығаннан кейін бизнеске қызығушылығы артқан?
4. Қазіргі таңда ол ненің иесі?
5. Райан Росстың мұндай тапқырлығы қайда енді?

Мәтіннен етістіктерді тауып, оларды өткен шақта қойып көшіріңдер.

Диалогті жалғастырыңдар.

- Қандай ең табысты өншілерді білесің?
- ...
- Олардың табысты болуының себебі неде?
- ...

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып мақалдарды көшіріп жазыңдар.

Ілдисыз өр болмайды,
Табыссыз өр ... .

Еңбегіне қарай ...
Ерлігіне қарай дауысы.

Еңбек еткен — мұратқа

Еңбегі көптің өнбекі ... .

Керекті сөздер: табысы, жеткен, болмайды, көп.

3.4. “ШАРЫН” ШАТҚАЛЫНА БАРДЫҢ БА?

1-қадам

Табиғатты қорғайық

Шарын ұлттық табиғи саябағы — Алматы облысының Еңбекшіқазақ, Райымбек және Үйғыр аудандарында орналасқан мемлекеттік саябақ 2004 жылдың үйымдастырылған. Жер көлемі — 93,2 мың га. Ұлттық саябақ 1964 жылдан бері республикалық маңызы бар табиғи ескерткіш ретінде қорғалып келеді.

Шарын ұлттық табиғи саябағы Улкен Бөгеті тау жотасын, Сөгеті аңғары мен Шарын өзенінің бойындағы “Қызылт қамалдар” аңғарын, сол маңдағы далалы алқапты және Торайғыр тауы беткейлерін қамтиды. Саябақ аумағынан Шарын өзені ағып өтіп, Іле өзеніне құяды. Шарын өзеніне тау беткейлерінен басталатын Шалкөдесу, Кеген, Қарқара, Қеңсу, Орта Мерке, Шет Мерке, Темірлік т.б. ұсақ өзендер қосылады.

Шарын ұлттық табиғи саябағында геологиялық ежелгі кезеңдерден сақталып келе жатқан “Қызылт қамалдар” аңғарының кескін-келбеті өте таңданарлық. Шарын өзенінің миллиондаған жылдар бойы жуып-шаюынан өзен аңғарында ойдым-ойдым қызылт түсті шатқалдар пайда болған. Дәл осындай табиғаты ерекше шатқал дүниежүзінде Шарыннан басқа тек АҚШ-тағы Колорода штатында ғана кездеседі (Улкен каньон шатқалы).

шатқал	— каньон
тау жотасы	— горный хребет
аңғар	— ущелье
қамал	— крепость
далалы алқа	— степной край
беткейлер	— склоны
қамтиды	— охватывает
жуып шаю	— омывать
ойдым	— здесь: пласт
тіркелген	— зарегистрирован

қалдықтар — останки
бауыр — здесь: брат (сестра)

Тапсырма. Мәтінен Шарын шатқалының таңғажайып суреттемесін және Үлкен Колорадо шатқалымен ұқсастығын теріп жазындар. Шарын шатқалына бардың ба? деген тақырыпта бір-біріңмен диалог құрып әңгімелесіндер?

Етістіктерін тауып, көшіріп жазындар.

Халқымыз ... анаға теңеген. Өйткені табиғатта ... өсіп-өнеді. Ол өзіндегі барды ... , жан-жануарға, өсімдікке берген. Бүгінгі таңда адам баласына ... апат аса үлкен қауіп төндіріп отыр. Табиғат ресурстарын қалпына келтірмеу ... сарқылуына әкеліп соғады. Адамдар ... қандай шамада пайдалануға болатынын қарастыра бастады.

Керекті сөздер: табиғатты, ресурстардың, экологиялық, табиғатты, тіршілік, адамдарға.

Тіл білімі!

Етістіктің райлары

Қимыл иесінің іс-әрекетке көзқарасын, қымылдың шындыққа қатысын білдіретін етістіктің түрі *рай* категориясы деп аталады.

Етістіктің төрт рай түрі бар: *ашық рай*, *бүйрек рай*, *шартты рай*, *қаралу рай*.

Бүйрек рай

Сөйлеушінің тындаушыға (II ж.) немесе өзіне (I ж.), басқаға (III ж.) бүйира айту, іс-әрекеттің орындалуын талап ету, ниет ету мағынасын білдіретін етістіктің рай түрі **бүйрек рай** деп аталады. Мысалы: *Еңбегі жанған ерлерім*, *Әлемге даңқың тарасын*. (К.Ә.)

Жаманга сырғыңды қосып сөз айтпа,

Күндердің күні болғанда,

Сол жаман өз басыңа айғақ-ты. (Шалқиіз.)

Бұл сейлемдердегі *тарасын*, *айтпа* етістіктерінің бірі III, екіншісі II жақта бүйира, ниет ете айтылып тұр.

	жекеше	көпше
I	қара-йын, ал-айын	қара-йық, ал-айық
II	қара, ал	қара-ндар, ал-ындар
	қара-ңыз, ал-ыңыз	қара-ңыздар, ал-ыңыздар
III	қара-сын, ал-сын	қара-сын, ал-сын

Бүйрықтық магына білдіруде мынадай ерекшеліктері бар:

1. I жақта бүйрықтық магынадан гөрі ниет білдіру магынасы басым.
2. II жақтың анайы түріндегі бүйрық рай сырттай етістіктің түбіріне үқсас келеді.
3. Бүйрық райдың III жағы жекеше, көшпе түрде де *-сын*, *-сін* жүрнәғи арқылы жасалады.

Табиғат — анамыз

Халқымыз табиғатты анаға теңеген. Өйткені табиғатта тіршілік өсіп-өнеді. Ол өзіндегі барды адамға, жанжануарға, өсімдікке берген. Табиғатта басы артық ештеңе жоқ. Табиғат сырын терең білмей, оған немқұрайды қарау үлкен апатқа соқтырады. Бір кездерде табиғатты бағындыруды мақсат тұтып, ормандар аяусыз балталанды, аң-құстар шамадан тыс ауланды, жер жөн-жосықсыз жыртылып, топырақта эрозия пайда болды. Соның салдарынан бүтінгі таңда адам баласына ядролық апаттан гөрі экологиялық апат аса үлкен қауіп төндіріп отыр.

Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында экология мәселелері тұр. Адам ақыл-ойының нәтижесі — алып зымырандар, атом стансыздары, зауыттар т.б. ғылыми прогресс жетістіктері өмірімізді байыта, жеңілдете түсүмен қатар қауіп-қатер туғызуда. Осының бәрі экологиялық сананың жеткіліксіздігінен, адамдардың болашақ үрпақ алдындағы жауапкершілігін жете сезінбеуінен.

тіршілік

— жизнь

басы артық

— лишнее

немқұрайды

— равнодушно, безразлично

апат

— стихийное бедствие

аяусыз

— беспощадно

аулайды

— охотятся

жөн-жосықсыз жыртылып

— вспахано беспорядочно

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Халқымыз нені анаға теңеген?
2. Табиғатта қандай құбылыстар болады?
3. Адамдар табиғатты бағындыруда қандай әрекеттер жасады?
4. Адам ақыл-ойының нәтижесіндегі жетістіктер қандай қатер туғызады?

5. Адам өміріндегі экологиялық зардаптар ненің әсерінен болып жатыр?

6. Табиғат ресурстарын қалпына келтірмеу қандай жағдайға әкеліп соқтырады?

 Бұйрық райда тұрган етістіктерді көшіріп жазып, жасалу жолдарын айтындар.

Адамдар табиғатты күтіп-баптап қарасын. Табиғат ресурстарын қалпына келтірсін. Өз ісіне өзі жауап берсін. Олар табиғатты экологиялық зардаптардан қорғасын. Қоршаған ортаға өз үйіне қалай қараса, солай қарасын.

2-қадам

Экология

Алғаш рет экология деген ұғымды (1866 ж.) ғылымға неміс ғалымы Эрнест Геккель енгізген. Экология гректің *oikos* (үй, мекен, тұрақ) және *logos* (ілім) деген сөзінен шыққан. Ол бізді қоршаған орта, біз өмір сүретін айнала деген ұғымды білдіреді. Демек, өзін тұрган үйді қалай таза ұстасаң, қоршаған табиғатты да солай таза сақтау керек.

Табиғатты қорғау деген — жастарды табиғатты аялауда, оны суюге тәрбиелеу, оларды табиғат байлығын қорғауда және тиімді пайдалануға үйрету. Экологиялық білім мен тәрбие берудің мақсаты да — жеке адамның бойында табиғатқа деген ізгілік қатынасты қалыптастыру. Экологиялық тәрбие отбасынан басталады. Экология табиғатты тиімді пайдалана отырып, оның заңдылығын бұзбауға үйретеді. Мысалы, Финляндияда тал тұрмақ, бір бұтақ кестірмейді. Базардың өзін олар уақытша пайдаланады. Яғни, тазалықты сақтау үшін оларға тұрақты орын бекітілмейді. Экология жерді тоздыруға, ауаны ластауда жол бермейді, өсімдіктер, жануарлар өлемін сақтап, қорғауды талап етеді.

ұғым

— понятие

айнала

— среда

табиғатты аялауда

— с любовью заботиться о природе

уақытша

— временно

Тапсырма. Мәтіннің көмегімен сөйлемді толықтырыңдар.

Экология ... деген ұғымды білдіреді. Экологиялық білім мен тәрбие берудің мақсаты — жеке адамның бойындағы ... қалыптастыру. Экологиялық тәрбие ... басталады. Экология ... отырып, оның заңдылығын бұзбауға үйретеді.

Керекті сөз тіркестері: табиғатты тиімді пайдалана; отбасынан; өмір сүретін айнала; табиғатқа деген ізгілік қатынасты.

Тапсырма. Мәтінге сүйеніп сұрақтарға жауап беру арқылы сұхбат құрындар.

1. Алғашқы рет экология деген ұғымды қай ғалым енгізді?
2. Экология мағынасы қандай сөзден шыққан?
3. Экология қандай ұғымды білдіреді?
4. Экологиялық білім мен тәрбие берудің мақсаты қандай?
5. Экологиялық тәрбие қайдан басталады?

 Темендегі мәтінді өз ойларыңмен жалғастырып, толықтырыңдар.

Табиғат қорықтары, саябақтар өсімдік және жануарлар әлемін сақтауға мүмкіндік береді. Олар сирек кездесетін немесе жойылып бара жатқан жануарлар мен өсімдіктер дүниесін қорғайды. Табиғатты қалпына келтіріп, байытудың маңызы зор. Ол үшін көгалдандыру, бау-бакша өсіру, су қоймаларын жасау жұмыстарын үздіксіз жүргізу керек. Ағаш отырғызу жұмыстың жартысы ғана, істің нәтижесі — оны өсіруде...

 Берілген етістіктерді бүйрек рапида қойып жазыңдар, олармен сөйлем құрандар.

Қарау, тілеу, арту, болу, қорғау.

3-қадам

 Табиғатты қорғау — кешенді мәселе

Табиғатты қорғау кешенді жүргізілуі керек. Табиғаттың белгілі бір аймагы ғана немесе жекелеген бөліктерінің қорғауға алынуы табиғатты қорғау мәселелерін

шешпейді. Қорғауға табиғаттың барлық компоненттері алынуы тиіс.

Табиғат байлықтарын тиімді пайдалану ережелерін сақтау және табиғатты қорғау қазіргі және болашақ үрпақтың өмірі мен келешегі үшін үлкен рөл атқарады.

Қазіргі кезде Жердің атмосфера, гидросфера, литосфера қабаттарының бәрі ластанған. Оны қорғау үшін өндіріс орындарына жоғары сапалы тазартқыш қондырығылар орнатуға көп қоңыл бөлінуде.

Суды үнемді, тиімді пайдалану керек және су қөздерін сақтау керек.

Қазба байлықтары да орны толмас табиғат ресурстарына жатады. Оларды қазып шығару, тасымалдау және өндіре дұрыс іске асуы керек. Қазба байлықтарын қазу орындағында қазылған жер ландшафттарын қайта орнына келтіру керек. Топырақтың бұзылуы және эрозияға ұшыраған топырақтың қайта қалпына келуі өте көп еңбекті, үлкен шығынды қажет ететіндігін үнемі есте сақтау қажет.

кешенді	— комплексно
белгілі бір	— определенное
үрпақ	— поколение
тазартқыш қондырығы	— очистительная установка
көп қоңыл бөлү	— особо уделить внимание
орны толмас	— невосполнимое
қазба байлықтары	— полезные ископаемые
шығын	— расходы
зандылық	— закономерность
қауіп төндіруші	— представляющие опасность

 Мәтіннің көмегімен төмендегі сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлем құрап жазындар.

1. Табиғат байлықтарын, сақтау керек, пайдалануда, тиімді, ережелерін, оның. 2. Ластанған, Жердің, қабаттары, барлық, қазіргі кезде. 3. Қазба байлықтары, жатады, орны толмас, ресурстарына, табиғат. 4. Қорғауға, барлық, алынуы тиіс, табиғаттың, компоненттері, 5. Орман, бірі, аса маңызды ресурстарының, табиғат. 6. Өлемі, орнына, жануарлар, келтірілуі тиіс.

 Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Табиғатты тиімді пайдалану кімдер үшін үлкен рөл атқарады?

2. Табиғаттың қорғауда қандай мәселелер қарастырылады?

3. Табиғат байлықтарын тиімді пайдалану болашақ үрпақ үшін керек пе?

4. Қазіргі кезде Жер қабаттарын қорғау қалай жүзеге асып жатыр?

5. Қазба байлықтарын қорғауда қандай іс-шаралар жүргізіліп жатыр?

6. Ормандар қандай табиғат ресурсы?

7. Жануарлар дүниесін қорғауда қандай жұмыстар жүргізіліп жатыр?

Берілген мәліметке сүйене отырып шағын пікір жазындар.

Арал теңізі экологиялық апатқа үшінрауда. Теңіздің жартысынан астамы Өмудария және Сырдария өзендерін егін суару үшін каналдарға бұрып жібергендіктен тартылып кетті. Арал теңізі ірі балық кәсіпшілігі орнынан шағын сукоймаға айналып қалды. Теңіздің тұздылығы 60% (промиллеге) дейін көтерілді. Теңіз сүйінда балықтардың 28 түрі жойылып кетті.

Тапсырма. Табиғат туралы мақал-мәтелдер жазындар.

4-қадам

Табиғатта бөрі де өзара байланысты

Табиғаттағы барлық нәрсе өзара тығыз байланыста болады. Өзі табиғаттың бір бөлшегі болып табылатын адам да айналадағы ортамен, яғни Жермен, өзен-көлдермен, ауамен және айналадағы барлық тірі организммен үнемі байланысқа туседі.

Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін сол табиғи байланыстарды танып-білуіміз керек.

Бір кездерде қасқыр, тұлқі, қабан сияқты жыртқыш атаулыға қарсы аяусыз күрес жүргізілді, бірақ дәл қасқырдан тазартылған өңірде марал және басқа аңдар ауруға көп шалдыратын болды. Тұлқі мен жыртқыш құстар құрыған жерде кемірушілер көбейіп кеткен, сөйтіп миллиондаған астықты індеріне тасып өкетіп көп зиян келтірген.

Егер тұтіннен ауа бұлінсе, былғаныш судан өзендер ластанады, онда одан табиғат қана қасірет тартып қоймайды, адам да ауырып, зардап шегеді. Міне, сондықтан да табиғатты қорғау дегеніміз — адамның өзін-өзі қорғауы деген сөз.

өзара тығыз байланыста	— находятся между собой в тесной связи
болады	— часть
бір бөлшегі	— с окружающей средой
айналадағы ортамен	— постоянно
үнемі	— чтобы не повредить
зиян келтіріп алмау үшін	— надо познать
танып-білуіміз керек	— велась беспощадная война
алусыз күрес жүргізілді	— именно
дәл	— здесь: в уничтоженных местах
тазартылған өңірде	— стали заражаться болезнью (заболевать)
ауруға шалдығатын болды	— грызуны
кемірушілер	— затачивая в норы
індеріне тасып әкетіп	— портиться
буліну	— загрязнение
ластану	— пострадать
зардап шегу	

Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Табиғаттағы барлық нәрселер қандай байланыста болады?
2. Адам табиғаттың бір бөлшегі ретінде нелермен үнемі байланысқа түседі?
3. Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін не істеуіміз керек?
4. Қасқырдан тазартылған өңірде қандай аңдар ауруға шалдығатын болды?
5. Тұлқі мен жыртқыш құстар құрыған жерде нелер көбейіп кеткен және қандай зиян келтірген?
6. Неліктен біз: “Табиғатты қорғау дегеніміз — адамның өзін-өзі қорғауы” дейміз?

Тапсырма. Мәтіннің көмегімен мына сейлемдерді толықтырыңдар.

Табиғаттағы барлық нәрсе өзара .... болады. Табиғаттың бір бөлшегі болып табылатын адам да айналадағы ... үнемі байланысқа түседі. Біз өзімізге зиян келтіріп алмау үшін ... танып-білуіміз керек. Бір кездерде қасқыр, тұлқі,

қабан сияқты жыртқыш атаулыға қарсы ... жүргізілді. Тұлкі мен жыртқыш құстар құрыған жерде ... көбейіп кетті. Табиғатты қорғау дегеніміз — адамның ... деген сөз.

Керекті сөздер: мен сөз тіркестері: ортамен, кемірушілер, өзін-өзі қорғауы, тығыз байланыста, аяусыз құрес, сол табиғи байланыстарды.

 Берілген сөйлемдерді оқып, осы тақырыпты жалғастырып шыгарма жазындар.

Қоғам мен табиғат арасындағы қатынас шиеленісе түсүде. Осылайша экологиялық апат адамдардың денсаулығына, оның болашағына қауіп төндірді.

Табиғатпен қайшылықтың шиеленісуіне техника, өндіріс қана кінәлі емес, кінә адамдардың іс-әрекетін дұрыс басқармаудан, қоршаған ортаны сақтауға ынтаның жоқтығынан болып отыр.

Табиғатпен тиімді қатынасты қалыптастыруда адам — шешуші фактор.

Тапсырма. Берілген сөйлемдерді керекті шарттырайлы етістердің қойып, көшіріп жазындар.

1. Адам баласы табиғатты ... . 2. Олар бұлақтардың көзін ... . 3. Су мол ..., сонда астық жақсы шығады.

Керекті сөздер: болсын, ашсын, аяласын.

5-қадам

Өсімдік экологиясы

Өсімдік — тіршілік тірегі. Өсімдіктер жылына ауа қабатына 400 миллион тонна оттек бөліп шығарады. Жасыл желектер ауаны улы газ бер шаңнан тазартады. Өсімдіктер ауада ауру тудыратын бактерияларды жоютын ерекше зат бөліп шығарады, медицинада алатын орны үшан-теңіз.

Халқымыз ежелден-ақ өсімдіктер мен жануарлардың табиғаттағы, адам өміріндегі қадір-қасиетін, пайдамаңызын жақсы білген. Жас үрпақтың көкейіне құйып, оларды сақтап, қорғауға баулып, тәрбиелеген.

“Ер — елдің көркі, орман-тогай — жердің көркі”, “Бір тал кессең, он тал ек”, “Дәрі шөптен шығады,

дана көптен шығады”, “Қоранды малың болсын, көшенде талың болсын”, “Тау бұлағымен көрікті, бұлақ құрағымен көрікті”, “Дала көркі — мал, өзен көркі — тал”, “Нар — түйеден, тұлпар — биеден”, “Мал өсірсөн, қой өсір — өнімі оның көл-көсір” деген сияқты мақалмәттердеги толық дәлел. Қазақстан Республикасының мемлекеттік Елтаңбасында бидай масағы мен қанатты пырақ бейнеленген. Бұл — туған жерімізге деген терең сүйіспеншілік. Өсімдіктер мен жануарлар өлемін қадірлеп құрметтеуден туындаған.

Халқымыздың өз үрпағын табиғатты аялап, сақтауға тәрбиелейтін алуан түрлі құралдары бар. Солардың бірі — тыйым сөздер: “Көк шөпті жұлма, таптама”, “Жанжануарды теппе”, “Құдыққа түкірме” т.б.

тіршілік тірегі	— опора жизни
оттек	— кислород
жасыл желек	— зелень, листья
улы газ	— ядовитый газ
ауру тудыратын	— вызывающий болезнь
ұшан-төңіз	— бескрайний
бидай масағы	— колос
сүйіспеншілік	— любовь

 Мәтіннің көмегімен сұрақтарға жауап беру арқылы диалог құрындар.

- Өсімдік нениң тірегі?
- ... .
- Өсімдіктер ауа қабатына не бөледі?
- ... .
- Ауаны улы газ бен шаңнан не тазартады?
- ... .
- Табиғатты сақтап, қорғауға баулитын қандай мақалмәттердің білесіндер?
- ... .
- Мемлекеттік Елтаңбамызда қандай өсімдік бейнеленген?
- ... .
- Табиғатты аялап, сақтауға байланысты тыйым сөздердің білесің бе?
- ... .

Берілген сөздерден сөйлемді дұрыс құрастырып жазындар.

1. Өсімдіктер, ауа, оттек, бөліп шығарса, тазарады.
2. Тазартса, желектер, ауаны, жасыл, шаңнан, газ, бізге үлкен көмек сол.
3. Үрпакты, тәрбиелесе, дұрыс, экологияға өсері, тигізетін, мол.
4. Табиғатты, кейбір, өсімдіктер, күтпесе кетеді, жойылып.
5. Халқымыз, үрпакты, жас, тәрбиелесе, тәрбиелі, болады, жастар.
6. “Тал, он, кессең, тал, бір, ек”.

Тапсырма. Берілген мәліметті оқып, “Адам жөне табиғат” тақырыбына реферат жазындар.

Кейінгі кездерде жиырма-отыз жылдан бері жайқалып өсіп тұрган ағаштарымызды ортан белінен аралап кесіп, жапырақсыз қалдырып жатырмыз. Ол — өзімізге-өзіміздің жасаған қияннаттың бірі. Отыз-қырық жыл бойы өскен бір тұп ағаш он адамға бір жыл бойы дем алатын оттек бөліп шығаратыны белгілі. Автокөліктерден бөлініп шыққан көмірқышқыл газын жұтып, оны оттекке, яғни таза ауаға айналдырып отырған ағаштарды кесу дұрыс емес. Бұл — экологиялық тұрғыдан жазалануы тиіс іс.

Олеңді оқып, қандай өсер алғандарындағы айтындар.

Желсіз тұнде жарық ай,
Сөулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.

Абай

3.5. 121-ӨНІМ

1-қадам

Шикізат байлығы

Қазақстанның табиғи байлықтарымен даңқы шыққан. Менделеев кестесіндегі белгілі элементтердің 99 түрі еліміздің жер қойнауынан анықталған. Олардың 70 түрі барланған, 60 түрі өндірістік жолмен алынады. Қазақстан жер қойнауындағы пайдалы қазба қорлары бойынша

әлемде алтыншы орын алады. Республикада вольфрам, уран, цинк, қорғасын, күміс, хромит, фосфор, мыс, марганец, молибден, темір, алтын, мұнай, газ көмір кендері өте мол.

Аса ірі мыс кендері (Жезқазған, Қоңырат т.б.) — Орталық Қазақстанда, Солтүстік-Шығыс, Шығыс Қазақстанда. Полиметалл кендері — Кенді Алтайда, Қаратауда, Жонғар Алатауында. Қостанай облысында алюминий қоры мол. Торғай, Қекшетау, Шығыс Қазақстан аймақтары алтын, сынап, никель, цементтік шикізатқа бай. Ал Павлодарда ас тұзы көп. Мұғалжарда никель мен хром мол шығады. Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан түсті металдарға аса бай.

Темір рудасы жөнінен Қазақстан дүниежүзіндегі ең бай елдер қатарында.

Қазақстанның болашағы мұнай және газ кешенінің молдығымен байланысты.

Қазір Республикада барлығы 14 мұнай-газ бассейні, 160 жеке кен орындары табылып отыр.

даңқы шыққан	— прославлен
анықталған	— определены (наличие)
жер қойнауынан	— в недрах земли
барланған	— разведованы
өндірістік жол	— производственный способ
пайдалы қазба қорлары	— ресурсы полезных ископаемых
шикізат	— сырье
молдығы	— изобилие
байланысты	— здесь: зависит, имеет прямую связь
жеке	— здесь: отдельные
кен орындары	— месторождения руд

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Қазақстан несімен даңқы шыққан?
2. Жер қойнауынан Менделеев элементтерінің неше түрі анықталған?
3. Олардың барланғаны қанша және өндірістік жолмен алынатыны қанша?
4. Қазақстан пайдалы қазба қорлары бойынша әлемде нешінші орын алады?
5. Республикада қандай кендер өте мол?

6. Темір рудасы жөнінен Қазақстан қандай елдер қатарында?

7. Қазақстанның болашағы ненің молдығымен байланысты?

Тіл білімі

Шартты рай

Іс-әрекеттің шартын білдіреді.

Шартты райды жасалуы:

етістік түбіріне -са, -се журнақтары және одан кейін жіктік жалғау жалғанады.

етістік түбірі + -са (-се) + жіктік жалғау

Мысалы:

Кітапты көп оқы+са+ң, көп білесің.

Мен домбырада ойна+са+м, сәби жылағанын қоя салады.

Әсия тезірек кел+се, бірге баар едік.

Тапсырма. Өлең жолдарындағы шартты райды анықтаңдар. Олардың жасалуын талдаң айтыңдар.

Корабльді басқарып
Көк жүзінде самғасам,
Тауды бұзып, тас жарып,
Мұхиттарды жалғасам.
Таңданыра尔 бар елді
Фажап үйлер сала алсам.

Жасартатын өжемді
Дәрі де ойлап таба алсам.
Сырлары көп ғылымның
Шешілмеген әлі де.
Тереңдігі білімнің
Керек екен бәріне!

Ф. Оңгарсынова

жасарту — омоложивать
ойлап табу — придумать

Тапсырма. Шартты райда тұрған етістіктерді тауып, жасалу жолдарын көрсетіңдер.

Отан! Отан!
Сен болмасаң, не етер ем?
Мәңгілікке бақытсыз бол етер ем.

М. Мақатаев

Тапсырма

1-тест. Сөйлемнің дұрысын көрсетіңдер.

- а) Оқығанда, балалар, шамнан шырақ жағылар;
- ә) Оқығаннан, балалар, шамнан шырақ жағылар;
- б) Оқығанға, балалар, шамнан шырақ жағылар;
- с) Оқысаңыз, балалар, шамнан шырақ жағылар.

2-қадам

Қазақстан мұнайы шежіресінен

Түркістанға жүргізу көзделген теміржол трассасын зерттеу және өңірдің табиғи байлығын зерттеу мақсатында 1892 жылы Батыс Қазақстанда жіберілген геолог С.Никитин бастаған арнайы экспедицияның зерттеулері аймақтың мұнай байлығын зерттеу және ашу үшін өте маңызды болды. Бір мезгілде ауызсу, кейінірек — фосфориттер мен көмір белсенді турде зерттелді. С.Никитиннің экспедициясы Ембіде, Доссор мен Ескенеде анықтаған және оң бағаланған мұнайдың белгілері сол кездегі мұнай қоғамының назарын аударды. С.Леманның компаниясы Ембіде тереңдігі 38-ден бастап 275 метрге дейін 21 ұнғы бүрғылады. 1899 жылдың қарашасында осында, №7 ұнғымада, 40 метр тереңдіктегі жынысын жеңіл мұнай атқылады. Бұл оқиға қазақтардың ежелгі жерінде мұнайдың ашылуы деп әділ саналды. 1910 ж. С.Леманның компаниясы “Орал-Каспий” қоғамына ағылшын кәсіпкерлерінің қарожатын тарта отырып, Доссорда терең бүрғылауды ұйымдастырды. 1911 жылдың 29 сәуірінде Доссордағы 225-226 метр тереңдігінде орташа Юра щөгінділерін ашқын № 3 ұнғымада мұнай фонтаны қатты атқылады. Ұнғыма 30 сағат бойы атқылады және 16 700 пұт мұнай берді.

Орал өзенінен батыста Каспий теңізінің жағалауы бойында Новобогат, Черная речка мұнай кен орындары ашылды. Ембі-Мақат мұнай кәсіпшілігі аудандарында барлау жұмысы қарқынды жүргізіледі.

1931 ж. Ақтөбе облысында Шұбарқұдық кен орын ашты. Екі жылдан кейін Жақсымай кен орын ашылды. Екі кен орны да Гурьевтен алыс болды. Көп ұзамай, өндірлген мұнайды тасымалдау проблемасы туындалады, ол Шұбарқұдық пен Жақсымай кен орындарын Доссормен және Мақатпен біріктірген Гурьев-Қандағаш темір жолын салумен шешілді.

Соғыс жылдары Орал-Ембі ауданының мұнайшылары төулігіне 12-13 сағаттан, демалыссыз, қызу қарқынмен жұмыс істеді, барлық мұнай кәсіпшіліктерінде фронттық бригадалар үйимдастырылды. Барлаушылар Ембіде Отан соғысы кезеңінде он мың тонна жоғары сапалы мұнай берген жаңа үш кен орнын ашты. Жаңа кәсіпорындар іске қосылды, Гурьев (Атырау) қаласында ірі мұнай өндеу зауыты құрылды (Т. Шәуkenбаев “Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің экономикасы”. “Қазақстан” баспасы, Алмат-Ата, 1974 ж.)

шежіресінен	— здесь: из истории
ежелгі кезден	— издавна
атаулары	— наименования
тері аурулары	— кожные заболевания
ойыс	— неизменность
жагу үшін	— для смазки
жүргізу	— проводение
зерттеу	— исследовать
үңғыма	— скважина
тарту	— привлечение, привлекать
атқылады	— бить фонтаном
шешілді	— разрешено
тасымалдау	— перевозка
кәсіпшіліктер	— здесь: промысел, производственное предприятие

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақ жерінде мұнай байлығын ашу үшін маңызды болған экспедиция қай жылда болды?
2. Қазақ жерінде мұнайдың ашылуы деп қай жыл саналды?

3. Мұнай өндірістік жолмен ең алғаш қай жылы және қай жерде алынды?

4. Гурьев — Қандыағаш темір жолын салумен қандай мәселе шешілді?

5. Соғыс жылдары Орал—Ембі мұнайшылары қалай еңбек етті?

6. Гурьев (Атырау) қаласында қандай зауыт құрылды?

7. 1960 жылдарға дейін Қазақстанда мұнай өндіру қай ауданда шоғырланды?

Тапсырма. Мәтінді оқып, әңгімелендер.

Мұнай мен табиғи қазынаның Жердің бетіне шығатыны туралы жергілікті халықта ежелгі кезден белгілі болды. Бұған Майтөбе (масляный холм), Қараарна (черное русло), Майкөмген (место захоронения масла), Қарашүңгіл (черная впадина), Жақсымай (хорошее масло), Қарамай (черное масло), Мұнайлы (нефтяное) және басқалары сияқты көптеген шатқалдардың, бұлақтардың, құдықтардың және т.с.с. атаулары соған айғақ.

Халықта Орал—Жайық өзен аралығында “Киелі от туралы” аңыз сақталды, ол жанатын газдың шығуына арналыпты.

Тіл білімі

Шартты райдың жіктелуі

Жекеше	Көпше
Мен сыйласам	Біз сыйласақ
Сен сыйласаң	Сендер сыйласандар
Сіз сыйласаңыз	Сіздер сыйласаңыздар
Ол сыйласа	Олар сыйласа

 Орындаса, қолдаса, көтерсе, үлгірсе деген шартты рай сөздерді жіктендер.

Тапсырма. Көп нұктелердің орнына жіктік жалғауын қойып айтындар.

мен	болса … ,			
Егер	сен	дос	болса … ,	өте жақсы болар еді.
	сіз		болса … ,	
	ол		болса … ,	

біз   келсе ... ,
Егер   сендер   келсе ... , жұмыс тезірек бітер еді.
              сіздер   келсе ... ,
              олар   келсе ... ,

Тапсырма

1-тест. Көп нүктелердің орнына қандай қосымша қоясын? Егер маған дос болса... , бұл сөзді айтпас едің.

- а) -м;   ө) -зыз;   б) -ң;   в) -дар.

2-тест. Сәйкестендіріндер.

мен өтсе	біз құттықтасандар
сен өтсем	сендер құттықтасақ
сіз өтсөң	сіздер құттықтаса
ол өтсем	олар құттықтасаңыздар

3-қадам

Мұнайдың жаңа көздері

1965 жылғы 10 маусымда Гурьев мұнай өндіреуші зауытына теміржолмен алғашқы Маңғыстау мұнай эшелоны жіберілді. Оңтүстік маңғыстау мұнай-газды аймақ Өзен және Жетібай ірі кен орындарымен бірге ашылғаннан кейін барланған мұнай қорлары 20 есе, ал жылдық өндіру 14 есе ұлғайды. Кейінгі 10 жыл ішінде Тенге, Тасболат, Қарамандыбас, Шығыс Жетібай және басқа да жаңа кен орындары анықталды, барланды және іске қосылды.

Мұнай өндіру күрт өскеннен кейін оны Гурьев мұнай өндіреуші зауыттарына, сондай-ақ КСРО-ның басқа да зауыттарына тасымалдау үшін мұнай құбырын салу қажеттілігі пайда болды. Бұл мұнай құбыры қысқа мерзімде, 2 жыл ішінде салынды және Маңғыстау мұнайын тасымалдау проблемасы шешілді. 1969 жылы Өзен-Гурьев-Куйбышев (Самара) мұнай құбырының бірінші кезегі іске қосылды. Жоғары парафинді мұнайды “ыстық мұнай құбырымен” тасымалдау алғашқы рет Маңғыстауда пайдаланылды. Ұзындығы 150 километр Өзен-Шевченко теміржол желісі салынды.

жіберілді — отправлен
жылдық өндіру — годовая добыча

ұлғайды	— увеличено
іске қосылды	— здесь: сдано в эксплуатацию
күрт өскен	— резко выросло
пайда болды	— появилась
қажеттілік	— необходимость

Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Маңғыстау мұнайы ең алғаш қай жылы өндірілді?
2. Аса ірі Өзен және Жетібай кен орындарымен бір мезгілде қандай мұнай-газ ашылды?
3. Маңғыстау мұнайын өндеу зауыттарына тасымалдау мәселесі қалай шешілді?
4. Жоғары парафинді мұнай қай жерде алынды?
5. Өзен мен Шевченко арасына не салынды?
6. Бозашы ірі кен орны қашан ашылды?
7. Теңіз кен орны қашан ашылды?
8. “Қаспий теңізінің қазақстандық болігін игерудің мемлекеттік бағдарламасы” қай жылы өзірленді?
9. Бағдарламаны іске асыру үшін қандай мемлекеттік компания құрылды?
10. Шығыс қашаган мұнай қай жылы ашылды?

Тапсырма. Мәтінді оқып, әңгімелендер.

50-жылдардың аяғы және 60-жылдардың басында жаңа аймақтарды, атап айтқанда, Оңтүстік Маңғыстауды іздеу жұмыстары басталды. 1957 жылы осы ауданда мұнай мен газ кен орындарын анағұрлым егжей-тегжейлі зерттеу үшін “Маңғышылақмұнайбарлау” тресі ұйымдастырылды.

Елсіз және шөлді даланың жағдайында, ел қоныстанбаған және аймақтың ірі қалаларынан, темір және су жолдарынан алыс аймақта өте қысқа мерзімде Оңтүстік Маңғыстау деген жаңа ірі мұнай-газды бассейн ашылды.

1961 жылы Өзен құрылымындағы №18 құрылымдық үңғыманы бүрғылау кезінде 367,5 метр тереңдікten газ фонтаны атқылады, одан кейін Өзен аланындағы барлау бүрғылау қарқынды жүргізілді.

1959 жылы Жетібай құрылымында іздеу бүрғылау басталды. 1961 жылы Жетібай кен орындағы №6 барлау үңғымасынан мұнай фонтаны шықты. Осылайша, 1961 жылы Оңтүстік Маңғыстауда Өзен және Жетібай еki мұнай кен орны бір мезгілде ашылды деуге болады.

Тапсырма. Жұмбақты оқындар. Шартты рай сөздерді тауып, талдаңдар.

Егер “Б”-дан бастасаң,
Ұсталардың құралы.
“Б”-ны алып тастасаң,
Батырлардың ұраны.

“Ж”-дан бастасаң,
Жыл мезгілі болады.
“Қ”-дан бастасаң,
Құсқа айнала қалады.

жыл мезгілі — время года
айнала қалады — превращается

4-қадам

Бозаңы мұнайды несімен бағалы?

“Мұнайды отқа салу, ақшаны отқа жақсанмен бірдей”, — деген ұлы орыс химигі Д.И. Менделеев. Атақты ғалым мұнайдың құрамында қандай қымбат заттардың, бағалы материалдың бар екенін терең білген. Сонау заманда айтылған пікірдің бүгінде Маңғыстау түбегіндегі Бозаңы мұнай кен орындарына айрықша қатысы бар. Мұндағы мұнайдың құрамында аса бағалы металл — ванадийдің айтарлықтай қоры бар екенін геологиялық және химиялық зерттеулер өлдекашан анықтаған. Ванадий дегеніміз — құрышқа қоспасы ретінде қолданылатын әлемдік сұранысқа ие болған шикізат. Кез келген мұнайдың құрамында кездесе бермейді.

Мұнайдың құрамындағы ванадий металдан жасалған құбырларды, өндеу қондырыларын коррозияға ұшыратып, мезгілінен бұрын істен шығарады. Мұнай өндеу жұмысының жылдамдығын тежеп, шыққан өнімнің сапасын төмендетеді. Ванадий мұнайдан мұнай өнімдеріне ауысатын болса, онда жылу стансыларына, автокөліктеге коррозиялық ақау келтіреді.

“Егемен Қазақстан” газетінен.

қатысы бар
айтарлықтай
өлдекашан

— имеет отношение
— значительный
— давным-давно

кез келген	— здесь: не во всех
өндіу қондырғылары	— перерабатывающие установки
ұшырату	— доводить, обрекать
мезгілінен бұрын	— досрочно
істен шығарады	— выводит из строя
жылдамдық	— скорость
төмендетеді	— здесь: ущемляет

Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Д.И. Менделеев мұнай бағасы туралы не айтқан?
- Маңғыстау мұнайының құрамында ванадий бар ма?
- Ванадий деген не?
- Ванадий барлық мұнайдада кездесе ме?
- Ванадий мұнай құрамында болса, қандай зиян келтіреді?

Тапсырма. Кестені толтырыңдар.

Ванадий мұнайдан алынады	
Пайдасы	Зияны

Тапсырма. Мәтінді оқып, кестені толтырыңдар.

Мұнайдан алғашқыда нелер алынады?	Алынған заттар одан кейін тағы да нелерге айырылады?	Айырылған заттардан одан өрі тағы нелер алынады?	Мұнайдың қоспасынан нелер алынады?

Мұнайдан *жанаржа гармай* (авиациялық және автокөліктік), *сүйыштылған газ, реактивті отын* (реактивное топливо), *мазут, солярка, керосин* алынады. Бұлардың бәрі кең қолданыстағы өнімдер болып табылады. Ал мазуттан кейін *парафин, битум, сүйиқ отындар* айырылады. Битумды минералды қоспалармен араластырып, асфальтобетон алады, асфальт жолдар дәл осы *асфальтобетоннан* төсөледі. Мұнайдан гидравликалық май, вазелин т.б. алынады. Сондай-ақ мұнайдан кремдер мен түрлі жақпамайлардың негізі жасалады. Мұнайдан алынатын гудроннан құрылыш материалдары

істеледі. Мұнайдың қоспасынан синтетикалық резіңкелер, каучук, синтетикалық маталар мен пластмасс, кір жуу ұнтақтары, бояу, сыр, косметика құралдары, тыңайтқыш, маргарин май, типографиялық бояулар, автокөлік шиналары сияқты күнделікті тұрмысқа аса қажет өнімдер жасалады.

Мұнайсыз өмірді елестету мүмкін бе?

Тапсырма. Өлеңді оқып, шартты рай сөздер қандай тұлғада тұрғанын анықтаңдар.

Мұғалім сабак сұрамаса,
Үйде інім жыламаса,
Сыр суды ішіп қелсе,
Тамақ алға пісіп қелсе.
Отынды апам жара салса,
Нанға көкем бара салса,
Ex! Қамсыз жатар ем!
Тәтті үйқыға батар ем!

К. Бидырысов

5-қадам

Мұнай өнімдері

Қазіргі кезде мұнай біздің өмірімізде түпкілікті орын алады. Өндірілген мұнай құбыр арқылы мұнай өндейтін зауытқа жіберіледі.

Ол жерде мұнайды арнаулы пеште қыздыру нәтижесінде одан бензин, жермай және басқа түрлі бағалы заттар бөліп алынады. Мұнайдан, ең алдымен, жанатын газ, бензин және жермай бөлінеді. Ең таза бензин ұшаққа пайдаланылады. Автомашиналардың моторы да бензинмен жұмыс істейді. Жермай реактивтік ұшақтарға, тракторға, үй тұрмысы қажетіне жұмсалады.

Мұнай автомобильдер мен тепловоздарға, тракторлар мен комбайндарға, электрстансылары мен зауыттарға өте қажет. Олардың двигательдері, пештері мен оттықтары бензинмен, керосинмен, мазутпен, мұнайдан алынатын сүйік отынның және басқа да түрлерімен жұмыс істейді.

Машиналар мен механизмдер де сырғымалары және айналмалы бөлшектері үдайы майлап тұруды қажет етеді. Ондай май мұнайдан жасалады.

Химиялық зауыттарға да мұнай қажет, неге десендер: синтетикалық каучук, эстетикалық талшықтар, пластмассалар, бояулар, жарылғыш заттар, көптеген дәрі-дәрмектер сол мұнайдан өндіріледі.

түпкілікті	— навсегда
жермай	— керосин
ең алдымен	— сначала
сүйік отын	— жидкое топливо
оттық	— система зажигания
жылжымалы	— скользящиеся
айналмалы	— вращающиеся
майлап түру	— смазка
талшық	— волокно
жарылғыш заттар	— взрывчатки

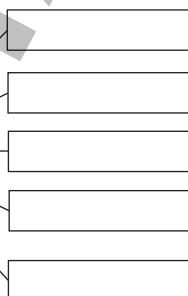
Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Өндірілген мұнай қайда жіберіледі?
2. Зауытта мұнайдан қандай заттар бөліп алады?
3. Мұнайдан ең алдымен не бөлінеді?
4. Ең таза бензин қайда пайдаланылады?
5. Жермай қайда жұмсалады?
6. Бензин ше?
7. Мұнай тағы неге қажет?
8. Машиналар мен механизмдерді майлап түру үшін мұнайдан не алынады?
9. Химиялық зауыттар үшін мұнайдан не өндіріледі?
10. Мұнай қалдығынан не жасалады?
11. Гудронның қандай пайдасы бар?
12. Мұнаймен бірге жер астынан не шығады?

Мәтіннен табиғи газ қайда пайдаланылатынын жазындар.

Табиғи газ

Тапсырма. Мәтінді оқындар, мазмұнын жалғастырып эссе жазындар.

“Мұнайлы ел — Құдайлы ел”. Ел аузындағы осы бір өзіл аралас сөздің астарында өлдебір шындық бар-ау дейсің. Болмағанда ше?..

Кара алтын біз ойлағаннан да құдіретті. Өйткені, ол *киген киіміміз, ішкен тамагымыз, жүрген жолымыз, оқыған кітабымыз*. Ол ақша құнына да зор ықпал етеді. Үңғымадан алынған мұнай сол қалпында еш жерде қолданылмайды деуге болады. Оны алдымен тазартып, өндейді. Өнімді бірнеше бөліктеге айырып алады.

Тапсырма. Мәтінді оқындар. Оның негізгі ойларын білдіретін сөйлемдерге сұрақ қойындар. Сұрақтарың мен жауаптарыңды өз сөздеріңмен жазындар.

1935 жылды атақты геолог Иван Ильич Машкар Қаратату өңірін өзі зерттеді. Ол кісі Қаратату алыбын шарлап, сай-сайда, жылға-жылғада мал бағып отырған қазақ ауылдарын аралады. Өзіне қолқаннattар тапты.

Жер қазып, тас қопару ісін жүргізді. Бір күні тереңнен шыққан құлгін қоңыр тасқа үңіле қараған Иван Ильич:

— Міне, қазына!.. — деп шаттанды. Өлгі тас жер қыртысының ерте заманда пайда болған қабатынан шығып еді. — Мұны өбден анықтайық...

— Бұл не? — деп, ғалымның қуанышына таңданысты жолдастары.

— Фосфорит деген тас осы!.. Құлгін-қоңыр тас зерттеп анықтауға жөнелтілді. Өлгі тас фосфорит рудасының көзі екен.

K. Толыбаев

3.6. КӨШПЕЛІ КӨРМЕ ЭКСПО

1-қадам

Бәрі Лондоннан басталған еді

EXPO тарихы 1851 жылдан Лондонда өткен бүкілдүниежүзілік көрмeden басталады. Бұл көрме Гайд саябағында осы көрме ушін арнайы салынған Хрустальды сарайда өтті.

Алғаш осы идеяны бастаған Британ Корольдігі өнер қоғамының мүшесі Генри Коулу болды. Ол осы қоғамның президенті принц Альбертке (Британ королевасы Викторияның жұбайы) 1844 жылдан бастап 1849 жылдары Парижде өткен өнеркәсіптік көрмеге үқсас көрме өткізу туралы ұсыныс жасайды.

1849 жылды қөрменің жобасы көпшілікке ұсынылды. Британдық қосақаралар және өнеркәсіпшілер оң көзқараспен қарсы алды. Олар қөрмені бүкіл өлеммен еркін сауда жасауға берілетін мүмкіндік ретінде қарайды.

Көрмені үйымдастырушылар, ең алдымен, көрме өтетін ғимараттың жобасына байқау жариялады. Талаптар өте жоғары болды. Ғимаратты Гайд саябағында салу жоспарланған болатын. Өрине, бұл ғимаратты салуға азғана уақыт берілді.

Байқауға берілген бір ай ішінде 233 жоба келіп түсken. Бірақ ол жобалардың бәрі де бөлінген бюджеттен артық қаржыны керек етті. Сол себепті қазылар алқасы өздерінің құрылыс комитетін құрады. Бірақ бұл жай қоғамда қарсылық тудырады. Көпшілік ғимарат Гайд саябағының көркемдігін бұзады, ол жерге тұра келмейді деген пікір туады.

көрме

— выставка

арнайы

— специальный

қосақаралар

— предприниматели

қарсылық

— возражение

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Тұнғыш дүниежүзілік көрме өткен жыл.
2. Лондондағы алғашқы дүниежүзілік көрме өткен саябақтың атауы.
3. 1849 жылды Парижде өткен дүниежүзілік көрменің символына айналған ғимараттың атауы.

Тіл білімі

Қалау рай

Етістіктің қалау райы іс иесінің қимылды, іс-әрекетті қалауын, соған ынтасын, ниетін білдіреді де, белгілі жолдармен жасалады. Мысалы: *Менің оқығым келеді. Елімізге барғымыз келеді. Іссапардан аман келсе игі еді.*

Қалау рай мынадай жолдармен жасалады:

1. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне немесе етіс және болымсыз етістік тұлғасына *-ғы*, *-ғи*, *-қы*, *-қи* жүрнағы жалғанып, оған төуелдік жалғауы үстеледі де, кел көмекші етістігімен тіркеледі. Мысалы: (менің) бар-ғы-м келді (*-еді*, *-иті*, *-ген*, *-ер*), (сенің) бар-ғы-ң кел-еді (*-ди*, *-пті*, *-ген*, *-ер*), (сіздің) бар-ғы-ңыз кел-ер (*-ди*, *-иті*, *-ген*, *-ер*), (оның) бар-ғы-сы кел-іпті (*-ди*, *-ген*, *-еді*, *-ер*), (біздің) кет-кі-міз кел-ген (*-ди*, *-еді*, *-ер*, *-иті*), (сендердің) кет-кі-лерің кел-ді. Демек, қалау райдың бұл түрі төуелдік жалғауы жалғанып, жіктеледі.

2. Шартты рай тұлғасына (*-са*, *-се*) иті еді сөздерінің жіктеліп келген түрімен тіркеседі. Мысалы: *женсем иті еді*.

3. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне, етіс және болымсыз етістік тұлғаларына *-гай*, *-гей*, *-қай*, *-кей* жүрнағы жалғанып, жіктеліп келіп жасалады. Мысалы: *бар-гай-мын*, *баргай-сың*, *бар-гай-сыз*, *бар-гай*. Кейде *-гай*, *-гей*, *-қай*, *-кей* тұлғалы етістік жіктеліп келген *еді* көмекші етістігімен тіркесіп келіп те қалау рай жасалады. Мысалы: (мен) *бар-гай едім*, (сен) *баргай едің*, (сіз) *баргай едіңіз*, (ол) *баргай еді*.

Қалау райдың бұл жасалу жолы сирек кездеседі.

 Төменде берілген қалау райлы етістіктерді қолданып сөйлем құрандар.

Көргісі келеді, салғысы келді, жобаны жариялағым келеді, ұсынғың келді, келіскісі келмеді.

Тапсырма. Шағын мәтіннен қалау рай тұлғасындағы етістіктерді тауып, жасалу тәсілдеріне талдау жасандар.

Ағымдағы жылдың қыркүйегінде өткен бұл шараға неміс сарапшылары жоғары баға берсе иті еді. Біздің Еуропадақ көшбасшысы мен өлемнің үшінші экономикасының Орталық Азия аймағында Қазақстанның рөлі мен маңызын мойындайтынын айқын көрсеткіміз келеді. Бундестаг қабырғасында Қазақстанға арналған мұндай ауқымды шараны тұңғыш рет үйымдастырымыз келген. Бұл — Германия мен Қазақстанның екіжақты қарым-қатынастарын кеңеуту дамыту ынтасының көрінісі.

2-қадам

ЭКСПО-2017 еліміздеғының жаңа дамуына ықпал етеді

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың ЭКСПО-2017 Халықаралық көрмесін Астанада өткізу туралы шешім қабылдануына байланысты Қазақстан халқына Үндеуі

Құрметті қазақстандықтар!

Өздеріңіз білесіздер, Қазақстан Астанада Халықаралық мамандандырылған ЭКСПО-2017 көрмесін өткізу құқына қол жеткізді.

Бұл — Қазақстанның зор табысы.

ЭКСПО-2017 көрмесі — бұл мәні жағынан бүкіл-әлемдік экономикалық форумдармен, ал туристік тарихи-мәдени мұнай-жыныс майданынан да маңызды.

Халықаралық көрмелер өткен 160 жылдан астам уақытта олар, негізінен, экономикалық алыптар саналатын АҚШ, Франция, Германия, Жапония, Бразилия, Канада, Ұлыбритания, Испания, Қытай және басқа елдерде өтті. Енді олардың қатарына Қазақстан да еніп отыр.

Біздің осынау жаңа табысымыз біздің бүкіл әлемде құрметті елге айналғанымызды тағы да көрсетіп беріп отыр. Біз үшін Халықаралық көрмелер бюросына мүшесі 160 мемлекеттің басым көшилігі дауыс берді.

Іс жүзінде Астананы бүкіл әлем таңдады!

Біз небәрі бес жылда көрме орталығын тұргызып, жаңа қонақүйлер, жолдар салып, көлікті дамытып, қонақтарды қарсы алуға даярлықты қамтамасыз етіп, үлкен дайындық жұмыстарын жүргізуіміз керек.

Бұл міндеттің ауқымы аса зор.

Зай ішінде ЭКСПО-2017 көрмесін, шамамен, 5 миллиондай шетелдіктер келіп көретін болады. Бүкіл елдер өз павильондарын көрме тақырыбы — “Болашақтың энергиясына” сәйкес дайындаиды.

Откеннің тәжірибесі көрсеткендей, мұндай көрмені өткізу олар өткен қалалар мен елдердің дамуына зор ықпалын тигізді.

Бұл біздің еліміз үшін жаңа энергетикалық және “жасыл” технологиялар алуда аса зор мүмкіндік.

ЭКСПО-2017-ні өткізу құқы жолындағы құрестегі Астананың табысы — ол бүкіл Қазақстан халқының табысы.

Елбасы Н. Назарбаев сөзінен үзінді.

үндеу	— обращение
мамандандырылған	— специализированный, профилирующий
мәні жағынан	— по значению
дайындық жұмыстары	— подготовительные работы
ауқым	— масштаб
зор	— огромен
шамамен	— примерно

 Елбасының үндеуіне байланысты берілген сұрақтарға жауап беріндер.

1. Астана нені өткізу құқына қол жеткізді?
2. ЭКСПО-2017 көрмесі қандай оқиғалармен теңдес?
3. Халықаралық көрмелер бұрын қай елдерде өткен?
4. Қазақстанның бұл жаңа табысы нені көрсетіп отыр?
5. Бүкіл әлем қай қаланы таңдады?
6. Біз қандай дайындық жұмыстарын жүргізуіміз керек?
7. ЭКСПО-2017 көрмесін шамамен қанша адам көретін болады?

8. Бұқіл елдер өз павильондарын қандай тақырыпқа сәйкес дайындаиды?

9. Бұл біздің ел үшін қандай мүмкіндік?

 Мәтін ұлгісінде “ЭКСПО-2017 көрмесі” деген шағын эссе жазындар.

Тапсырма. ЭКСПО-2017 елімізде өнертақыштардың, технологияның дамуына зор ықпал ететіні туралы пікірлерінді жазындар. “Өнертақыштың пен технология дамуы — ғылыминың жаңа дамуы” деген тұжырым жасандар.

Тапсырма. Берілген мақалдарды оқындар. Оларды өз шыгармаларында, эсселерінде және пікірлерінде қолданындар.

Жер — ырыстың кіндігі,
Білім — ырыстың тізгіні.

Өнер — ағып жатқан бұлак,
Ілім — жаңып тұрған шырақ.

Тіліңмен жүгірме, біліммен жүгір.

Ғылым — теңіз, білім — қайық.

Алтын алма, білім ал.

Жеті жұрттың тілін біл,

Жеті түрлі білім біл.

Білегіңе сенбе, біліміңе сен.

Тапсырма. Бірінші бағандагы сөзді екінші бағандагы сөзben сәйкестендіріндер.

көсіпқой	көрсету
ғылыми	алу
күш	көтеру
iрі	балуан
женіске	табысқа
жүк	зерттеулер
бәйге	ие болу

3-қадам

Астана ЭКСПО-2017 көрмесінде Түркияның үлкен павильоны болады.

Түркия Республикасының Қазақстандағы төтенше және өкілетті елшісі Омер Бурхан Тузель :“ЭКСПО көрмесі — әлемдік деңгейдегі өте ауқымды, маңызды

шаралардың бірі. Бұл жиынға Қазақстан 5 миллион адам күтіп отыр. Халықаралық көрменің Қазақстанды әлемге барлық қырынан таныту жағынан маңызы өте зор. Өйткені Түркиямен бауырлас ел осылайша өзінің Орталық Азиядағы жетекші мемлекет екенін тағы бір мәрте қуаттайын деп отыр. Ал Түркияның көрмеге қатысуы туралы айтар болсам, ЭКСПО-да Түркияның үлкен павильоны болады — деп мәлімдеді.

төтенише	— чрезвычайный
өкілетті	— полномоченный
жетекші	— ведущий

 Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. ЭКСПО көрмесі қандай шаралардың бірі?
2. Бұл жиынға Қазақстан қанша миллион адам күтіп отыр?
3. Халықаралық көрменің маңызы не үшін зор.

 Мәтіннен етістікті тауып, қалау райға айналдырып жазыңдар.

Тұсаукесерден кейін Омер Бурхан Тузельге ЭКСПО-2017 көрмесі, түрік кәсіпкерлерінің Қазақстанды дамытуға қосқан үлесі турасында бірнеше сауал қойдық.

— Ал көрмеге Қазақстанның таңда алған тақырыбы туралы не айтасыз?

— Қазақстанның бұл көрмеге таңдаған тақырыбы — “жасыл экономика”, болашақтың энергиясы. Бұл жерде “жасыл энергетиканың” жаңа фасырда маңызының арта түскенін ескерер болсақ, тақырып өте тың, өте қызықты. Менің ойымша, бұл мәселе жер бетіндегі барлық мемлекеттерді қызықтыратын болғандықтан, көрмеге қатысушылардың да саны өте көп болады. Сондықтан Қазақстан бұл форумды үйымдастыру мен өткізу бағытында барлық мүмкіндіктерін тиімді пайдаланғаны жөн. Жөне Сіздердің солай әрекет ететіндеріңізге менің ешқандай күмәнім жоқ.

Таңатар Табынұлы

 Берілген сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Қазақстанның көрмеге таңда алған тақырыбы қандай?

2. Тақырыптың жер бетіндегі барлық мемлекеттерді қызықтыруы мүмкін бе?

3. Бұл жобаның Қазақстанға берері бар ма?

 Төменде берілген сөздерді қатыстырып сөлем құрап жазыңдар.

Әлемдік нарық, бәсекелестік, көшпелі көрме.

Тапсырма. Берілген етістіктерді қалау рай жасап, оларды қатыстырып сөлем құрандар.

Қыдыру, аралау, қарау, қуану, үйрену.

4-қадам

ЭКСПО-ның пайдасы

ЭКСПО кезінде өлемнің түкпір-түкпірінен келген ең жаңа, заманауи технологиялар көрмеге қойылып қана қоймай, олардың жұмыс істеу принциптері көрсетіледі. Сол арқылы біз жаңа технологияларды көріп, өлемдегі озық технологиялар мен техниканың қай бағытта, қалай дамып бара жатқанына күө боламыз, өз еліміз бен дамыған елдердің арасындағы технологиялық прогрессің айырмашылығын біліп, өз-өзімізді бағамдаймыз.

Шанхайда, Қытайдағы бұл қаласында бүкіләлемдік көрме 2010 жылы өтті. 1 мамырда басталып, 31 қазанда аяқталды. Көрмеде болашақтың қаласын қалыптастыру туралы сөз болды, қылмысты азайту және қоршаған ортаның ластануын шектеудің шешімі айтылды.

Шанхайдағы көрме $5,28 \text{ km}^2$ аумақты алғып жатты. Оны үш ай ішінде 73 миллион адам тамашалаған екен. “Уикидегі” мәліметтерге қарағанда, көрмені үйымдастырушылар 12 миллиард доллар пайда көрген. Орта бизнестің табысы шамамен жиырма пайызға артқан. Шанхайдағы шараға барлығы 192 мемлекет пен 50-ге жуық үйым қатысқан. Құн сайын жүзденген мәдени және ойын-сауық шаралары өтіп түрған. ЭКСПО-2010 қатысушылардың саны жөнінен, көрме қонақтары мен экспозициялардың аумағы жөнінен рекорд жасаған.

Бізге де қаншама ел, қаншама адам келмекші. Шынында, еліміздіңabyroyын асқақтататын дүниенің бірі.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. ЭКСПО кезінде өлемнің түкпір-түкпірінен қандай технологиялар қойылады, неге күә боламыз?
2. Қытайдың Шанхай қаласындағы бүкіләлемдік көрме қай жылы өтті.
3. Ол қанша аумақты алып жатты.
4. “Уилидегі” мәліметтерге қарағанда, көрмені ұйымдастыруышылар пайдада кенелген бе?
5. Қытайдағы шараға неше мемлекет пен ұйым қатысадан?

	Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
1.	Шанхайдагы көрмені үш ай ішінде 73 миллион адам тамашалаған екен		
2.	Орта бизнестің табысы шамаммен жиырма пайызға артпаган		
3.	Күн сайын жүздеген мәдени және ойын-сауық шаралары өтіп тұрған		
4.	ЭКСПО-2010 қытысушылардың саны жөнінен, көрме қонақтары мен экспозициялардың аумағы жөнінен рекорд жасаған		

Берілген етістіктерден қалау рай жасандар. Оларды қатыстырып сөйлем құрандар.

Жаңа технологияларды көрдім, күә болдық, шаралар етеді.

5-қадам

Көрмеден кейін не істейміз?..

“ЭКСПО-2017”. Бізге оның не екендігін нақты түсініріп берген ешкім жоқ. Әрине, бұл — халықаралық көрме. Мұнда тек Қазақстанның мәдениеті мен өнімі ұсынылмайды. ЭКСПО-ға мүшес барлық елдер (160 мемлекет) тақырыпқа сай өз өнімдерін тарту етеді.

ЭКСПО-ның пайдасы, қаланың имиджін көтеріп, болашақта туристерді тартуға болады. ЭКСПО-ны өткізу пайдалы, ЭКСПО барысында Қазақстан тарапынан және

шетел тарапынан зерттеу орталықтары, сондай-ақ шетел тарапынан салынатын жаңа жобалар көрме аяқталғаннан кейін де Қазақстанның керегіне жарап, әрі қарай қызмет етеді.

Шараны үйымдастыру барысында көптеген жаңа үйымдастыру, басқару, үйлестіру әдістерін үйренеміз, З айлық науқан барысында Қазақстан қызмет көрсету саласын сыннан өткізіп, тәжірибе жинақтап алуға, сол арқылы тәжірибелі жетілдіруге мүмкіндік туады.

Шара 3 ай бойы өтетіндіктен, шетелден келген қонақтарға жол бастау, аудармашы болу сияқты міндетті атқаратын шет тілін білетін және үйреніп жүрген жастарға үлкен тәжірибе.

Жалпы, халықаралық көрмені үйымдастыру үшін мол қаражат емес, үлкен мәдениет керек екенін естен шығармаған жөн.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. ЭКСПО-га қанша елдер мүше?
2. Оның біздің елімізге пайдасы.
3. Жаңа жобалар көрме аяқталғаннан кейін әрі қарай қызмет ете ме?
4. Халықаралық көрмені үйымдастыру үшін не қажет?

Көп нүктенің орнына керекті етістіктерді қойып жазындар.

Оңтүстік Қазақстан облысы еліміздегі экономикалық әлеуеті жоғары өңірлердің бірі ... . Астана қаласында халықаралық мамандандырылған “EXPO-2017” көрмесінің ашылуына орай обыс өкімдігі тарапынан баламалы энергетика саласында тың жобаларды іске асыруды қолға ... .

Керекті сөздер: алып отыр, саналады.

Тапсырма. Қалау райда тұрган етістіктерді тауып, жасалу жолдарын анықтаңдар.

1. Құс та болғым келмейді,
Қанатым бар.
Қанатым бар күмістен жаратылған.
Сәби болғым келеді
Сәби болғым,
Мына өмірден хабарсыз жаңа туған.

2. Тау менің несібеме тиіпті ерек,
Мендері шаттық бөлек, күйік бөлек.
Ақсақалдар: “Таудай бол!” дейтін маған,
Таудай болғым келеді, биік керек.

- Қалай ойлайсындар, ЭКСПО атауының түбірі қандай сөзден шыққан?

Тапсырма. Ақпаратты оқып шығып, тағы да қандай мәліметтерді білесіндер, ортаға салындар.

1867 жылы Париждегі өткен көрмеге қатысқан танымал тұлғалар, мемлекет қайраткерлері де болды. Мәселен, Португалия патшайымы Мария Пия Савойская, Швеция ханзадасы Оскар, Белгия королі II Леопольд және оның әйелі Мария-Генриетта, түрік сұлтаны Абдулазиз, жапон ханзадасы Иокугава Аkitake, Отто фон Бисмарк болды.

3.7. КИІМДІ ТАЗАЛАУҒА ӨТКІЗДІМ

1-қадам

Киім

Киім — адамның денесіне киуге арналған бұйым, жасанды жамылғы түрлері. Киім адамды қоршаған ортанды, табигаттың түрлі өсерінен қорғайды. Киім тігуге мал, аң терілері, өсімдік, ағаш, балық, құс өнімдері, жасанды материалдар пайдаланылған.

Киім адамзат үшін сыртқы ортанды өсерінен қорғаныс пен жылыну құралыға емес. Бұл адамның беделінің, қоғамдағы дәрежесінің бірден-бір көрсеткіші. “Адам көркі шүберек” демекші, ортамыз бізді киген киімімізге қарап бағалайды. Киімі мен қарсы алыш, ақыл-парасатымен шығарып салатыны да белгілі. Сол себепті де киім күтімі туралы білгеніміз абзal.

Үтіктелмеген, дақ түскен, кей жерлері майланаңып кеткен киімдерді, жағасы мен жеңі кірлеп, қыртыстанған көйлекти киуге болмайды. Түймелердің дұрыс және берік қадалуын, киімдегі тесілген, жыртылған жерлерді жамап, тігіп отыруды ұмытпау қажет. Синтетикалық киімді киюдің қажеті жоқ, өсіресе жаздығуні. Өйткені адам денесінің терлеуіне байланысты тер киімге сіңбей

тері үстінде болып бірнеше жұқпалы ауру таратылып микробтардың ұясына айналуы мүмкін.

Маусым ауысқан кезде бұйымдарды жуып, тазалап, үтіктеп күйеден сақтайтын препараттарды сеуіп, келесі маусымға дейін сақтап қояды.

аң терілөрі — шкура зверя

құс өнімдері — продукция из птицы

ыңғайлы — удобный

кедергі — препятствие

Тіл білімі

Үстеу

Қымылдың, іс-әрекеттің әртүрлі белгілерін, амалын, тәсілін, мекенін, себебін, мезгілін, жай-күйін білдіретін сөздер үстеу деп аталады. Мысалы: *Биыл көктем кеш шықты.* (Ә.Нұрп.) *Үстіне арыстанның ойнақтапты,* *Бір тышқан іннен шығып сол арада.* (С.Т.) *Ақырын жүріп, анық бас,* *Еңбегің кептес далага.* (Абай) Бұл сәйлемдердегі кеш мезгілді, үстіне мекенді, *акырын қымылдың амалын білдіріп тұр.*

Үстеулер етістікпен тіркесіп, сөйлемде **пысықтауыш** қызметін атқарады.

Қазақ тілінде үстеу тәрізді қымыл, іс-әрекеттің әртүрлі сипаттарын білдіретін есім сөздер мен көсемшелер бар, бірақ олар үстеу орнына қолданылғанымен, үстеу сөз табы болып танылмайды. Мысалы: *Ол ашулана қарады.* Мұнда *ашулана* үстеу емес, көсемше тұлғалы етістік.

Мезгіл үстеу

Мезгіл үстеуі қымыл, іс-әрекеттің жүзеге асу уақытын, мезгілін, мерзімін білдіріп, қашан? қашаннан? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *Биыл көктем ерте тұсті.*

Мезгіл үстеулері мыналар: *бүгін, ертең, биыл, қазір, таңертен, кешке, күндіз, кеш, алі, т.б.*

Мезгіл үстеулер құрамына қарай *негізгі* (ерте, кеш, қазір), *тыңнды* (көзінше, күнде, қыстай), *қурделі* (жаздығуні, бұрын-соңды) болып бөлінеді.

Мезгіл үстеулерін қатыстырып сөйлем құрандар.

Бүгін, кеш, ерте, биыл.

Төменде берілген диалогті оқып, бір-біріңмен әңгімелесіңдер.

— Сен тымақтың қасиетті баскиім саналатынын білесің бе?

Баскиімде іліп қояды, кез келген жерге тастай салмайды, астыға басып отырмайды.

— Иә. Мен оны білемін. Ал сен “Алтын адамның” баскиіміне төрт алтын қауырсын ілінгенін білесің бе? — жоқ. Ол нені білдіреді екен?

— Білмесең айтайын. Баскиімге қауырсын тағу көп халықта кездеседі. Ол мифтік наным бойынша жердегі адамның рухтық болмысының аспан өлемімен байланыста екендігін танытады.

— Аяқкиімге байланысты қандай ырымдар мен тыйымдарды білесің?

— Аяқкиімді төңкеріп қоймайды, теріс кимейді. Олай жасаса, адамның жолы болмайды.

— Дұрыс айтасың ...

Тапсырма. Жаз мезгілінде киілмейтін киімдерді және себебі туралы айтып беріңдер. Жыл мезгіліне байланысты киімдер туралы әңгімелендер.

Тон, күрте, көйлек, етік, бөрік, тымақ, кеудеше, белдемше, жемпір, шалбар, ішік.

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып жазыңдар. Мезгіл үстеулерін көшіріп жазыңдар.

Жана сатып алған киімдерді ... апарамыз. Олар міндетті түрде ... келеді. ... өнім жақсы шықты. Біржан жайлауга ... келді.

Керекті сөздер: биыл, ерте, ертең, бүгін.

2-қадам

Киім күтімі

Сүйікті киімдерің ерте ескіріп қалмау үшін оған арнаілы күтім жасағаның жөн. Ақ түсті, жұннен, жібектен тігілген киімдер аса үқыптылықты қажет етеді.

Кір жуғыш машинада түрлі түсті киім жуатын болсаңыз, суға 2-3 асқасық түз қосқаның абзал. Сонда киімнің тутігі шықпайды әрі түстері де ашыла түспек.

Ал синтетикалық матадан жасалған киімдер үнемі арнайы күтімді талап ететіні белгілі. Табиғи матадан тігілген киімге қарағанда оларды жиірек тазалап тұру керек.

Егер көйлегінді 5-6 реттен артық киген болсаң, жуып, тазалау керек. Киімнің электрленуі шаң-тозаңды жинаиды. Синтетикалық киімнің дененің тершендігін бірден өзіне сіңіріп алып, тез кірленетін қасиеті бар.

Жұн трикотажынан жасалған киімді тазалау кезінде суға бір асқасық сода қосып жууға болады. Ол түсті ашығырақ етіп, тердің ісін жояды. Содан соң киімдерді жақсылап шаю керек.

Ақ шұлышқ, гольфтерді тазарту үшін жуу алдында 1-2 сағатқа 2 асқасық бор қышқылы қосылған суға салып қой.

Түкті сұлгі мен халаттар мамық қалпында қалуы үшін жуып болған соң, тұзды суға шайып алу керек. Шайғаннан кейін үтіктеуге болмайтынын ұмытпаңыз.

кутім

— уход

ұқыптылық

— бережливость

бор қышқылы

— борная кислота

Сұрақтарға жауап беріндер.

1. Кір жуғыш машинада түрлі түсті киім жуғанда не қосқан абзал?

2. Ал синтетикалық матадан жасалған киім нені талап етеді.

3. Егер көйлегінді 5-6 реттен артық киген болсаң не істеу керек?

Тапсырма. Ойды жалғастырындар. Содан кейін не болды?

Откен аптада әжем маған ақ түсті шалбар алып берді. Ол маған өте ұнады. Мен оны достарыммен кездесуге киіп бардым...

Тапсырма. Берілген үстеулерге қарсы мәндес үстеулерді қойындар.

Кеш, оңға, таңертен, алға, тез, бүгін, жазда, құрлықта, асықпай, көктемде.

Тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті үстеулерді қойып көшіріп жазындар.

... қар ерекше көп түсті. Айжан күндейгі әдетінше ... де ерте түрдү ... да сол ескі тонын киетін түрі бар. ... шыққан көктем бәрінің киімін лезде өзгертуі.

Керекті сөздер: бүгін, биыл, ерте, биыл.

3-қадам

Киімді тазалау

Жаңадан алған киімімізге байқаусызда бір нэрсе тамызып, төгіп алып, кетіре алмай жатамыз. Немесе қымбат киімді “бұлдіріп аламын” деп, киуге қимай, гардеробта тоздырамыз. Сондықтан киім жуып, тазалағанда пайдасы тиетін кеңестерді ұсынамыз.

1. Жиырылып қалған прикотаждан жасалған киімді дымқыл матамен сулап үтіктеу керек.

2. Ақ түсті жұннен жасалған киімдерді агарту үшін арнайы дайындалған ерітіндімен жуу керек. Ерітіндіні дайындау үшін 10 литр суға 2 асқасық сабын салып, араластырындар. Киімді 2 сағаттай ерітіндіде ұстап, уақыт өткен соң жуу керек. Жұннен жасалған киімді ыстық немесе салқын суда жууга болмайтынын ескеріндер. Сондықтан суың жылы болсын.

3. Жұннен жасалған киімді жұмсаарту үшін жуатын суға 1 шайқасық глицерин қосу керек.

қымбат киім — дорогая одежда

кеңестер — советы

дымқыл мата — влажный материал

үтіктеу — гладить

жұннен жасалған киім — одежда из шерсти

■ Көп иүктенің орына керекті сөздерін қойып мақалдарды көшіріп жазындар.

... киімді баптағаның,

... жаңа киімді сақтағаның.

... аяқ бір етікке сыймайды.

... жаңа киімнің қорғаушысы.

... суық — ... ыстық.

... тозбайды.

Киім пішсең ... піш. Тарылтуың оңай.

... киім жаңаны сақтайды,

... кісі баланы сақтайды.

Керекті сөздер: жаңа, кәрі, ескі, екі, көне, қыстағы, кең киім, кең, ескі киім, жаздағы.

Тапсырма. Дұрыс емес орналастырылғандарын табыңдар.

Аяқкиім	Сыртқиім
етік	шапан
шәркей	ішік
шоқай	тон
башмақ	малақай
кебіс	орамал
пима	көйлек
шалбар	кеудеше

4-қадам

Химиялық тазалау

Химиялық тазалау — мамандандырылған кәсіпорындарда киім-кешектердегі дақтарды кетіру мен жалпы кірден тазартудың күшті өрекетті органикалық ерітінділер қолданатын әдісі. Мұндай ерітінділер қатарында хлорланған көмірсүтектер (көвшілік жағдай да тетрахлорэтилен) пайдаланылады. Өте-мөте уытты болғандықтан, бұл ерітінділер химиялық тазалау кәсіпорындарының жұмыскерлері үшін қауіпті. Ерітінділердің зиянын азайту үшін жабдықтар түмшаланғанымен, аппараттарды толтыру және жөндеу кезінде жұмыскерлердің денсаулығына нұқсан келтірмей қоймайды. Пайдаланылатын ерітінділер канцерогенді заттер болғандықтан, химиялық тазалау кәсіпорындарының жұмыскерлері үшін обыр ауруына душар болу қатері төнеді.

химиялық тазалау
дақтарды кетіру
көмірсүтектер
ерітінділер
зиян

— химическая чистка
— выводить пятна
— углеводород
— растворы
— вредно

Сөйлемдердің дұрыс, бұрыстығын анықтандар.

Сөйлемдер	Дұрыс	Бұрыс
1	2	3
1. Химиялық тазалау — мамандандырылған кәсіпорындарда киім-кешектердегі дақтарды кетіру мен жалпы кірден тазартудың күшті өрекетті органикалық ерітінділер қолданатын әдісі.		

1	2	3
2. Өте-мөте уытты болғандықтан, бұл ерітінділер химиялық тазалау көсіп орындарының жұмыс-керлері үшін қауіпті емес.		
3. Пайдаланатын ерітінділер канцерогенді зат-тектер болғандықтан, химиялық тазалау көсіп-орындарының жұмыскерлері үшін обыр ауруына душар болу қатері төнеді.		

 Берілген сөйлемдерден мезгіл үстеуді тауып, көшіріп жазындар.

Сабыр ерте тұрып, жалма-жан киіне бастады. Халқы-мызда “Ертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама” деген мақал бар. Былтыр қыста киген етігімнің табаны ажырап кетіпти. Биыл жаңа киім алғаным жоқ.

Тапсырма. Көп нүктенің орына керекті сөздерді қойып тыйым сөздерді көшіріп жазындар. Мезгіл үстеулердің астын сыйындар.

Жас босанған ананы ... суға жіберме. Аяқкиімді ... шығарма. Баскиімінді ... ілме. ... адамға көніл айтпа.

Керекті сөздер: бейуақытта, тұнде, төрге, босағага.

5-қадам

Дақтарды кетіру

Киімге тиген дақтарды кетіру үшін, алдымен ол дақтардың неден болғанын анықтау керек. Сонымен қатар дақты кетіретін құрамның матаға, оның бояуына қалай әсер ететінін білген жөн. Ол үшін киімнің көзге көрінбейтін бір жеріне тазартқышты тамызып, не жағып көру керек. Спирт немесе қышқылдар кейбір мата бояуларына қатты әсер ететінін ескеріп, оны мұқият бай-қап пайдаланған жөн. Затты бұлдіріп алмас үшін құрамы күрделі химиялық дақ кетіргіштерді пайдаланған кезде сақ болындар.

Жұн маталарына бұрынырақта тиген май дағын былай кетіруге болады: дақ тиген жерге бензин сіңіріп, 2—5 минуттан кейін оған бірнеше қабатталған сорғыш қағазды салып, соның үстінен ыстық үтікпен үтіктеу керек.

тазартқыш — приспособление для чистки
бұлдіріп алмас үшін — чтобы не испортить
ескеріп — принятие во внимание
бұлінеді — портиться
жұн мата — шерстяной материал

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Дақтарды кетіру үшін не істеу керек?
2. Ненін білген жөн?
3. Ол үшін не істеу керек.
4. Спиртті қалай пайдаланған жөн?
5. Жұн мatalарына бұрынырақта тиген май дағын қалай кетіруге болады?

Көп нүктенің орнына қеректі сөздерді пайдаланып мезгіл үsteулерді қоюып жазындар.

Кожанасыр бір күні ... далаға шықса, есіктің алдында ағарып тұрган бір затты көреді. Жалма-жан үйіне жүгіріп кіріп, мылтығын алып шығып, әлгі ағарғанды атып тастайды да: “не де болса ... көрермін”, деп үйіне кіріп жатып қалады. ... тұрып тұндегі атқан нәрсесін қараса, ол өзінің жуып, жайып қойған кейлегі екен.

Керекті сөздер: ертең, ертеңінде, тунде.

Тапсырма. Сәйкестендіріңдер.

ертең
кешे
бұрсігүні
тунде
биыл
келесі жылы

келіпті
жауабы белгілі болады
көшіп келмекші екен
емтихан тапсыруға барады
жаңбыр жауыпты
қыс қатты болды

3.8. ҰЛТТЫҚ СПОРТ ОЙЫНДАРЫ

1-қадам

Қазақша күрес

“Қазақша күрес” — халқымыздың сүйікті кең таралған спорт түрі. Оның даму тарихы қазақ халқының тамыры тереңнен тартылатын тарихымен тұтасып жатыр. Қазақтың ұлы перзенті Қажымұқан есімі қазақ халқының

тарихына ғана еніп қойған жоқ, ол спортшылардың әлемдік элитасының қатарына кірді. Қазақша құресті бүкіл мейрамдарда танымал мықтылар (балуандар) арасында, бірақ ешқандай салмақ категорияларсыз өткізетін. “Қазақша күрес” бойынша бірінші ірі жарыс 1938 жылы ауыл шаруашылығы аймақтары арасындағы спартакиада аясында өткен. Сол кезден бері жарыс дәстүрлі түрде республика қалаларында өткізіліп келеді. Үлттық құрестің дамуы Қазақстан егемендік алғаннан кейін жаңа серпін алды. Қазіргі уақытта балуандар арасында арнайы “Қазақ барысы” атты сайыс өткізіледі.

Құрестің негізгі әдістері:

- а) иық арқылы лақтырыс;
- ә) жамбас арқылы лақтырыс;
- б) үстінен ұстau;
- в) төмен ұстau және басқа әдістер.

Ұстасу нұсқалары:

- а) иықтан ұстасу;
- ә) белден ұстасу.

Әрине, қазақша құрестің басты талабы қарсыласындың иығын жерге тигізу болған. Бұрындары халқымыз “иығы жер іискемеген”, “иығы жерге тимеген” деп мықты балуандарын мақтандып тұтқан.

таралу

— распространение

тамыр

— корень

иық

— плечо

Тіл білімі

Мекен үстөу

Мекен үстөу — қимылдың болу орны мен бағытын білдіреді. Сұрақтары: қайда? қалай? қайдан? Мысалы: жоғары, ілгері, осында, бері т.б.

Тапсырма. Үстөуді тауып, мағынасына қарай талдау жасандар.

Ең алдымен ойлан, онан кейін істе. Досынды алдынан, жауынды соңынан көр. Жұмсақ тесеп қатты үйікта. Ақылдың арзаны жоқ. Ақылдыңың бүгінгі ісі кешке тынған. Ақыл ауыздан, мерей көзден. Атадан жаман ұл туса, төрдегі басын есікке сүйрер. Ұстазынды ұлы өкендей сыйла. Естіге екі сөз де жетіп жатыр. Адамды

еңбек асырар, жалқаулық құтын қашырап. Айрылмастай досыңа, қайрылмастай сөз айтпа. Фылым кітаптың ішінде де бар, тысында да бар.

“Балдырган” журналынан.

Тапсырма. Қасындағы сыйыптастырыңынан төмендегідей мәселелер туралы ойын біл:

- еліміздегі спорттың жай-күйі туралы;
- спорт үйірмелері туралы;
- мектеп қабырғасындағы дene шынықтыру сабактары туралы.

 Мекен үстеулерін қатыстырып сөйлем ұқраңдар.

Кейін, төмен, жоғары, осында, ілгері.

Тапсырма. Берілген сөздерден мекен үстеулерді теріп жазындар.

Әсіресе, ілгері, келген, артта, кенет, ойда, алға, бізде, даалаға, төмен, астында, керек, алда, ойын, бұлар, кейін, ертемен, кері артта, қалада, әрі-бері.

2-қадам

Қазақстан барысы

Қазақ құресінен үйымдастырылған “Қазақстан барысы” турнирі алғаш рет 2011 жылы Астанадағы “Дәулет” спорт кешенінде өтті. Еліміздің әр аймағынан жиналған 64 балуан түңғыш рет өнерлерін көрсетті. 9 сағатқа созылған белдесулер нәтижесінде қызылордалық Ұлан Рысқұлдың бағы да, бабы да қатар келген болатын. Финалда тараздық Бейбіт Ыстыбаевты тізе бүктіріп жеңімпаз атанып тарихта қалды. 2012 жылы балуандар саны қысқартылып, финалға 33 балуан жолдама алды. Өте тартысып өткен кездесулер нәтижесінде “Тараз арланы” Бейбіт Ыстыбаевтың мереійі үстем болып “Қазақстан барысы” атанды. 2015 жылы “Сарыарқа” велотрекінде өткен үшінші маусымда да Бейбіт Ыстыбаевтың бағы жанып, екі дүркін “Қазақстан барысы” атанды.

спорт кешені
тізе бүктіру

— спортивный комплекс
— ставить на колени

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Ұлттық спорт ойындарының қандай түрлерін білеңдер?
2. “Қазақстан барысы” турнирі қай жылы, қай қалада өтті?
3. Қанша балуан қатысты және ол неше сағатқа созылды?
4. Кім Қазақстан барысының тұнғыш жеңімпазы атанды?
5. 2012, 2015 жылғы Қазақстан барысында екі дүркін “Қазақстан барысы” атанған кім?

Тапсырма. Мәтінді оқып, мәтін бойынша диалог құруға дайындалындар.

2012 жылы “Қазақстан барысы” атанған Бейбіт Ыстыбаев араға үш жыл салып сол жетістігін қайталады. Осылайша, қазақ күресінен турнирді екі мәрте жеңіп алған бір ғана барыс, ол — Бейбіт Ыстыбаев болып отыр. “Қазақстан барысы — 2015” республикалық турнирінің жеңімпазы Б.Ыстыбаев “Қазақстан барысы” жеңімпазы атанып, алтын белбеуін иеленді және 150 мың АҚШ доллары берілді.

Сұрақтарға жазбаша түрде жауап беріндер.

1. Қазақстан барысы неше рет өткізілді?
2. Қазақстан барысының жеңімпаздары кімдер?
3. Б.Ыстыбаев жеңісі үшін нелер алды?

Тапсырма. Ұлттық ойындар сөзін септеңдер. Алтыбақан сөзін тәуелдендер, балуан сөзін жіктеңдер.

3-қадам

Көкпар

Көкпарда “Дода және жеке тартыс” деп аталатын екі түрлі өдіс қазақ арасында көп қолданылады. Екеуінде де ат пен жігіт сынға түседі. Қазір көп жерде дода тартыс қана ойналып жүр. Көкпардың бүл түрі — көреременді қызыққа бөлейтін өдіс. Жеке тартыстың шарты бойынша қарсыластар өз тобынан екі-екіден тартыскерлер шығарады. Сайланған төрт жігіт өздерінің қайрат-күшін

елге танытады. Тартылатын серкені бір бала өңгеріп алып, алдын ала сарапшылар белгілеген бір жарым шақырымдай жерге апарып тастайды. Тартысқа шыққан жігіттер серкеге барғаннан кейін таласа-тармаса тұрып, жерден іліп алу амалын жасайды. Қайсысы бұрын іліп алса, тақымына басып, қарсыласына ырық бермеуге тырысады. Ол да жармасып, бос сирақты тақымға басып, тартыса бастайды. Серіктегі жолдастарын жебейді. Қайсысы көкпарды жұлып алса, серігіне береді. Ол топқа қарай ала қашады. Қарсыласы қуалайды. Жетіп ұстаса, қайта тартысады. Осы арада көкпарды жұлып алған жігіт тез құмылдалап, қарсылас топқа апарып тастайды. Ал аты ұшқыр жүйрік жігіттер түптегі тартыста-ақ лақ қолына тисе, жеткізбей кетуі мүмкін. Көкпар тартуға араласа алмайтын қарттар, балалар көкпаршы жігіттердің осы ойынынан ләззат алады.

сын
серке
тақым

— испытание
— кастрированный козел (пяти-шести лет)
— внутренняя сторона коленного сустава

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Көкпарда қандай өдістер қолданылады?
2. Екеуінде де не сыналады?
3. Сайланған төрт жігіт өздерінің несін елге танытады?
4. Көкпар тартуға араласа алмайтын қарттарға, балаларға бұл ойын қызық па?

Тапсырма. Өз ойларынды айтындар.

• Жас кезінде, денсаулығың мықты кезде спорт туралы ойлау керек пе?

• Қазіргі кезде спорттың түрі көбейгенде, атқа шауып не керек? Қалай ойлайсың?

Тапсырма. Берілген сөйлемге мүмкіндігінше көбірек сұрақ жазындар. Логикалық тәртіпті сақтаңдар, бірінші сұрақтан кейін екінші сұрақ туындастыны болсын.

Улғи: — Кеше күні бойы суға түстім.

— Қайда? — Жалғыз өзің бе? — Мен оны танымын ба? — Оны қайдан білесің? ...

Кеше мен күні бойы атқа міндім.

Футбол алаңында аягымды қайырып алдым.

Тауга шығып, табигатты тамашаладық.

Жағдаят. Саған досың ат шабысына баруды ұсынды. Оның ұсынысына таңғалысынды білдір.

Улғи: — Киноға барайықшы! Жаңа фильм журіп жатыр дейді.

— Не дейсің? Ертең бақылау жұмысы емес пе? Дайындалу керек қой!

— ...

 Берілген сөйлемдерден мекен үстеулерді тауып, көшіріп жазындар.

1. Артта қалып қойған аттылар қуып жетіп бізге қосылды. 2. Мұнда аттың төресі шауып келеді. 3. Жиналғандар кейін шегінді. 4. Бері жиналышындар деді төреші.

4-қадам

Тоғызқұмалак

Екі қарсылас отаулар бойынша құмалақтарды салып ойнайды. Отаулар 1-ден бастап 9-ға дейін сандармен белгіленеді. Әрбір 9 отаудың өз атаулары бар. Әрбір отауда 9 санды құмалақ жатады. Жеребе бойынша бірінші жүретін ойнаушы өзінің әрбір отауынан құмалақтарды алып, міндетті түрде бір құмалақты қалдырады, ал қалғандарын он жаққа қарай бір-бірден әрбір отауға салып, қарсылас жағына шығады және жүріс біткенде ақырғы

отауда түскен құмалақ жұп санды болу керек. Бұл жағдайда ойнаушы бүкіл жұп санды құмалақтарды өзінің қазанына салады. Жүріс келесі ойнаушыға ауысады. Егер оның жүрісінен кейін отаудағы құмалақтар саны тақ болса, құмалақтар отауда қалады. “Тұздықты” қою үшін жүрісті дұрыс санап дайындау керек. Қарсылас жағындағы отауында екі құмалақ жату керек, бұған жүріс бойынша ақырғы болған үшінші құмалақ түссе, сол 3 құмалақты өзінің қазанына салады, ал отау “тұздық” деп белгіленеді. Осы “тұздыққа” түскен әрбір құмалақ “тұздықты” жасаған ойнаушының қазанына түседі. Егер отауларда бір-бір құмалақ қалса, олармен де жүріс жүргуге болады. Ойын ой қабілетін дамытады.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Мәтінде не туралы айтылған?
  2. Спортың түрлері неге баулиды?
  3. “Тоғызқұмалақ” қандай ойынға жатады?
  4. Тоғызқұмалақты шахматпен салыстыруға бола ма?
- Айырмашылық бар ма?
5. Осы ойынды ойнап көрдің бе, қын ба, оңай ма?
  6. Басқа халықтарда осыған ұқсас ойын бар ма?
  7. Бұл ойын қалай дамып келеді.

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып көшіріп жазындар.

Ойнай білмеген, ойлай ... .

Ойна да күл, оқы да ...

Көп оқыған ... ,

Көп ойнаған ... .

Керекті сөздер: озар, тозар, біл, білмейді.

Тапсырма. Сәйкестендіріндер.

Ұлттық спорт жарыс

Халықаралық ойыны

жылдам келеді

өсіп есептеу

Тапсырма. Берілген сөздердің антонимін табындар.

жылдам —

шыдамдылық —

Тапсырма. Берілген сөздермен сөйлем құрандар.

Жанкүйер, тоғызқұмалақ, марапат, бапкер.

5-қадам

Аламан бәйге

Аламан бәйге қазіргі уақытта ұлттық спорт түріне айналды. Қашықтықтар: 5000 метр, 7000 метр және 10000 метр. Қесіптік салт аттыларға бәйгеге қатысуға рұқсат жоқ. Ойынға тек қана 12 жастан бастап жоғары (егде жастағылар да қатыса алады) жігіттер қатысады. Атқа мінушілер арнағы дайындықтан өткен, жетілдірілген және бапталған жылқылармен жарысады. Бәйгеге жұмыскер жылқылары қатыса алады. Атқа мінушілер түрлі түсті қамзолда немесе әдетті киімде қатыса алады, бірақ міндетті түрде нөмері жазылған болу керек. Салт аттылардың салмағы еркінді, ертоқым барысы міндетті емес. Қатысушылар саны шектелмеген — 15—20 адам және одан да көп. Үшінші дыбыстан кейін салт аттылар сөре сызығы бойынша түзеліп тұрады және сөрөші жалаушасының қимыл әрекеті бойынша шабысты бастайды. Бірінші келген салт атты жеңімпаз атанады. Төреші қашықтықтағы шабыстының дұрыстығына назар

аударып отырады және кроссинг (бөгеттер) жасаған үшін әркез қатысушының жүлдесін алып қақы бар.

Сұрақтарға мәтінді қолданып жауап беріңдер.

1. Аламан бәйге үлттық спорт түріне айналды ма?
2. Оған кімдер қатыса алады.
3. Бәйгеге қандай жылқылар да қатыса алады?
4. Қатысушылар қандай киімде қатыса алады?

Тапсырма. Сәйкестендіріңдер

амалсыздан	жоғары
анағұрлым	түні
ілгері	келісті
күні	төмен
асыға	мәте
кезек	кезек
ете	шықты

Диалогті жалғастырыңдар.

— Сен Аламан бәйгеден басқа қандай үлттық ойындарды білесің?

— Мен “Көкпар”, “Тоғызқұмалак”, “Қазақша күрес” ойындарын білемін.

— ...

Тапсырма. Берілген синонимдерді қатыстырып сөз тіркестерін, сойлем құрастырыңдар.

төзімді — шыдамды	маңы — наны
пайдалы — қажетті	жау — дүшпан
ат — жылқы	баптау — күту

Көп нұктенің орнына керекті сөздерді қойып көшіріп алыңдар.

1. Ат — ердің ... .
2. Жылқы — малдың ... .
3. Құнан атқа жеткізер, ат мұратқа ... .
4. Байтал шауып, ... алмас.

Керекті сөздер: патшасы, жеткізер, қанаты, бәйге.

Тапсырма. Берілген синонимдерді қатыстырып сойлем құрандар.

жылдам — шашпаң — тез
табанды — төзімді — шыдамды

3.9. ГАРРИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДОСТАРЫ

1-қадам

Гарри Поттер

Британдық жазушы Джоан Роулинг жазған 7 томдық қиял-ғажайып шығармалар жинағы “Гарри Поттер” деп аталады. Кітапта Хогвартс мыстандар мен сиқыршылар мектебінің оқушысы Гарри Поттер және оның достары Рональд Уизли мен Гермиона Грейнджелердің бастаң кешкен оқиғалары туралы айтылады. Оқиғаның негізі — зұлым сиқыршы Лорд Волан-де-Мортты жеңу. Лорд Волан-де-Морттың көздегені — мәңгілік өмір сүру, сиқырлы өлемді қол астына алу, сиқыршы емес адамдарды жою және қарсы шыққандардың күлін көкке ұшыру. Ал қарсы шыққандардың ішінде басты кейіпкер Гарри Поттер де бар.

1997 жылдың 30 маусымында көптомдық кітаптардың бірінші бөлімі жарыққа шықты. Дәл сол уақыттан бастап ол үлкен атаққа ие болып, дүйім жүртқа аты бірден тарады. 2011 жылдың маусым айындағы сараптамада кітаптардың 450 миллион көшірмесі сатылғанын, өлем тарихындағы ең тез сатылған кітап аталаған, 67 тілге аударылғаны көрсетілген, сонымен қатар жазылған

кітаптардың соңғы төртеуі ең жылдам сатылған кітап атағымен жаңа рекорд орнатқан.

мыстандар	— ведьмы
шығармалар жинағы	— сборник произведений
зұлым сиқыршы	— коварный волшебник
сиқырлы әлем	— мир волшебства
жою	— уничтожить
сиқыршы емес адамдар	— люди (не волшебники)

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Британдық жазушы Джоан Роулинг жазған 7 томдық қиял-ғажайып шығармалар жинағы қалай аталады?
2. Кітапта не жайында айтылады?
3. Оқиғаның негізі не?
4. Шығарманың басты кейіпкері кім?
5. Көптомдық кітаптардың бірінші бөлімі қай жылы жарыққа шықты?
6. Шығарманың негізгі тақырыбы не?

Тіл білімі

Сын-қимыл үстеуі

Сын-қимыл үстеуі қимыл, іс-әрекеттің жасалу амал-тәсілін, сынын, бейнесін білдіріп, қалай? қалайша? кімше? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *Ол шала-пұла жиналды да, вокзалга келді.*

Сын-қимыл үстеулері мыналар: *ақырын, тез, шалқасынан, бірден, балаша, емін-еркін, бостан-бос, шала-пұла, қолма-қол* т.б.

Сын-қимыл үстеулері құрамы жағынан *негізгі* (дереу, өзер), *туынды* (қазақша, тікелей), *күрделі түбір* (ауызекі, бетпе-бет) болып бөлінеді.

Берілген сөйлемдерден сын-қимыл үстеуін табындар. Гарри Поттер қараниеттілермен еш қорықпастан емін-еркін күресе білді.

1. Автобус алғашқыдағыдай емес, бірден жүрісін жылдамдатты.
2. Джоан Роулингтің үлкен атаққа ие болған бұл кітабы тез тараپ кетті.
3. Гарри Поттер және оның достарын сомдаған актерлер өжептәуір есейген.
4. Роулинг бірден кітаптың жалғасын жаза бастайды.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Гарри Поттердің достарын атап бере аласындар ма?
2. Ал дүшпандары кімдер?
3. Ол фильм туралы, алған өсерлерің туралы әңгімелеп беріндер.

Тапсырма. Диалогті жалғастырындар.

— Сен Гарри Поттер фильмін көрдің бе?

— Иә. Мен алғаш кітабын оқыдым. Содан кейін киносына қызығушылығым оянып, барлық бөлімдерін қарадым. Әрине, кітабына жетпейді, өйткені кітаптың аты кітап.

— Сен шығарманың экранизациялануын сәтті деп бағалар ма едің?

— Иә. Шығарманың экранизациялануын сәтті деп бағалауға толық негіз бар. Өйткені кітапты оқып отырып көз алдыма елестеткендерімді экраннан көре алды...

2-қадам

Табысқа кенелткен роман

Романда басты кейіпкер — сиқыршы-бала Гарри Поттердің әрбір жылдағы бастан қешкендері айтылады. Барлық жеті белімі де киноға арқау болған. 64 тілге аударылған. Жалпы таралымы 450 миллион дананы құрайды.

Гарри Поттер жайлы алғашқы жарық көрген кітап әлемге тарап, балалардың сүйікті кітабы болып, журектерін жаулап алады. Роулинг бірден кітаптың жалғасын жаза бастайды. Ол кітаптар біріншісінен де кең танымалдыққа ие болады. Осыдан кейін Джоанн Роулинг әлемдегі ең бай адамдардың қатарына қосылады.

Оқигалардағы басты кейіпкерлер: Гарри Поттер, Гермиона Грейндже, Рональд Уизли.

басты кейіпкер

— главный герой

әлемге тарап

— распространился по всему миру

жалғасы

— продолжение

бай адамдар

— богатые люди

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Романда не жайлыштырылады?
2. Ол неше бөлімнен тұрады?
3. Неше тілге аударылған?
4. Гарри Поттер жайлыштырылады да кітап кімдердің жүректерін жауап алды?
5. Ол кітаптар кең танымалдыққа ие бола алды ма?
6. Оқиғалардағы басты кейіпкерлер кімдер?

Тапсырма. Диалог құрындар.

Қайта тіріліп, әбден күштеген, қара ниетті сиқыршы Волан-де-Морт Сикыр Министрлігін де, Хогварт сиқыршылар мектебін де басып алды. Ендігі оның жалғыз ойы, мақсаты, арманы — кезінде өзі өке-шешесінің түбіне жеткен Гарри Поттердің жанын алу. Ал кәмелеттік жасқа толған Гарри жеті жыл бойы жанынан қалмаған достары Гермиона және Рональдпен орман-тоғайда, көлде, тауда қашып, тығызып өмір сүрге мәжбүр. Үміт сыйлайтын бір ғана дүние бар, ол — Волан-де-Морттың өз жанын жеті бөлікке бөліп, аса бағалы, қымбат дүниелеріне салып тастағаны. Олар *кристраждар* деп аталады. Міне, Гарри бастаған топ сол тастанды іздеуде. Оларға қол жеткізсе, атың өшкір сиқыршының көзін құртуға болады. Ал Волан-де-Морт болса ел арасында аңызға айналған “Ажал сыйы” аталағы кеткен үш заттың ең қуаттысы, әлемдегі ең мықты сиқырлы таяқшаны іздеп, алас ұрып жүр.

Ақырын, балаша сын қимыл үстеулерін қатыстырып сөйлемдер құрандар.

Тапсырма. Сәйкестендіріндер.

1. Машина	болды да, іркіліп, кейін шегініп кетті.
2. Жұмыстан	құйғытып келе жатыр.
3. Лифтіге кірмекші	тым жай шықтым.

3-қадам

Мәтіннен сын-қимыл үстеулерін теріп жазындар.

Киноның өн бойында спец эффектілер бастаң-аяқ орын алады. Мысалы, ысқырынған жыланнның атылуы,

аспандағы шайқас, ертегі мақұлықтары көрушіні тез баурап алады. Киноның кітаптан ауытқымай, жалпы мазмұны ғана емес, кейбір елеусіз дүниелердің өзі түпнұсқамен дәл келетіні бірден көзге түседі.

Ажалдан бір-бірден сый алған емін еркін үш жігіт туралы ертегінің мультфильм түрінде берілгені бостан-бос жасалмаған. Тіпті жеке алыш, бөлек мультиликациялық шығарма деп берсе де қолма-қол тарапын кетері сөзсіз. Шалқасынан отырып көріп отырған адамдардың өздері қорқып кететін сәттері де көптең саналады. Қорқынышты сәттері жетерлік болғандықтан балаларды бостан-бос қорқытып алмауды ойлаған жөн.

Тапсырма

	Сейлемдер	Дұрыс	Бұрыс
1.	Киноның өн бойындағы спецэффектілер бастан-аяқ орын алады.		
2.	Кино кітаптан ауытқып, жалпы мазмұны ғана емес, кейбір елеусіз дүниелердің өзі түпнұсқамен дәл келмейтіні бірден көзге түседі.		
3.	Қорқынышты сәттері жетерлік болғандықтан балаларды бостан-бос қорқытып алмауды ойлаған жөн.		

Тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып жазындар.

Қорқыныш бір нәрседен жүрексініп, сескенгенде, шошынғанда пайда болатын ... . Ол — барлық адамдардың өмірінде ... құбылыс. Үрей, ... сана-сезімнен шықпай, сонда орнығып алатын мәнгілік құбылыс емес. Ол біртіндеп ... .

Керекті сөздер: болатын, қорқыныш, жоғалып отырады, сезім.

Тапсырма. Қорқынышты кино көресіндер ме? Қорқыныш сезімі туралы айтындар. Өздерінің қорқынышты сәттерің туралы еске түсіріп, әңгімелеп беріндер.

4-қадам

Қорқыныш пен үрэй

Үрей, қорқыныш жүйкесі жұқа адамдарға үйір. Себебі адамның ең сезімтал ағзаларының бірі — жүйке жүйесі. Өмір тәжірибесі көрсеткеніндей, турлі жүйке ауруларына психикалық сырқатқа көбінесе жоғары қызметте, кеңседе қағаздармен, есеппен көп жұмыс істейтіндер, өмір бойы көп қынышылықтар, жоқшылықтар көріп келе жатқан адамдар үшіргайды. Дүниежүзіндегі бірқатар психологтердің айттынша, адамдар мұндай жағдайда өзіне-өзі көмектесуі керек. Ең бірінші қай адамға да рухани демалыс ауадай қажет. Өсіреле әйелдер жалғыз отырғанда қағазға үңіле бермей, өзіне-өзі “мен кіммін?”, — деп сұрақ қойып, оған іштей жауап іздегені дұрыс. Ұлы Абайдың өзі айтқан той, “Өзіңнен күніне, ең болмаса, аптасына бір рет есеп алыш отыр” деп. Өз ісіне іштей есеп беріп отыратын адамның жүйке жүйесі мықты болады. Ондай адамдар уайым-қайғыға, үрей, қорқынышқа көп бой алдыра бермейді.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріндер.

1. Үрей, қорқыныш қандай адамдарға үйір?
2. Адамның ең сезімтал ағзасының бірі не?
3. Ең бірінші не қажет?
4. Ұлы Абай не деп айтқан?
5. Қандай адамның жүйке жүйесі мықты болады?

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып мақалдарды көшіріп жазындар.

Шегірткеден ... егін екпес.

Қоян ... қорқады.

... қос көрінер.

Ауылды жақын ит ... қорықпас.

Керекті сөздер: қасқырдан, қорыққанға, қорыққан, көлеңкесінен.

Тапсырма. Сәйкестендіріндер.

ақырын	жату
бостан-бос	жүрді
балаша	келіп кетіпти

емін-еркін   айдады
шалқасынан   қуанды

Тапсырма. Жаңылтпаштарды жаңылмай айтайық!

Біреуі көрікті кісі,
Біреуі бөрікті кісі,
Көрікті кісі — зорықты,
Бөрікті кісі — қорықты.

Сиыр баласын:
“Торпағым” — дейді.

Қоян баласын:
“Көжек, қорқағым” — дейді.

Ойын десе есі жоқ,
Бір сабақтан бесі жоқ.

Ақ тай ақ па?
Қара тай ақ па?

Бар, май шайқа,
Байқа, жай шайқа.

Тақпақ жатта,
Жатқа жатта.

5-қадам

Кітап — білім бұлағы

Адам минутына 200—300, кейде 400 сөз сөйлей алады. Бұл шамамен оның оқу жылдамдығымен сәйкес келеді. Жылдам оқудың белгілі теорияларының ешқайсысы, шын мәнісінде, жұмыс істемейді. Себебі субвокализацияны бөсендете отырып мәтінді жақсы менгеру мүмкіндігі ғылыми түрде дәлелденбegen. Сөздердің қалай дыбысталатынын елестете алмайтын керең-мылқау адамдар да сөздерді ішінен айтады, бірақ бұл саусақтарды қимылдату немесе қол бұлшықеттеріне құш салу арқылы жүзеге асады.

Біздің жадымыз үзінді түрінде жұмыс жасағандықтан біз оқылған кітаптың 85 пайызын ұмыттып қаламыз. Бірақ есте сақталатын ақпарат көлемін ұлғайтудың бірнеше жолы бар. Ол үшін белсенді оқу тәсілін қолдану керек —

белгілер қою, қызықты немесе пайдалы үзінділерді көрсету. Оқып болғаннан кейін рецензия немесе қысқаша мазмұн жазса, бұл кітапты меңгерудеи көп көмегін тигізеді, ал ең құнды ақпарат үнемі қолжетімді болады. Жаңа кітапты алғаш оқығаннан кейін толықтай түсіну, әдетте, қын болады. Кітапты жақсы түсінудің жолы — оны екі рет оқу.

Мортимер Адлер өзінің “Кітаптарды қалай оқу керек?” атты еңбегінде сүйікті шығармаларымызды тіпті бес-алты рет оқуға кеңес береді.

Сұрақтарға мәтін бойынша жауап беріңдер.

1. Субвокализация дегеніміз не?
2. Адам минутына неше сөз сөйлей алады?
3. Біздің жадымыз үзінді түрінде жұмыс жасағандықтан біз оқылған кітаптың қанша пайызын ұмытып қала-мыз?
4. Есте сақтаудың қандай жолдары бар?
5. Кітапты жақсы түсіну үшін оны неше рет оқу керек?
6. Мортимер Адлер өзінің “Кітартарды қалай оқу керек?” атты еңбегінде сүйікті шығармаларында неше рет оқуға кеңес береді?

Тарсырма. Ұлы адамдардың кітап туралы айтқан қанатты сөз-дерін оқып, өз пікірлерінді айтындар.

Артық ғылым кітапта,
Ерінбе оқып көруге.

Абай

Кітап маған тақтан да қымбат.

Шекспир

Наданмен қас болғанша,
Кітаппен дос бол.

Бауст

Кітап — асып-таспайтын асыл досымыз.

Гюго

Кітап — өлемдегі құпиялы ұлы ғажайыптардың бірі.

Горький

Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып мақалдарды жазындар.

Кітап — алтын ... .

Кітап — білім бұлағы,
Білім — өнер ... .

Кітап көзі жұмыққа арзан,
Көзі ашыққа ... .

Кітап — қаймақ,
Білім — ... .

Құш — білімде,
Білім — ... .

Керекті сөздер: шырағы, қазына, кітапта, оймак, тоқығандікі, маржан.

МАҚАДАРДЫ ЖАЗЫНДАР

МАЗМУНЫ

Алғы сөз.....	3
I. Әлеуметтік-түрмистық ая	
1.1. Алакөлде болдың ба?	4
1.2. Отбасындағы әдеп (сыластық)	14
1.3. Біздің әулеттің дәстүрлері	28
1.4. Отбасы құндылықтары	41
1.5. Мен армандаитын үй	52
1.6. Демханадан тамақ ішемін	63
1.7. Сауықтыру орындарында	75
1.8. Кинотеатрга барамыз.....	87
II. Оқу-енбек аясы	
2.1. Ұақытты жоспарлап үйренейік.....	95
2.2. Қазақстан халқы Ассамблеясы	107
2.3. Сыныбымызбен театрға барамыз	120
2.4. Домбыра үйірмесіне жазылым	131
2.5. Теледидар арқылы әлемді көремін	144
2.6. Дәл бүгіннен бастап.....	153
2.7. Қауіпсіздік ережелерін сақта.....	164
III. Әлеуметтік-мәдени ая	
3.1. Қазақстан қалаларын аралағым келеді	179
3.2. Қазақстан балалар жазушылары	194
3.3. Мен билетін табысты адамдар	209
3.4. “Шарын” шатқалына бардың ба?	216
3.5. 121-өнім	227
3.6. Көшпелі көрме ЭКСПО	239
3.7. Киімді тазалауға өткіздім	249
3.8. Үлттық спорт ойындары	256
3.9. Гарри және оның достары	265

Учебное издание

Совет Дюсебаев
Галия Байтилеуова
Кошкари Амангелди
Боранбаева Гульнур

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 8 классов общеобразовательных школ
с русским языком обучения

(на казахском и русском языках)

Четвертое издание, переработанное, дополненное

Редактор *Ж. Баймагамбетова*

Худ. редактор *А. Ақыл*

Техн. редактор *И. Тарапунец*

Корректоры *Г. Кошкунова, Е. Королева*

Компьютерная верстка *Г. Хаширова*

Государственная лицензия № 0000001 выдана издательству
Министерством образования и науки Республики Казахстан

7 июля 2003 года

ИБ №

Подписано в печать . Формат 60×90¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура “SchoolBook Kza”. Печать офсетная. Усл. печ. л. .
Усл. кр.-отт. . Уч. изд. л. . Тираж экз. Заказ №

Издательство “Мектеп”, 050009, г. Алматы, пр. Абая, 143

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz